

Sexualitet **TEMA**

TIDSKRIFT FÖR GENUSVETENSKAP

tgv | nr 4 | 2009

-
- | TANTFÖRVANDLINGEN
  - | VARA TILL SALU
  - | FÖRÄNDRAD SYN PÅ ÄLDRES SEXUALITET
  - | HÉLÈNE CIXOUS OCH HAVET
  - | FAMILJEBILDNING OCH KONSTNÄRSKAPET
  - | ATT SKILDRA MÅNGFALD I LÄROMEDEL
  - | FRUNTIMMERSPRESS

TIDSKRIFT FÖR GENUSVETENSKAP 4 2009

Tidskriften ges ut med stöd från Nationella sekretariatet för genusforskning och Vetenskapsrådet. Tidskrift för genusvetenskap, tgv, är en fortsättning på tidigare Kvinnovetenskaplig tidskrift, kvf.

Adress

Tidskrift för genusvetenskap, tgv, Studentcentrum, Malmö högskola, 205 06 Malmö
www.tegeve.se, e-post tgv@mah.se
Observera att tidskriften fr.o.m. nästa nummer flyttar till Tema genus vid Linköpings universitet. E-post Tgv@liu.se

Redaktion

Redaktörer Monika Edgren och Cristine Sarrimo
Redaktionssekreterare/recensionsansvarig Helena Smitt
Redaktionsråd Ulrika Andersson, Rikke Andreassen, Sara Edenheim, Johanna Esseveld, Carina Listerborn, Diana Mulinari, Petra Ragnerstam och Kerstin Sandell.
Ansvarig utgivare Johanna Esseveld

Artiklar

Redaktionen välkomnar originalmanus på max 45 000 tecken (med blanksteg).
Tidskrift för genusvetenskap, tgv, är en refereegranskad tidskrift. Det innebär att alla inkomna manus granskas av anonyma fackgranskare. Redaktionen förbehåller sig rätten att redigera texterna. Författarna ansvarar för innehållet i sina artiklar. För ytterligare information se www.tegeve.se eller vänd er direkt till redaktionen.
Redaktionen förbehåller sig rätten att även publicera artiklarna elektroniskt med ett års fördröjning på hemsidan www.tegeve.se och i Malmö högskolas elektroniska databas. www.mah.se/muep

Prenumeration och lösnummer

Enkelnummer: 110 kr, dubbelnummer 150 kr. För beställning se www.tegeve.se.
Prenumeration: Sätt in 350 kr på pg 489 78 50-6. Organisationers prenumerationspris 500 kr. Stödprenumeration å 500 kr eller mer är mycket välkomna!
Prenumerationsärenden: Christer Hallgren, Swedish Science Press, Box 118, 751 04 Uppsala, telefon 018-36 55 66, telefax 018- 36 52 77, e-post info@ssp.nu

Grafisk form

Fikon Design, Cajsa Fredlund, www.fikondesign.se
Layout Tintin Blackwell, www.tintinblackwell.com

Tryckeri

Munkreklam AB

Copyright

Författarna och Tidskrift för genusvetenskap
ISSN 1654-5443

www.tegeve.se

- 7**   **Tema** Tantförvandlingen – om kroppens längtan, skam och exotisering i Kerstin Thorvalles reseromaner
Maria Jönsson
- 29**   **Tema** Vara till salu. Utsatthet vid människohandel – individer, strukturer och diskurser
Ulrika Andersson
- 49**   **Tema** Från fula gubbar och liderliga gummor till vitala casanovor och glada änkor? Om 1900-talets förändrade synsätt på äldres sexualitet
Åsa Andersson
- 73**   **Utblick** Hélène Cixous och havet
Evelina Johansson
- 79**   Familjebildning och konstnärskapets fria vingar
Marita Flisbäck
- 97**   Att skildra mångfald i läromedel – hur en inkluderande intention kan skapa underordning
Angerd Eilard
- 117**   **Utblick** Fruntimmerspress – en tidskrift för kvinnliga läsare
Anna Nordenstam
- 125**   Recensioner

FRÅN REDAKTIONEN

Kvinnovetenskaplig tidskrift gav 2006 ut ett nummer som handlar om sexuella trakasserier, våld mot kvinnor och prostitution. Det är ett tema som många forskare arbetar med och som även har många infallsvinklar och teoretiska anslag. Bredden i ämnet är stor, och därför handlar även det sista numret 2009 om sexualitet: människohandel samt åldrande och sexualitet.

Kerstin Thorvalls reseberättelser uppmärksammas i en artikel av Maria Jönsson. Thorvall har ju inte varit feminismens kelgris, men Jönsson ger oss en ingång till att förstå Thorvalls skildringar av åldrandet i relation till kropp och sexualitet. Hon diskuterar Thorvalls uttryck för den smärtsamma transformationen från ung sexuell kvinna till en förmodat asexuell tant ur ett maktperspektiv.

Även Åsa Andersson analyserar åldrande och sexualitet med utgångspunkt i skilda typer av texter: socialreportage, sexologers rapporter och skönlitteratur. Hon menar att äldre människor i västvärlden har betraktats som asexuella fram till mitten av 1900-talet, men att det sedan skett en omsvängning. Ungdomskultur, sexualitet och kön samverkar på olika sätt i hennes idéhistoriska analys.

Ulrika Andersson gör en kritisk analys av människohandel, kön och sexualitet i straffrättsliga dokument. Hon diskuterar straffrättens oförmåga att hantera strukturella faktorer som fattigdom och utsatthet, vilket bland annat beror på att rättssubjektet gärna uppfattas som autonomt och kapabelt att göra fria val. Andersson visar vilka vinster en kontextualiserad syn på rättssubjektet och människohandeln skulle få vid kriminaliseringen av denna verksamhet. Till sin hjälp tar hon Iris Marion Youngs tredelade syn på genus.

I övrigt erbjuder numret en artikel om det kvinnliga konstnärskapets problem med ojämlika villkor, både ekonomiska och vardagsanknutna sådana. Marita Flisbäck har gjort intervjuer med kvinnliga konstnärer om hur de ser på familjebildning och vardagsliv i relation till en karriär som konstnär. De intervjuade kvinnorna är bundna av omsorgsansvar, men försöker också på olika sätt utmana den traditionella uppdelningen mellan att vara antingen konstnär eller förälder. Det visar sig att de kämpar med och mot en romantisk syn på vad en konstnär är och hur en konstnär bör verka.

Forskare i pedagogik har på senare tid visat hur skolan försöker fostra till respekt

för olikhet men tyvärr misslyckas, eftersom olikhet tas för given utifrån markörer som kön och hudfärg. I sin artikel gör Angerd Eilard en diskursanalys av svenska läseböcker för mindre barn. Hon visar hur dessa läseböcker skapar köns- och etnicitetsstereotyper, trots att författarens syfte är det motsatta. I en Utblick reflekterar Evelina Johansson över varför den franska feminismen på ett så självklart vis avfärdats inom svensk genusvetenskap.

Detta nummer är också Malmöredaktionens allra sista. Därför finns det anledning att kasta en blick bakåt. I en Utblick skriver Anna Nordenstam om kvinnotidsskriftens historia. *Tidskrift för genusvetenskap* tillhör en kvinnooffentlighet som har en lång tradition. I konferensen ”150 år med svenska kvinnotidsskrifter” (Göteborg i november), fann *Tgv* sin givna plats i en paneldiskussion där en av *Kvinnovetenskaplig tidskrifts* allra första redaktörer, Anita Göransson, deltog. Även Ingrid Holmquist, Eva Borgström, Katarina Leppänen och Åsa Arping var närvarande som tidigare redaktörer för *Kvt*. År 1980 gavs det första numret av *Kvt* ut, i Malmö 2007 bytte tidskriften namn till *Tgv*. Det konstaterades att denna långa tradition är både ett starkt stöd och ett fundament för tidskriftens fortlevnad. Nya utmaningar står för dörren. Digitalisering, pappersformatets förmodade dödförklaring, vetenskapssamhällets krav på publicering på engelska, och, vilket alla kvinnotidsskriftsredaktörer då och nu kan vittna om: Hur ska ekonomin gå ihop?

I recensionerna diskuteras bland annat att försörjningsplikten under mellankrigstiden inte bara omfattat män utan också

kvinnor. Likaså uppmärksammas homosexuella mäns villkor i Norge under delar av 1900-talet, populärpressens skildringar av de olympiska spelen och föreställningar om svenskhet och kön. Du kan också läsa om hur Victoria Benedictssons efterlämnade arkiv bearbetades av Axel Lundegård, som efter hennes död 1888 gav ut texter i hennes namn, men själv också använde delar av hennes material i sitt eget författarskap.

Med detta vårt sista nummer tackar vi alla tidigare medarbetare och redaktörer för stöd och engagemang samt alla de skribenter som vi har haft kontakt med. Vi önskar den nya redaktionen vid tema Genus i Linköping mycket nöje och lycka till!

Monika Edgren, Cristine Sarrimo,
Helena Smitt

RECLAIMING THE LOST BODY: AGE AS TRANSFORMATIVE FORCE IN THE WRITINGS OF KERSTIN THORVALL

MARIA JÖNSSON

Keywords

Kerstin Thorvall, age, gender, body, subjectivity, travel-writing, post-colonialism, shame, sexuality, caretaking, intimacy, feminism.

Summary

This article deals with the motif *tanten* in the travel-writings of the Swedish author Kerstin Thorvall (translated to English the concept would be something like "the old lady", "the aunt" or "the old maid", but none of these terms cover the social and historical position of *tanten* in the Swedish welfare-state, which is interesting in itself). Thorvall's travel writings have received much feminist critique during the past few years for the ways they reproduce and reiterate colonial power relations. Particularly, it is Thorvall's description of the sexual relations between the woman writer and the black men she encounters that has become provocative. The objectification of the black body, and the stereotypes about "Africa" and "African culture" are very much present in these narratives. However, in this article I offer another critical approach to Thorvall's work, suggesting that the discourse of ageing further inflects the motifs of sexuality and emancipation in Thorvall's writings. This approach doesn't dismiss the problematic of glorified colonialism that the novels espouse, but acknowledges other modes of power also taking place in Thorvall's work. My investigation of the transformation of the young woman to "tant" explores the social emotion of shame, and the construction of menopause that defines character subjectivity, and narrative structure. I discuss the painful, affective and embodied experiences connected to this corporeal transformation. I ask how the loss of the body, connected to the sense of suddenly becoming "nobody," and the loneliness associated to the woman outside reproduction discourse, offers us a different way to read and analyse Kerstin Thorvall's work.

Thorvalls reseromaner har skandaliserats på grund av både den sexuella frispråkighet och det koloniala förhållningssätt som präglar dem. I samspråk med en postkolonial kritik undersöker Maria Jönsson relationen mellan sexualitet och åldrande utifrån tantmotivet hos Thorvall, och landar i en läsart där kroppens längtan och omsorgsbehov står i centrum.

TANTFÖRVANDLINGEN

Om kroppens längtan, skam och exotisering i Kerstin Thorvalls reseromaner

MARIA JÖNSSON

Hon gick i det svenska samhället och var bliven tant. Inga män såg på henne på det viset, hon var inte könsvarelse längre, och ingen kvinnomilitant tjugofemåring kan föreställa sig hur det känns, när man inte längre behöver slåss för att bli behandlad som en människa.

Kerstin Thorvall, *Ensam dam reser ensam* (1979)

När jag berättar att jag skriver om Kerstin Thorvalls författarskap möter jag ofta väldigt tydliga reaktioner. De flesta känner till författarskapet, många har en personlig relation till Thorvall, och nästan ingen verkar oberörd eller neutralt inställd när ämnet kommer på tal. Det är framförallt Thorvalls reseromaner och genombrottsboken *Det mest förbjudna* som dyker upp i dessa samtal.¹ Den frigjorda, resande och sexuellt äventyrliga (desperata enligt somliga) medelålderstanten är associationer som envist verkar häfta vid Thorvall och hennes författarskap trots hennes mångfacetterade och omfattande produktion.

På senare tid är det också reseskildringarna som omnämnts i den feministiska debatten. Kerstin Thorvall har kommit på tal i så skilda sammanhang som i

diskussionen om konstnären Joanna Rytels provocativa videoverk "Att tänka tankar man inte vill tänka" (2005) och i Moa Matthis postkoloniala kritiska diskussion i antologin *Sverige och de andra* (2001).² Thorvall får i dessa sammanhang representera den vita västerländska skrivande tantens exotiserande förhållningssätt till resandet och fetischeringen av svarta män som begärsobjekt.

Även denna artikel utgår från Thorvalls reseromaner *Ensam dam reser ensam* (1979) och *Svart resa* (1979), med fokus på den senare. I centrum för artikeln står dock

Romanerna befolkas av tanter i små flickkroppar, småflickor i tantkroppar och tonåringar i medelålders kvinnokroppar.

inte reseskildringarna som sådana, utan den bild av "tanten" som växer fram i dessa skildringar. Genom att sätta reseromanerna i förbindelse med den skönlitterära debattboken *Tänk om det är klimakteriet* (1982) vill jag visa hur resandet är förbundet med tantblivandet i Thorvalls författarskap.³ Jag argumenterar också för att en analys av tantens sociala och historiska situation – sådan den gestaltas i författarskapet – kan kasta nytt ljus över reseromanerna. I artikeln rör jag mig således från en analys av tantens situation där jag diskuterar klimakteriets, skammens och kroppens betydelser och vidare till en dialog med den postkoloniala läsningen av Thorvalls reseromaner.⁴

"Tanten"

Med begreppet "tant" vill jag synliggöra ett av de spänningsfält mellan genus och ålder som står på spel i Thorvalls författarskap. Thorvalls romaner handlar i hög grad om ett ständigt bekönat åldrande – men ett åldrande som konsekvent sker i fel tid och på fel plats. Romanerna befolkas av tanter i små flickkroppar, småflickor i tantkroppar och tonåringar i medelålders kvinnokroppar. Denna "osamtidighet" gäller också tantmotivet i Thorvalls författarskap, något som jag återkommer till. Jag använder också begreppet "tant" för att säga något om den historiska och sociala kontext som omger reseromanerna; nämligen det svenska välfärdssamhället under sjuttio- och åttiotalet. Idén om den svenska tanten, och de faktiska innebörderna av att vara tant, uppstår i relation till specifika ekonomiska och sociala strukturer. Några av de förhållanden som är viktiga för framväxten av en tantposition är till exempel organiseringen av reproduktionsarbetet i den offentliga sektorn och kärnfamiljens status i samhällsbygget. Tanten förkroppsligar i dagligt tal ett slags "efteråt" och "utanför" – tiden efter familjebildning, reproduktion, förvärvsarbete och kärleksliv.⁵

Bli behandlad som människa: klimakteriet som gräns för subjektet

I reseromanerna såväl som i *Det mest förbjudna* och *Oskuldens död* och i trilogin om Signe⁶ skildrar Kerstin Thorvall en form av osamtidighet. Alla romangestalterna delar författarens eget öde av att vara födda i fel generation, i fel tid och sammanhang. Thorvall är född på tjugotalet – i likhet

med bland andra romangestalterna Anna och Lisa – men pånyttföds (i sina romaner) i det vänsterpolitiska och sexuellt uppvaknade sjuttiotalet tillsammans med tidens tonåringar, däribland de egna barnen. Thorvall skriver ofta om en ”försenad pubertet” som inträffade i medelåldern. Den karga uppväxten i en frikyrklig borgerlig sexualfientlig miljö beskrivs i författarskapet som orsaken både till det romantiska svärmeri som präglade de första vuxenåren och till den sena revolten som följde därpå. Det är först i medelåldern som Thorvall i sina texter får tillgång till sin kropp och blir ett sexuellt begärande subjekt.

”Osamtidighet” har varit ett nyckelbegrepp för min förståelse av Thorvalls författarskap. I Thorvalls romaner skildras ett antal livskriser som knyter samman kön och ålder, den ideala kvinnliga livslinjen med den reella.⁷ En sådan livskris är alltså ”puberteten i medelåldern” som i Thorvalls författarskap innebär ett återtagande av kroppsligheten. En annan sådan livskris är den förvandling till tant som sker strax därefter. Thorvalls gestaltning av medelålderns ”osamtidighet” är en viktig bakgrund för skildringen av det tantblivande som följer efter medelåldern. Det är också detta senare skifte som står i centrum för denna undersökning: förvandlingen från den sexuellt begärande och begärda heterosexuella kvinnopositionen till den hos Thorvall så förhatliga tantpositionen. Efter att i exempelvis *Det mest förbjudna* ha skildrat det sexuella – och feministiska – uppvaknande som skedde i den egna medelåldern och i det samtida sjuttiotalet går Thorvall vidare och intresserar sig för tantblivandets ålder. När de radikala medsysrarna blir trettio och fyrtio, går vidare med yrkesliv och familjebildning, gör Thorvall i sina texter helt andra erfarenheter som kvinna i fel ålder och fel kropp.

I *Tänk om det är klimakteriet* diskuterar Thorvall övergången från fertil kvinnokropp till en äldre kvinnas kropp som ett mentalt tillstånd både hos den enskilda kvinnan och hos omgivningen. Boken är en samling texter som belyser det sociala och biologiska fenomen som i västvärlden kallas klimakteriet. Den historiskt och socialt specifika situation som Thorvall närmar sig i boken bildar en utgångspunkt för min tolkning av tantmotivet i de båda reseromaner som skrivs under samma period. Den situation som Thorvall beskriver 1982 är i mångt och mycket ett nederlag för såväl välfärdssamhället som kvinnorörelsen. *Tänk om det är klimakteriet* är en uppgörelse med samtidens ungdoms- och utseendefixering och med sjukvårdens och den offentliga sektorns alienerade förhållningssätt till den äldre kvinnans kropp. I de tidigare böckerna hade Thorvall beskrivit lyckan av att i medelåldern vinna tillbaka den egna kroppen och sexualiteten. I *Tänk om det är klimakteriet* och reseromanerna gestaltar Thorvall chocken av att i en handvändning (och återigen) bli av med sin kropp i relation till omgivningen, att inte vara föremål för andras blickar, åtrå eller avund. Att helt enkelt inte vara någon att räkna med på det sexuella eller ens romantiska planet. Läsaren får

möta en rad kvinnor med just denna erfarenhet – att genom klimakteriet bli fråntagen sin status som *kvinna*, och den märkliga ambivalenta sorgen över en förlorad objektsroll.⁸

Den förlorade kroppsligheten är hos Thorvall alltså tätt förbunden med en förlorad heterosexuellt kodad kvinnlighet. Den frihet som de unga politiskt medvetna kvinnorna kämpar för på sjuttioalet visar sig i Thorvalls version vara mycket begränsad. Det är en frihetskamp för den unga kvinnan med livet framför sig. Kampen formuleras i termer av ”frihet från”: frihet från kropp, objektivering, sexualisering, reproduktion, begär etcetera. Thorvall belyser i boken denna frihetslängtan från den åldrande kvinnans horisont och menar att den position som eftersträvas inte erbjuder någon verklig frihet i radikal mening. I novellsamlingen *Ett fönster på glänt* gestaltar hon den förlust som ”friheten” också bär med sig för den äldre kvinnan:

Den lilla vanan att bli sedd med ögon som skulle kunna tänka sig, är naturligtvis ingenting att sakna, det tänker nog många. Alla som går i den självklara doften av oavbruten uppmärksamhet på grund av sitt kön, tänker nog, att så skönt, att äntligen bli betraktad som MÄNNISKA.

Kanske är det så, men tillvänjningen är inte alldeles lätt. Det är ju nämligen så att signalerna förut kom från två håll. Leendet jag fick var också mitt.

Nu måste jag alltså le på ett nytt sätt. Men hur då? Hur och var lär man sig ett glatt och lagom mänskligt leende?⁹

Subjektspositionen, den *mänskliga* positionen, är enligt Thorvall en i grunden *omänsklig* position för tanten, då det är en position befriad från kroppen, begäret, könet och sexualiteten. Positionen är omänsklig i den meningen att den är befriad från allt det som gör en människa till just en människa – alla defekter och brister som skapar individualitet: ”*Leendet jag fick var också mitt*” [min kurs.]. Det kurtiserande slentrianmässiga leende som ingick

Då är man i andras ögon inte längre erotiskt intressant, ingen att ”räkna med”

i det konventionella (hetero)sexuella spelet var också ett personligt leende – ett leende som i den sekund det fyrades av pekade ut en specifik person som blev synlig.¹⁰

Thorvalls texter synliggör det dualistiska tänkande som präglar moderna feministiska ideologier. Den moderna feministiska rörelsen har, åtminstone i Norden, eftersträvat att frigöra kvinnor från det som anses orsaka deras förtryck: hemarbete, brist på utbildning och förvärvsarbete, brist på inflytande i offentligheten och så vidare. De egenskaper som traditionellt har tillskrivits kvinnor – känslsamhet, kroppslighet, svaghet och irrationalitet – blir

problematiska egenskaper för den feministiska rörelse som identifierar jämlikhet med likhet.¹¹ I *Tänk om det är klimakteriet* synliggör Thorvall baksidan av dessa strävanden för den kvinna som vaknar upp i övergångsåldern. Alla de egenskaper hon tidigare förväntats bekämpa är hon nu ofrivilligt fråntagen. Hon är plötsligt (eller förväntas vara) den där dugliga, yrkesarbetande, rationella och fria människa som kampen eftersträvat. Men i Thorvalls författarskap innebär detta ingen frihet i termer av expansion eller omvälvning. Thorvall lyfter fram den ensamhet som följer när man som kvinna blivit "mänskliggjord". Då är man i andras ögon inte längre erotiskt intressant, ingen att "räkna med" och det gäller inte bara i (det heterosexuella) samlivet utan även i många andra sammanhang:

För en del år sedan satt jag med i redaktionen för "Kvällsöppet" och var där en kvinnlig, medelålders minoritet, dock tillräckligt ung för att piggas upp med halvsexiga gliringar, medan de interna manliga funderingarna fortsatte.

Så här lät en vanlig replik: "Jo, hon är ju snygg i bild och dessutom djävligt verbal, så henne försöker vi med."

Tjugo år senare är samma kvinna kanske ännu skickligare och minst lika verbal, men inte riktigt så snygg i bild, överhuvudtaget inte intressant som könsobjekt. Hennes framträdanden i intellektuella mysprogram blir då strax glesare och på hemmaplan kan hon notera hur uppmärksamheten inför hennes förslag blir mera förströdd, man retar sig på hennes tonfall, på hennes sätt att plocka med glasögonen, stryka undan håret, harkla sig, höja rösten, kort sagt, man sitter där och tycker att nu räcker det, nu måste någon få stopp på tanten, så vi kan komma vidare...¹²

På flera ställen i sitt författarskap återkommer Thorvall till just detta, att den äldre kvinnan förlorar inte bara sitt attraktionsvärde utan hela sin status som tillhörig, som någon att räkna med, som motpart.

Thorvall problematiserar inte bara feministiska frihetssträvanden utan även det svenska välfärdssamhällets brister. I ett antal böcker från slutet av sjuttioalet och mitten av åttiotalet förbinder Thorvall tantens ensamhet med rationaliseringen av omsorgen och reproduktionsarbetet. Kampen för att befria kvinnor från ansvaret för reproduktionen har inte lett till ett delat ansvar för "det lilla livet" utan till en allmän alienering från det. Den tant som möter läsaren i Thorvalls författarskap saknar intimitet, kroppslig närhet, ömhet och daglig omsorg. Klimakteriet beskrivs nästan som någon form av ättestupa, en gräns, där man förskjuts ur gemenskapen. Inte för att man är farlig, annorlunda eller obekvämt utan helt enkelt för att man inte är *intressant*. Man kan finnas eller inte finnas, man är inte till last men heller ingen tillgång och framförallt: det finns ingen samhällelig förståelse för den

ångest detta gränsland kan innebära. Thorvall skriver ironiskt om alla de käcka tillrop som möter kvinnan i klimakteriet:

Om jag i min ungdom kom att läsa någon populärmedicinsk artikel om kvinnans övergångsålder, fanns alltid denna mening med: "Men livet har ju så många andra värden."

Det stod aldrig vilka.

Däremot hade man tidigare kunnat läsa ett och annat om sånt som inte längre kunde komma ifråga. Även om inte heller det var så noggrant redovisat, så visste man ändå. Det var kärlek och sex, det var dans och lek, fnitter och smek, det var ceriseröda tånaglar och nakna klänningar. Kort sagt, allt som var roligt, spännande, smärtsamt och underbart.

I utbyte mot det fanns nu dessa "andra värden".

Mot slutet av artikeln kunde det komma någon liten uppmuntrande fundering över hur kulturlivet i detta land bars upp av "den svenska tanten".

Teatrar, konsertlokaler, föredrag och visaftnar skulle förtvina och dö, om inte det fanns medelålders kvinnor på jakt efter de andra värdena.¹³

Att förvandlas till tant är i hög grad att på nytt genomgå en disciplineringsprocess. De attribut (ceriseröda tånaglar och fnitter) som tidigare varit viktiga verktyg för att konstruera femininitet är inte längre gångbara. De "andra värden" som erbjuds tanten framstår i citatet som ett hån för den tant som inte känner sig klar med det som är "roligt, spännande, smärtsamt och underbart".

Säga som det är

Det kunde vara frestande att likställa Thorvalls ironiska förhållande till det svenska jämställdhetsprojektet med en reaktionär särartsposition, men det skulle vara missvisande. Thorvall har sedan sjuttioalet i flera sammanhang uttryckt stöd för såväl vänsterns som kvinnorörelsens strävanden. I sitt författarskap problematiserar hon dock vad det är att vara människa, och särskilt en kvinnlig och heterosexuell sådan. Thorvall ställer också intressanta frågor om det kvinnliga befrielseprojektet. Genom hennes författarskap kan man få syn på ambivalenta punkter i rådande frihetsdiskurser liknande den som Nina Björk så inflytelserikt kom att formulera i *Under det rosa täcket* 1996:

Jag önskar mig en feminism som löser upp de berättelser som skapar manlighet och kvinnlighet; en feminism som inte vill uppvärdera "det kvinnliga" – utan som vill en upplösning av könsidentiteter, som vill slita av kvinnan hennes kläder, inte för att då finna en naken sann kvinna, utan för att finna: ingenting

eller allting. Kanske finna en människa som skulle vara en annan än henne som vi känner idag, hon som främst formas av sitt samhälles förväntningar på att bli kvinna (eller man).¹⁴

Att bli av med sina ”kvinnliga kläder” genom förvandlingen i klimakteriet innebär i Thorvalls författarskap något annat än att enbart bli befriad från en begränsande kvinnlighet. Det är också att genomgå en *förlust* som har med liv, värme och gemenskap att göra. Man skulle kanske kunna länka Thorvall till de feministiska tänkare som tidigare poängterat att det som traditionellt sett förknippats med kvinnlighet också har positiva värden – värden som måste förvaltas av feminismen, inte förträngas. I Thorvalls författarskap framträder de ”kvinnliga egenskaperna” dock inte i något fördelaktigt ljus. Thorvall är den första att peka ut sina hjältinnors bristande förmåga till moderskap, omsorgs- och relationsarbete.

Det närmaste man kommer en artikulerad politisk och estetisk ståndpunkt i Thorvalls författarskap är vikten av att ”säga som det är” och inte hur det borde vara. I projektet att säga som det är (från hennes synvinkel, givetvis) har Thorvall kommit att skriva om allt det som anses fult och olämpligt både ur estetisk och politisk synvinkel. Thorvall gestaltar äldre kvinnor som gråter, snövrilar, beter sig sentimentalt och pinsamt, som är för sexuella, självupptagna, ångestridna och misslyckade. Kvinnor och tanter som längtar efter kärlek, gråter i okända mäns tamburer, klänger sig fast och kräver medlidande. Thorvall tar inte på sig uppgiften att gestalta hur det borde vara, eller skulle kunna vara, i en bättre värld. I *Tänk om det är klimakteriet* bemöter hon exempelvis den feministiska kritik hon tidigare fått för sina böcker:

**Kvinnor och tanter som längtar
efter kärlek, gråter i okända mäns
tamburer, klänger sig fast och
kräver medlidande.**

Under mina tjugofem år som skribent har jag med jämna mellanrum blivit destruktiv och farlig och någon som fort bör lämna den belysta scenhalvan.

Akta er. Hon säger som det är.

[---] På sextioalet skrev jag ett litet nostalgiskt kåseri om att jag tyckte om att stryka.

”Vad är det här?” sa flickorna, för det var ju mitt i det strykfria, slit och släng i tvättmaskinen, och så kom jag och pratade om strykning.

Ville jag ha tillbaka kvinnan i hemmets slavarbete igen?

Inte alls. Bara säga att det kan vara skönt och vilsamt att stryka och känna lukten av rent bomullstyg.

På sjuttioalet skrev jag en bok om en kvinna som hade ihop det med en gift man och alltså satt hemma och väntade på att telefonen skulle ringa.

Nej, men sånt får man ju inte, INTE skriva om längre, att hon inte förstår det. Alla vet vi, joodå, det gör vi, att många (kanske du och jag också) har det på det viset och hur plågsamt och nerbrytande det är, men man behöver ju inte prata om det.

För sakens skull bör vi gå ut med texter om kvinnor som själva ringar och i såna här tråkiga fall tar kontakt med hustrun och reder upp alltihop på ett schyst och jämlikt sätt.

Klimakteriet? Scchhhh. Någon kan bli ledsen och tappa det friska bettet på tillvaron.¹⁵

Thorvalls hjältinnor tappar ständigt det friska bettet på tillvaron, om de någonsin haft det. Att ha ett friskt bett på tillvaron – det vill säga att vara konstruktiv, framåtriktad och ”sund” – framstår i Thorvalls författarskap i det närmaste som något suspekt. I själva verket kan man läsa hela författarskapet som ett slags *trots* (stilistiskt genomfört som naivitet eller ett slags ”barnslighet”) mot liknande påbud. Denna trotsighet är slående när det gäller Thorvalls skildring av åldrandet och tantens vedermodor. Den tant som Thorvall gestaltar vägrar finna sig i sin roll, något som blir särskilt synligt i relation till författarskapets centrala skammotiv.

Skammen och kroppen

Skam är ett viktigt motiv i hela Kerstin Thorvalls författarskap. Skammen skuggar ständigt Thorvalls trotsiga gestaltning av kvinnolivets skeenden, från den unga kvinnans besvärade förhållande till sin kroppslighet (i *Oskuldens död* och Signe-trilogin) till den medelålders kvinnans skam över sin sexuella aptit (i *Det mest förbjudna*, *Ensam dam reser ensam* m.fl.) och vidare till den åldrande kvinnans skam över att reduceras till ett kissnödigt gnälligt ”vårdpaket” (*Upptäckten*). Skildringen av skam är mycket fysiskt påtaglig, ständigt närvarande i karaktärernas kroppsupplevelser i mötet med omvärlden. Som läsare lider man med hjältinnorna, ofta skäms man å deras vägnar och önskar nästan bort dem ur sitt medvetande.

Den moderna psykologiska och humanvetenskapliga forskningen om skam har också lyft fram skammen som en påtagligt fysisk känsla eller ”emotion”.¹⁶ Till skillnad från många andra känslor ger skammen tydliga fysiska signaler som inte går att kontrollera, till exempel svettning och ibland rodnad.¹⁷ Skammen är i motsats till skulden något som drabbar *hela* människan. Den riktar sig inte som skulden mot någon specifik handling, som kanske kan sonas eller ursäktas, – nej, den riktar sig mot en människas hela existens.¹⁸ Det är därför inte konstigt att man använder uttryck som att ”vilja sjunka genom jorden”, ”försvinna från jordens yta”, ”jag ville bara dö” och liknande när man drabbas av skamkänslor.

Ett sätt att analysera skammens dramatiska – och potentiellt produktiva – konsekvenser är att koppla skam till *intresse*. Eve

Kosofsky Sedgwick menar att skam inte bör förstås som motsatsen till stolthet utan som ett fenomen tätt förbundet med positiva och utåtriktade känslor, här kallat för "intresse".¹⁹ Skam föregås alltid av ett visat intresse för någon eller något: som att glatt besvara ett leende från någon man möter på gatan bara för att upptäcka att den man möter ler mot en person bakom ens rygg. Intresse ska i detta sammanhang förstås i termer av "riktadhet"; det är en känsla som sätter individen i relation till något eller någon utanför.

Skam är därför en djupt social känsla. Filosofen Ullaliina Lehtinen menar att skam drabbar olika grupper olika hårt. En privilegierad person kan gå relativt oberörd ur en generande *händelse*, han eller hon kan välja att införliva skammen med sin person eller inte göra det. En person som redan är underordnad har däremot inte samma möjlighet att förlägga skammen utanför sig själv, till en situation. Skammen knyts till identiteten.²⁰

I Kerstin Thorvalls romaner gestaltas en kraftfull, livsavgörande skam som drabbar den äldre kvinnan. Det är den skam som följer just av ett för starkt visat intresse. Intresse för män och erotik, för dans och musik, för gemenskap och kroppslig närhet, ja för själva livet. Gång på gång visar Thorvall på följderna av att vara *för mycket* som äldre kvinna. I följande exempel ur *Tänk om det är klimakteriet* beskrivs omgivningens reaktioner på den äldre kvinnans "skamlösa" beteende:

Naturligtvis tyckte alla att det var hemskt pinsamt, det måste man ju tycka och värst var det för henne själv, men samtidigt så taktlöst illojalt faktiskt, mot oss andra, vi har väl alla, men vi gör inte som hon, vi flaggar inte med det, vi har för mycket god smak – och anständighet – för att.

Det är klart att det är synd om henne, det måste man ju tänka på, det får man inte glömma, men man kan väl ändå, litet omdöme måste man kunna kräva av en kvinna i den åldern, inte sant, hon kunde åtminstone ha rådgjort med en ärlig väninna, innan hon gick till en välbesökt, fotoblixtrande vernissage klädd i svart axelbandslöst.

[...] men hon, hon stod där i det tydliga eftermiddagsljuset och ställde ut sina skrynkliga, darrande överarmar, stod där med händerna på de mulliga höfterna och log mot fotograferna. Gud, man visste ju inte var man skulle fästa blicken eller var man skulle gömma sig för att inte bli indragen i det och samtidigt så ville man ju rusa fram och lägga en kofta över hennes axlar, en handduk, en tidning, vad som helst...²¹

Thorvalls tanter är mycket medvetna om de gränser som omger deras kroppar och vikten av att inte överträda dem. Ändå överträder de dem gång på gång.

Thorvalls tanter är mycket medvetna om de gränser som omger deras kroppar och vikten av att inte överträda dem. Ändå överträder de dem gång på gång. Det är en märklig feminin offerposition som skrivs fram hos Kerstin Thorvall – ett författarskap befolkat av skamlösa kvinnor gråtandes och snorandes i främlingars tamburer.

Tiina Rosenberg menar i en artikel om ”den queera divan” Zarah Leander att ett sätt för marginaliserade grupper att hantera det stigma som skammen för med sig är att slänga tillbaka det på avsändaren. Hon lyfter fram ett medvetet överskridande av skamgränser hos de ”queera divor” hon diskuterar. Rosenberg menar att en av dessa divors attraktionskraft är det sätt på vilket de förhåller sig till social stigmatisering. De är ”skämda” (shamed) men lever stolta med sina sår.²² Sett ur detta perspektiv kan de upprepade skamlösa beteenden som skildras av Thorvall vara en form av motståndshandlingar.²³ Att skammen drabbar Thorvalls hjältinnor beror mindre på att dessa kvinnor ”misslyckas” upprätthålla gränserna för det respektabla, och mer på att de i hög grad låter sig styras av *intresse*. Att se intresset som grund för skammen möjliggör en mer dynamisk analys av Thorvalls tanter än att enbart betrakta dem som offer för disciplinering. Läger man fokus på intresset ser man också den riktadhet, de handlingar och önskningar som föregår skammen.

Kvinnorna i Thorvalls romaner väljer ”fel” i de klassiska föreskrivna valen mellan kropp och huvud, känsla och intellekt, kvinnoroll och författarskap. Men de väljer fel för att de styrs av ett djupt känt intresse,

en nyfikenhet och livskraft som ständigt för dem ut i livet och utanför det respektabla. I Thorvalls fall handlar intresset i hög grad om kroppens möjligheter. Hon lyfter fram den akuta nödvändigheten av att bekräftas som kropp och sexuell varelse för att bli hel. Friheten ligger snarare i kroppen än i intellektet; den egentliga lyckan ligger i dansen, lusten och den kroppsliga närheten till en annan människa. Behovet av att få vara kropp förklaras ofta av uppväxtens kroppsförnekelse och kyskhet. Thorvall återkommer på flera ställen till en känsla av att ha blivit bestulen på sin kropp och sin sexualitet av den stränga sexualmoral som präglade hemmet. Den kropp som återvanns i medelåldern är en gåva som Thorvalls tanter vet att försvara:

Hon föddes med en oälskad kropp. Den man som till slut ville ha henne förälskade sig i hennes själ. Han var nämligen så ovan vid flickor som inte visste att de hade en kropp. Som nunnor och änglar.

Sen insåg hon att hon hellre ville bli älskad för sin kropps skull. Sen märkte hon att det var hennes kropp som kunde göra henne glad. Att den kunde röra på sig, springa, simma, dansa, äta, älska. Att den hade en hud som levde upp när någon tog på den. Att det som var *hon*, det var just hennes kropp. Den hade hon haft med sig från början. Den var alldeles säkert hennes. [---]

Om man tycker om mig för det jag gör, så är det inte *mig* man tycker om. När en psykiater säger till mig att kära

du, nu kan du äntligen börja leva ditt eget liv, teater, konserter, föreningar och barnbarn, då är han min mamma, hon som in i det längsta hindrade mig från att finnas i min kropp.

Hennes händer när hon drog till min examensklänning och sa: "Det finns ingenting vackrare än en ren ung flicka."

Men jag visste nog att det inte var de rena flickorna som blev uppbyggda. Varken till det ena eller andra.

Så vill man en gång till göra mig kroppslös.

"Det finns inget vackrare än en ren gammal tant."²⁴

Formuleringen "Om man tycker om mig för det jag gör, så är det inte *mig* man tycker om" är viktig och pekar ut ett av de centrala motiven i författarskapet: längtan till kroppen, att uppfattas som ett kroppsligt subjekt. Det är mot denna bakgrund det blir möjligt att förstå Kerstin Thorvalls ovanliga svar på den konflikt som präglar kvinnliga författarskap genom historien: konflikten mellan den kvinnliga identiteten och författarrollen, mellan kroppen och skrivandet.²⁵ I Thorvalls författarskap innebär inte skapande och arbete några som helst svårigheter. Det är snarare det enda område som verkligen fungerar. Att bli författare är på sätt och vis ingen konst för Thorvall; det svåra är själva levandet, kärleken och livsångesten. Längtan efter den kroppsliga glädjen, livsglädjen, är långt starkare än längtan efter ett erkännande som författare.

Genom att utgå från relationen intresse/skam blir det alltså möjligt att tolka tantens

överträdelser av skamgränser som ett sökande efter kroppslig glädje och kroppslig subjektivitet. Vi ska nu se hur denna tantens längtan kommer till uttryck i den skandaliserade reseromanen *Svart resa*.

Det fattas kärlek

Moa Matthis lyfter i sin postkoloniala analys av *Svart resa* fram den koloniala ideologi som präglar romanen. Matthis relaterar Thorvalls roman till den västerländska reseromanens koloniala mönster, och visar hur den struktureras av stereotypa föreställningar om den andre i allmänhet och om Afrika i synnerhet. Det är lätt att ställa upp på Matthis karaktärisering och kritik av romanen. Men jag skulle – delvis med hjälp av Matthis kritiska läsning – vilja lyfta fram vad som *också* pågår i romanen, och i Thorvalls författarskap som helhet.

En grundtanke hos Matthis är att författaren i Thorvalls roman lämnar landet för att söka sexuell frigörelse hos svarta män, och att detta ska uppfattas som en kritik av den vita mannens brist på intresse. Jag menar att bakgrunden till resandet har fler bottnar än så, och egentligen handlar väldigt lite om sexuell frigörelse. Enligt min mening är det viktigt att lyfta fram *tantens* situation för att förstå vad som pågår i *Svart resa* mitt i den koloniala diskurs som utgör romanens ramverk. I Thorvalls reseromaner flyr tanten sin tantroll i Sverige genom att resa bort. Tanten framstår i Thorvalls författarskap som en i hög grad svensk skapelse. Den tillvaro som tanten fått sig tilldelad i det svenska samhället är långt ifrån tillräcklig för Thorvalls tanter. De plågas av leda, instängdhet och slentrian.

De förväntas vara tacksamma för sin frihet, ägna sig åt behjärtansvärd eller konstnärlig verksamhet, alternativt barnbarn. Den sinnliga delen av livet är inte längre för dem. Deras kroppar värker av bristen på beröring, de längtar efter att bli omhändertagna och släppas in i gemenskapen igen.

Det är slående hur liten roll sexualiteten spelar som könsakt eller njutning i författarskapet, trots att Thorvalls författarskap ständigt förknippas med sexuell utlevelse. Sexualiteten fungerar snarare som ett sätt att få fysisk bekräftelse, värme och gemenskap. Det är genom kroppen Thorvalls tanter känner sig delaktiga. Den civilisationskritik som Thorvall levererar kan egentligen sammanfattas genom den enkla längtan efter att få känna någon annans arm runt sina axlar. I ett samhälle där var och en sköter sitt, där privat och offentligt är strikt uppdelat, där intimiteten är förbehållen kärnfamiljen och parförhållandet, finns ingen gemenskap över till tanten.

I *Ensam dam reser ensam* handlar resandet bland annat om att komma ifrån en ångestfylld tillvaro i Sverige. Det är från den konventionella kvinnorollen och modersrollen författaren framförallt flyr. I *Svart resa* har resandet en mer sökande funktion, romanens Kerstin söker genom resandet efter en ny identitet i bokstavlig mening. *Svart resa* börjar i en depression. Författaren Kerstin är inlagd på psykiatrisk avdelning och vårdas för sin känsla av meningslöshet och sorg över ett tidigare förhållande. Istället för förståelse för den ensamhet hon känner möts hon av muntra tillrop om tantens möjligheter till självförverkligande.

Eftersom Kerstin ändå upplever sig som dödförklarad bestämmer hon sig för att resa till Franska Guyana för att där försvinna. Tantens ivriga *intresse* har gång på gång avvisats, kvar är den förgörande skammen. Att resa bort kan ses som ett svar på skamkänslorna. Att "försvinna från jordens yta" (det vill säga från det norra halvklotet) framstår som enda sättet att hantera den livsförnekande skammen. Väl bortrest påbörjar författaren dock ett sökande efter en annan identitet istället för att dö. Vilken är då denna?

Att finna sig i andra

Franska Guyana och senare Senegal kontrasteras i *Svart Resa* mot kärleksbristen i det svenska samhället. Flykten från åldern "tant" i Sverige till en förmodat "tidlös" plats där ålder spelar mindre roll, skildras med en förhoppning om att överbrygga klyftan mellan den subjektivt upplevda åldern och den socialt tilldelade åldern. Precis som Moa Matthis lyfter fram är det "ett välkänt polärt landskap som upptecknas: våld och värme, ytlighet och innerlighet, kitsch och det genuina, modernitet och traditioner".²⁶ I de främmande länderna finns enligt romanen gemenskap och samhörighet mellan människorna, där tar man hand om varandra. Där uppskattas tanten för sin kropp, hon är någon att räkna med igen. Hon är åtrådd och beundrad och får snarare högre än lägre status på grund av sin ålder. Statusen som objekt återupprättas genom den svarte mannens blick. Till synes medveten om den kritik som drabbar detta koloniala förhållningssätt inleder Thorvall romanen med en provokation: "Så här kan

man också säga. Att när vita män inte längre ville ha henne gick hon över till svarta. Hon förlorade ingenting på det. Deras *är* större.”²⁷ Kerstin Thorvalls reseskildringar vimlar – som Matthis så övertygande visar – visserligen av klichéartade bilder av den andre, av ”afrikansk” kultur, sedvänja och natur (liksom den västerländska reseskildringsgenren som sådan), men detta påstående sticker ut på ett stötande sätt även i det thorvallska sammanhanget. Moa Matthis tar Thorvall på orden och tolkar dessa inledande ord som en beskrivning av bokens innehåll:

Den handlar om kön: först och främst Thorvalls eget som definieras som en källa till både besvikelse och tröst, men framförallt motstånd. I flera böcker har Thorvall tecknat hur hon befrias från det destruktiva förhållandet till den egna mamman den dag då hon upptäcker och bejakar sin egen sexualitet.²⁸

Jag menar att Matthis, förutom att hon kopplar samman sexualitet med frigörelse hos Thorvall, också bortser från den ironiska kvalitén i författarskapet. Effekten av detta blir tydlig i hanteringen av just bokens inledande mening. Att de inledande orden är metalitterära till sin karaktär uppmärksammas inte av Matthis.²⁹ Det är de första orden i meningen som är av vikt här: *så här kan man också säga*. De indikerar att det egentligen är en *annan* historia som berättas, men den skulle – ur ett kritiskt perspektiv som Matthis – också kunna reduceras till dessa ord. Men enligt mig handlar den historia som berättas väldigt lite om storlek och väldigt mycket om längtan efter hemkomst. De sexuella mötena erbjuder ingen glädje i romanen, de sker alltmer tvångsmässigt och verkar äga rum i brist på annan kontakt. I *Svart resa* gestaltas framförallt längtan efter *gemenskap*, efter att få uppgå i ett sammanhang, vara delaktig och självklar. Denna längtan framträder särskilt stark och tragisk mot bakgrund av det främlingskap författaren upplever framförallt i Senegal. Överallt bevittnar författaren den gemenskap och socialitet hon själv söker – men hon står utanför, kan inte språket eller koderna.

Längtan efter att uppgå i ett större *vi* är självklart också naiv och minst sagt problematisk till exempel ur ett postkolonialt perspektiv. Författaren i romanen saknar blick för den fundamentala ojämlikhet som omöjliggör gemenskapen samtidigt lyckas romanen *framvisa* just den förmätna aspekten av författarens längtan genom de konstant misslyckade mötena med ”de andra”.³⁰

Upprättat subjekt på bekostnad av nya objekt

Att bli bekräftad som kvinna, och i den meningen objekt, är som jag tidigare nämnt ett paradoxalt sätt för författaren i romanen att upprätta sig som fullvärdigt, mänskligt subjekt. I den thorvallska världen inbegriper ett fullvärdigt subjekt också objektet och kroppen. Det är kroppen och alla dess egenskaper som skapar

själva individualiteten, ja – mänskligheten. För att bli bekräftad i sin objektsroll behöver författaren den andres blick. Författaren behöver alltså skapa andra subjekt, andra blickar för att själv bli till i egenskap av kvinna. De män hon möter i *Svart*

Författaren har av någon anledning börjat tro att hon i ett tidigare liv levt i Senegal och tillhör en afrikansk gemenskap.

resa gestaltas dock aldrig som subjekt i egen rätt, författaren förmår inte tränga bakom "bilden av" den svarte mannen.³¹ Männen beskrivs som beräknande, lögnaktiga och primitiva i enlighet med den koloniala reseberättelsens mönster. Ytterst få möten uppstår som förmår bryta upp de på förhand givna rollerna "vit

kvinna", "svart man". Eftersom författarens projekt varit att upprätta en förlorad objektsstatus genom en resa till en plats utvald just för sin *annanhet* är det kanske inte så förvånande att de svarta männen förblir just andra, objekt för den vita kvinnans blick. För att bli erkänd som kroppsligt subjekt behöver författaren möta ett annat verkligt subjekt. Frantz Fanon formulerar förutsättningarna på följande sätt i en ofta citerad passage i *Svart hud, vita masker*:

Människan är bara mänsklig i den mån hon strävar efter att göra sig gällande inför en annan människa för att vinna dennes erkännande. Så länge den andre inte har erkänt henne, kommer denne andre att bli föremålet för hennes handlingar. Det är på den andre, på dennes erkännande, som hennes mänskliga värde och verklighet beror. Hennes livs mening kondenseras i den andre.³²

Det erkännande författaren söker är beroende av förmågan att möta den andre som subjekt. Romanen framhåller med all tydlighet bristen på erkännande i författarens möte med den andre, all god vilja till trots.

Samtidigt gestaltas i romanen faktiskt sökandet efter en identitet bortom den vita. Identitetssökandet blir alltmer surrealistiskt ju längre berättelsen fortskrider. Beskrivningen glider mellan dröm och verklighet, vansinne och klarsyn. Författaren har av någon anledning börjat tro att hon i ett tidigare liv levt i Senegal och tillhör en afrikansk gemenskap. Det skulle i så fall vara svaret på varför hon alltid känt sig fel och utanför i det svenska samhället. Att hon skulle ha ett underliggande afrikanskt förflutet bekräftas för författaren i dansen där hon upplever sig smälta samman med de andra:

Det är inte en alldeles självklar rytm och jag har svårt att hitta den. Men ett par unga flickor markerar för mig hur jag ska göra och släpper mig inte förrän jag gör rätt. Då strålar de av stolthet. Så gör också alla tanterna, jag känner hur jag kom-

mer in i gemenskapen, det är lycka, en komma-hem-glädje och jag börjar gunga, röra på kroppen i dubbeltakt medan händerna fortsätter sin egen rytm [...] Jag dansar mitt i det heliga. Musiker omringar mig. Solen blåser sand och evighet, runt mig jublar och handklappar mitt ursprung, min nutid och framtid.³³

Författaren ger sig själv i uppgift att lära sig mer om och spåra sin identitet genom de afrikanska ritualerna och danserna. Det visar sig att författaren har en naturlig fallenhet för denna dans, och i dansen bekräftas hon också som en i gemenskapen.

Moa Matthis menar, med stöd av Magnus Berg, att Thorvall i skildringen av dessa drömmar om ett afrikanskt ursprung hemfaller åt stereotyper typiska för kvinnlig populärorientalism – bland annat genom att exotisera den svarte mannens förmodade brutalitet.³⁴ De övertydligt symboliska drömmar som förföljer författaren – att penetreras av masaikrigares spjut, att brännas på bål som häxa och så vidare – kan enligt min mening också tolkas metalitterärt. Thorvall placerar nämligen sin vana trogen författaren då och då i psykologens analyssoffa. Där får hon berätta om sina drömmar om tidigare liv som afrikanskt barn eller häxa på 1700-talet. Att *berättandet* om dessa tidigare liv tjänar som metafor för det litterära identitets-sökande som pågår i romanen är tydligt på ett nästan absurt och humoristiskt sätt. Författaren är väl medveten om att hon levererar drömmar enligt psykoanalysens ABC, vilket framgår när hon kommenterar en analysupplevelse på följande sätt: ”Den svärmiska psykologen var mer upphetsad än jag. För mig var det snarare att få veta något som jag redan kände till. Ett slags bekräftande lugn.”³⁵

Ensam dam mera ensam?

Den vita identiteten blir snart besvärande för författarens längtan efter gemenskap. Det är nu hennes *kropp* som står i vägen för verklig kontakt; den kropp som signalerar tillgänglighet och sexualitet. *Svart resa* är ingen roman om kvinnlig sexuell utlevelse. Snarare visar den att vägen via sexualiteten är stängd för den som eftersträvar verkliga möten. Den vita kvinnliga kroppen är i romanen sexualiserad i den andres blick. Som sexualiserad kvinna kan författaren aldrig bli delaktig – hon är sexualiserad på grund av sin annanhet. Författaren i romanen vill bli en del av gemenskapen, accepteras som en like. På ett handfast sätt försöker författaren ikläda sig en afrikansk identitet: genom att försöka avkläda sig den vita sexualiteten och fly undan männens blick. Författaren börjar klä sig i den lokala klädseln, hon skaffar sig flera så kallade ”bobos” som hon hoppas ska hjälpa henne att smälta in. Hon vill vika av från turiststråken och söka sig allt längre in mot ”det verkliga” Afrika. Författaren distanserar sig genom sin klädsel och sitt val av umgänge från andra vita turister som lever i lyxreservat. Hon känner

triumf när de vita tar avstånd från henne, och glädje när hon upplever uppskattande blickar från senegalesiska kvinnor.³⁶

I romanens slut visar det sig att det den olyckliga tanten mest av allt önskat sig är den kärlek och omsorg som tillägnas barnen i Senegal. Det är inte sexualiteten som befriar tanten utan *omsorgen*.

En annan gång såg jag ännu en kvinna på väg till brunnen. Det var tidig morgon och fortfarande kallt. Över ryggen hade hon en filt. Hon gick med huvudet vridet snett bakåt och tycktes prata med filten. Det var precis vad hon gjorde, för under den hängde hennes barn. Varmt och skyddat.

Det jag kände var avund och längtan.

Inte efter att *ha* ett sånt litet barn på ryggen. *Utan att vara ett*.³⁷

Jag vill vara barnen.

Hungrigt går jag efter mammorna som bär dem på ryggen. Det lilla svarta huvudet syns som en liten rund, svart knopp ovanför tygkanten.³⁸

I hjärtat av författarens mörker finns behovet av erkännande och bekräftelse från modern sådan vi möter henne gång på gång i Thorvalls författarskap. Och det ska förstås som modern i vid bemärkelse: den mor och det system som tabubelagt och fråntagit författaren värmen, tilliten till andra, sensualismen och tryggheten. Slutmålet för författarens sökanden i de senegalesiska byarna visar sig vara en gammal kvinna med andliga krafter. Ironiskt nog går hon under namnet Maman Fatou Sec, "den stora Mamman". Det är den stora mamman som äntligen ger författaren den bekräftelse hon sökt:

Jag bad Sanou tala om för henne att jag aldrig haft någon verklig kontakt med min mamma i det här livet. Hur förhållandet mellan oss varit som mellan eld och vatten. Min afrikanska mamma log igen, ja hennes svarta rynkiga ansikte strålade mot mig när hon sa: "Men här har du nu din mamma."³⁹

Svart resa är en reseberättelse präglad av den vita kvinnans rasifierande projektioner på "de andra". Men det är *också* en plågsam skildring av en åldrande kvinnas desperata längtan efter samhörighet, på förhand dömd att misslyckas.

Thorvall lyfter fram att det till sist är den stilla, enkla omsorg som ägnas ett spädbarn som utgör författarens och tantens behov. Den längtan efter kroppen som jag beskrivit som central för subjektsskapandet i Thorvalls författarskap har i *Svart resa* vidgats från kvinnlighet och sexualitet till att omfatta en kroppslig *omsorg* i vid bemärkelse.

Avslutningsvis

Jag har försökt visa att resandet och tantblivandet är två tätt förbundna motiv i Kerstin Thorvalls författarskap. Genom en analys av relationen mellan ålder, genus och sexualitet – här konkretiserad i en diskussion om tant- och klimakteriemotivet – blir det möjligt att läsa den skandaliserade romanen *Svart resa* som något mer än enbart den produkt av kolonial ideologi som den också är. Det omvända gäller också: skildringen av tantblivandet vilar tungt på den koloniala berättarlogik som bland annat kontrasterar det kroppsligt alienerade svenska sammanhanget mot andra förmodat tidlösa, kroppsligt närvarande och "vitala" kulturer.

Det jag framförallt velat lyfta fram i denna artikel är dock den delvis olästa berättelse som Thorvall skriver, det vill säga berättelsen om hur en heterosexuell kvinnas förvandling till tant kan innebära inte bara en förlust av sexuellt erkännande utan en förlust av intimitet och närhet överhuvudtaget. Märkligt nog är det så att "tantsnuskförfattaren" framför andra pekar ut torftigheten i samtidens tal om kroppen. Thorvalls romaner visar att sexualiteten blivit den stora metafor och det nålsöga som alla erfarenheter av kropp, omsorg och närhet måste passera.

Det jag framförallt velat lyfta fram är [...] hur en heterosexuell kvinnas förvandling till tant kan innebära inte bara en förlust av sexuellt erkännande utan en förlust av intimitet och närhet överhuvudtaget.

Noter

- 1 Kerstin Thorvall: *Ensam dam reser ensam*, Bonnier 1979, *Svart resa*, Legenda 1987, *Det mest förbjudna*, Bonnier 1976.
- 2 Rytel följer i filmen en vit kvinnas oönskade "rastankar" (begreppet är hämtat från filmens informationstext) och begär till en svart man. I debatten efteråt förekom Kerstin Thorvalls reseromaner som en explicit eller implicit referens, se exempelvis Agneta Klingspor: "Feminin kolonialism", *Aftonbladet* 05.04.19. Moa Matthis: "Från Temple till Thorvall", *Sverige och de andra: postkoloniala perspektiv*, Michael Mc Eachrane och Louis Faye (red.), Natur och kultur 2001.
- 3 Kerstin Thorvall: "*Tänk om det är klimakteriet*": *hormonfunderingar för kvinnor*, Bonnier 1982.
- 4 I mitt pågående forskningsprojekt analyserar jag relationen mellan ålder och genus/sexualitet i Kerstin Thorvalls författarskap som helhet. Materialet till denna artikel utgörs dock av de ovan nämnda reseromanerna och debattboken *Tänk om det är klimakteriet*.
- 5 Även om tantbegreppet inte används i forskning om åldrande så har det utforskats

- litterärt. Tantens roll i det "folkhemiska" har till exempel gestaltats av Kristina Lugn och Sonja Åkesson.
- 6 Trilogin om Signe utgörs av romanerna *När man skjuter arbetare*, Bonnier 1993, *I skuggan av oron*, Bonnier 1995, och *Från Signe till Alberte: kärleksfullt och förtvivlat: spegelroman*, Bonnier 1998.
  - 7 Denna osamtidighet – oviljan att inordna sig i en förväntad livslinje – skulle med hjälp av Judith Halberstam kunna tolkas som ett queer förhållningssätt till heteronormativa föreställningar om livet som mognad, reproduktion och framtidskridande. Judith Halberstam: *In a Queer Time and Place*, New York University Press 2005.
  - 8 Att tala om en "objektsroll" är givetvis att förenkla en komplicerad process. Det jag försöker ringa in här är den tvetydiga förlusten av att vara betraktad, att vara kropp, yta och projektionsmaterial för andras begär. Samtidigt innebär ju detta "att vara betraktad" också att vara sedd i psykologisk bemärkelse, dvs. att vara någon. Objektet är alltså också ett subjekt (vilket det engelska begreppet "subject" som bekant synliggör till skillnad från det svenska begreppsparat subjekt/objekt).
  - 9 Kerstin Thorvall: *Ett fönster på glänt*, Dammernas värld 1984, s. 116.
  - 10 Med en annan vokabulär skulle man kunna beskriva leendet i det heterosexuella spelet som en belöning för begriplighet eller igenkännbarhet – vilket betyder att den som mottar leendet både gör sig begriplig/igenkänd och begripliggörs/igenkänns genom leendet. Thorvalls tanter befinner sig däremot i ett slags ingenmansland, där ingen "känner igen" dem. Mer positivt uttryckt skulle man också kunna säga att själva tillblivandet i grunden är socialt – det är endast genom redan existerande normer, språket, andras föreställningar och blickar som tillblivande är möjligt. Tillblivandet är delvis bortom den enskildes kontroll – en "brist" som Judith Butler tar som utgångspunkt för en diskussion om etik i *Giving an Account of Oneself*, Fordham University Press 2005.
  - 11 Kritik av detta tänkande har formulerats från flera håll. Bland annat har Drude Dahlerup argumenterat för att användningen av begreppen särart och jämlikhet är vilseledande och Ulrika Dahl har i flera sammanhang ifrågasatt den ensidigt negativa beskrivningen av femininitet i svensk genusteori och feminism. Drude Dahlerup: "Ambivalenser och strategiska val: om problem kring begreppen särart och jämlikhet i kvinnorrörelsen och i feministisk teori", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2001:1, Ulrika Dahl: "Femme-inism", *Arena* 2006:4. Även Catrine Andersson diskuterar den ensidiga synen på femininitet som underordning i "Om queer femininitet och iscensättandet av kön", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 2006:2–3.
  - 12 Thorvall, 1982, s. 89.
  - 13 Ibid., s. 66.
  - 14 Nina Björk: *Under det rosa täcket. Om kvinnlighetens vara och feministiska strategier*, Wahlström & Widstrand 1996, s. 13f.
  - 15 Thorvall, 1982, s. 95f.
  - 16 Frågan om skam ska förstås som "affect" eller "emotion" diskuteras inom såväl psykologi och filosofi som kulturstudier och sociologi. De som använder "emotion" verkar dock vara de som betonar känslan som social och kulturell konstruktion, medan de som talar om "affect" snarare syftar på processer i det enskilda psyket eller medvetandet. Elspeth Probyn: *Blush. Faces of Shame*, University of New South Wales 2005, s. 24f.
  - 17 Vessela Misheva menar att det inte går att peka ut någon särskild reaktion som typisk för skam, däremot menar hon att skammens inverkan på hela den mänskliga organismen är speciell: "Shame can thus be distinguished from other emotions by its total impact on the human organism [...]". Vessela Misheva: *Shame and Guilt: Sociology as a Poietic System*, Uppsala universitet 2000, s. 50.
  - 18 Skillnaden mellan skam och skuld är nå-

- got som diskuterats bland annat i antropologiska studier av skam- respektive skuld-kulturer. De så kallade moderna kristna samhällena eller västvärlden betraktas som skuld-kulturer medan exempelvis feodala eller arabiska samhällena ses som skam-kulturer. Denna forskningstradition har dock ifrågasatts på senare tid då den dels reproducerar kulturella stereotyper och dels indirekt ger skulden en högre status än skammen. För en diskussion om skam och skuld se Stephen Pattison: *Shame: Theory, Therapy, Theology*, Cambridge University Press 2000, samt Steve Connor: "The shame of being a man", *Textual Practice* 2001:1.
- 19 Sedgwicks diskussion om intresse utgår från psykologen Silvan Tomkins kliniska studier från femtio- och sextiotalet. Tomkins forskning presenteras utförligt i en antologi av Eve Kosofsky Sedgwick och Adam Frank: *Shame and its Sisters: A Silvan Tomkins Reader*, Duke University Press 1995. För relationen mellan skam och intresse se exempelvis s. 5.
  - 20 UllaLiina Lehtinen: *Underdog Shame: Philosophical Essays on Women's Internalization of Inferiority*, Göteborgs universitet 1998.
  - 21 Thorvall, 1982, s. 75.
  - 22 Tiina Rosenberg: "Zarah Leander: Den queera divan", *Tidskrift för genusvetenskap* 2007:1-2.
  - 23 För en diskussion om skam och motståndsstrategier se Ingeborg Svensson: *Liket i garderoben: En studie av sexualitet, livsstil och begravning*, Normal förlag 2007, s. 167-177.
  - 24 Thorvall, 1987, s. 31.
  - 25 För en genomgripande analys av hur författarrollen genuspräglats under modernismen se Sandra Gilbert & Susan Gubar: *No man's land: The Place of the Woman Writer in the Twentieth Century*, Yale University press 1988.
  - 26 Matthis 2001, s. 72.
  - 27 Thorvall, 1987, s. 7.
  - 28 Matthis 2001, s. 73.
  - 29 Att Matthis inte uppmärksammar detta är i sig inget märkligt - hennes artikel är skriven i andra syften, bland annat att problematisera den vita kvinnans koloniala reseskildring. Jag menar alltså inte att Matthis inte ser vad jag ser i Thorvalls text, snarare att hon lyfter fram andra aspekter.
  - 30 För en problematisering av föreställningar om vi-skapande och solidaritet i ett postkolonialt sammanhang, se Linda Berg: *InterNacionalistas: Identifikation och främlingskap i svenska solidarietsarbeters berättelser från Nicaragua*, H:ström text & kultur 2007.
  - 31 Bland andra Frantz Fanon skriver om vikten av ömsesidigt erkännande mellan jaget och den andre i den subjektsskapande processen. Frantz Fanon: *Svart hud, vita masker* [1952], Daidalos 1997, översättning från franskan av Stefan Jordebrandt, s. 193.
  - 32 Fanon, 1997, s. 192.
  - 33 Thorvall, 1987, s. 164.
  - 34 Matthis, 2001, s. 73.
  - 35 Thorvall, 1987, s. 42.
  - 36 Det är lätt att dra paralleller till de värden och begär som uppstår i den moderna upplevelseturismen - där sökandet efter autenticitet och äkthet förvandlas till ett konsumerande och objektiverande förhållningssätt till den andre. Se t.ex. Erika Sörensson: *Making a Living in the World of Tourism*, Umeå universitet 2008, samt Katarina Mattsons pågående forskning om vithet och turism. Samtidigt vill jag

framhålla att Thorvall mycket medvetet arbetar med reseberättelsens genremöns-
ter. En ständigt närvarande intertext är Joseph Conrads *Heart of Darkness* från
1899. Conrads roman är kanske den mest använda texten i analyser av kolonialism
och reseberättelser. Thorvall länkar liksom Conrad den yttre geografiska resan till
en inre psykologisk uppgörelse med den vita huvudpersonens inre "mörker".

37 Thorvall, 1987, s. 120.

38 Ibid., s. 103.

39 Ibid., s. 186.

Nyckelord

Kerstin Thorvall, ålder, genus, kropp, subjektivitet, reseberättelser, postkolo-
nialism, skam, sexualitet, omsorg, intimitet, feminism.

Maria Jönsson

Centrum för genusstudier

Umeå universitet

901 87 Umeå

maria.jonsson@ucgs.umu.se

BEING FOR SALE

Vulnerability and human trafficking
- individuals, structures and discourses
ULRIKA ANDERSSON

Keywords

Criminal law, human trafficking, contextual legal subjects, agency, structural and discursive aspects of power.

Summary

The focus of this article is the criminal legal subject, traditionally presumed to be rational and autonomous. The object of the criminal legal process is to decide individual responsibility. Therefore, in relation to criminality explicitly based on certain structures, a conflict between the individual subject and these structural factors can occur. For example, the crime of human trafficking is constructed in relation to vulnerability based on structural conditions such as poverty and gender inequality. Explicit force or exploitation is however normally required to prove the crime of human trafficking in the actual criminal process. This is hard when the most obvious vulnerability in this case consists of over all structures. Drawing on Iris Marion Young's theory, according to which gender is seen as a series, I suggest to look at the legal subject as contextual. This subjectivity relates individuality and agency to structural and discursive aspects of power. Thus it is possible to make gender, class and other collective-based questions visible without essentializing individuality or agency. In the article the contextual legal subject is presented and used as a starting point for an analysis of official documents all related to the crime of human trafficking. My main conclusion is that the analysed documents all are highlighting structural and discursive aspects of power in relation to the vulnerability of trafficking. This has however not been followed up, neither in legislation nor in practice. An explicit contextualisation of legal subjectivity would help these aspects come out clearer, as well in legislation as in practice.

Hur ska man i straffrättsliga sammanhang kunna ta hänsyn till individers utsatthet av strukturell karaktär när de utsätts för människohandel? Är det möjligt att se ett av tradition autonomt rättssubjekt som kontextualiserat? Ulrika Andersson diskuterar hur ett individuellt aktörskap kan kopplas till både strukturella och diskursiva förutsättningar.

VARA TILL SALU

Utsatthet vid människohandel – individer, strukturer och diskurser

ULRIKA ANDERSSON

Lilja i Lukas Moodyssons film lever med sin mamma i en fattig förort i Ryssland. Utan förvarning åker mamman en dag till USA med sin nye man. Hon lämnar dottern ensam kvar, utan försörjning eller annan trygghet. Senare övertalas Lilja av sin pojkvän att följa med till Sverige, där det finns arbete och ett bättre liv. På vägen dit överges hon även av pojkvännen och transporteras av främlingar till det nya landet, där en tillvaro i prostitution väntar henne.¹

Den uppmärksammade berättelsen om Lilja aktualiserar frågor om kön och sexualitet. Men försäljningen av den unga kvinnan relateras också till fattigdom och brist på arbete. Dessa förutsättningar framställs i filmen vara en grundläggande orsak till att hon utnyttjas. Mamman som överger henne, pojkvännen som invagar henne i falska förhoppningar om möjligheter till en försörjning, främlingarna som transporterar och säljer henne, kopplas alltså till faktorer som brukar betraktas som strukturella.

I straffrättsliga sammanhang talas också om liknande förklaringar till *människohandel*, den officiella beteckning som numera används för att beskriva berättelsen i filmen. Till exempel diskuteras utformningen av de kriminaliserade

gärningarna i förhållande till människohandelns bakgrund och omfattning. Människohandelns orsaker relateras i sin tur till olika strukturer som antas ge upphov till att individer skapar vissa praktiker.²

I ett internationellt perspektiv betraktas människohandel som ett problem och en allvarlig kränkning av mänskliga rättigheter, vilket deklarerats i olika internationella dokument som också diskuterar hur handeln bör definieras och hur den skall åtgärdas.³ De åtgärder som nämns är bland annat förbättring av konkreta förhållanden för människor i utsatta områden och lagstiftningsarbete, främst i form av kriminalisering.⁴

Ett strukturellt angreppssätt som tar utgångspunkt i ojämlika villkor eller diskriminering av vissa grupper kan vara svårt att tillgodose i ett rättsvetenskapligt sammanhang, där utgångspunkten till stor del är ett autonomt och rationellt subjekt. Rättsvetenskapliga teorier, rättsdogmatik och rättstillämpning bygger i linje med modernismen på att det finns ett avgränsat subjekt, som är frikopplat från exempelvis strukturella samband.⁵ Inte heller straffrätten tar normalt hänsyn till strukturella maktfaktorer, istället dominerar subjektsperspektivet och lite tillspetsat kan man tala om en konflikt mellan subjekt och struktur. Subjektet förväntas göra fria och rationella val oberoende av strukturella förutsättningar.⁶

Det övergripande syftet med denna artikel är därför att belysa och diskutera möjligheten att beakta strukturella faktorer inom straffrätten utan att det framstår som en motsättning till subjektsperspektivet. Detta avser jag uppnå genom att undersöka hur människohandel konstrueras i ett straffrättsligt sammanhang. I

fokus står frågan om hur utsatthet konstrueras i samband med människohandel. Jag går särskilt in på hur individers utsatthet kopplas till strukturella och diskursiva förhållanden. Det material jag granskar består av offentliga dokument, vilka alla på något sätt har betydelse för kriminaliseringen av människohandel i svensk rätt.⁷ Texterna innehåller beskrivningar och analyser av människohandeln i ett internationellt och svenskt perspektiv samt diskussioner

Kriminaliseringen av människohandel bygger på att det skall förekomma ett konkret och tydligt tvång mot den enskilde individen.

kring kriminaliseringens innehåll. Tolkningen eller utformningen av den svenska regleringen står inte i centrum för analysen, studien är istället inriktad på hur människohandeln beskrivs och diskuteras.⁸

Kriminaliseringen av människohandel bygger på att det skall förekomma ett konkret och tydligt tvång mot den enskilde individen. Det bakomliggande problemet anses dock ofta vara strukturellt.⁹ För att en händelse som rör människohandel skall anses utgöra brott, krävs i princip att ett tydligt yttre tvång

eller utnyttjande kan styrkas.¹⁰ I fokus för den rättsliga prövningen blir frågan ofta om den som utsatts för handel har *tvångs* att lämna sitt land eller *själv valt* att försöka förbättra sin livssituation. Det är ofta svårt att bevisa tydliga yttre tvång och utnyttjanden. Konsekvensen av detta blir en ineffektiv lagstiftning med få väckta åtal och fällande domar.

Diskussioner om individens fria val görs ofta från en privilegierad eller osynlig position utifrån vilken det inte tas hänsyn till maktfrågor, exempelvis strukturer kring kön, klass och etnicitet.¹¹ Med andra ord är det autonoma subjektet grunden för dessa resonemang.¹² Min metod bygger istället på att det rättsliga subjektet bör ses mer contextualiserat. Individualitet och individuellt aktörskap bör kopplas till såväl strukturella som diskursiva förutsättningar. Strukturella faktorer avser här sådana övergripande samband i samhället som skapar fattigdom, arbetslöshet eller könsojämlikhet, medan de diskursiva åsyftar vad som sägs och görs i och genom språk, symboler och normer. Det contextualiserade subjektet bygger på en teori om genus som en seriell konstruktion, utformad av statsvetaren Iris Marion Young.¹³ Förutom den individuella och strukturella delen av genus använder hon ett diskursivt maktperspektiv som betonar språk, symboler och normativa koncept. På så sätt sammanlänkas den individuella delen med det strukturella och belyser samtidigt dessa tre olika aspekter av genus. Som påpekas av Young är teorin också relevant i förhållande till andra maktaspekter. Längre fram går jag närmare in på Youngs teori som ligger till grund för analysen.

Artikeln är upplagd så att jag först tar upp förhållandet mellan subjekt och struktur i rättsvetenskapen, en central utgångspunkt för mitt sätt att närma mig materialet. Jag går därefter in på Youngs teori som även den rör relationen mellan subjekt och struktur. Sedan beskriver jag närmare mitt angreppssätt och presenterar efter det min analys av hur utsatthet vid människohandel konstrueras i de olika dokumenten. Avslutningsvis diskuterar jag denna utsatthet i förhållande till synen på ett kontextuellt subjekt.

Subjekt och struktur i rättsvetenskapen

Subjektsperspektivet är grundläggande i rättsvetenskaplig teori och praktik. Det är centralt att det finns ett subjekt som kan erhålla rättigheter och skyldigheter.¹⁴ Här bygger rättsvetenskapen i grunden på den liberala rättsstatliga ideologin.¹⁵ Det är den enskilde individen som är central och blir modell för det teoretiska subjektet. Det är individen som har skyldigheter och rättigheter eller som kan kräva skydd. Olika rättsregler och teorier formas utifrån hur individen agerar eller förväntas agera rationellt.¹⁶ Åtminstone sedan upplysningen har den outtalade utgångspunkten för det rättsvetenskapliga subjektet varit en förment könsneutral, rationell och autonom individ. Kön och andra maktaspekter som etnicitet, klass och sexualitet har inte beaktats, till skillnad från inom genusvetenskapen och feministisk teori där det *bekände* subjektet är centralt.¹⁷ Mot slutet av 1990-talet började det autonoma subjektet inom rättsvetenskapen att ifrågasättas och flera

forskare har på olika sätt visat att denna syn på subjektet implicit är bekönad samt att rätten bidrar till att producera och reproducera subjekt.¹⁸

Det strukturella perspektivet har dock till viss del använts inom rättsvetenskapen. I olika sammanhang betonas att vissa strukturer i samhället skapar ojämlika villkor för särskilda grupper. Till exempel innebär det feministiska angreppssättet på könsrelaterat våld, som ligger till grund för

När det gäller människohandel
[...] finns det en tveksamhet
mot att ta hänsyn till
sådan utsatthet hos individer
som kan relateras till
strukturella faktorer såsom
fattigdom, arbetslöshet eller
könsojämlikhet.

kvinnofridslagstiftningen, att detta kopplas till en strukturell könsmaktsordning. Det anses finnas ett samband mellan manlig överordning och det faktum att män utövar våld mot kvinnor. Denna strukturella förklaringsmodell är uttalad och mer eller mindre accepterad i ett genusvetenskapligt sammanhang.¹⁹

I första hand rör rättsvetenskapen som nämnts individer och det individuella subjektet. För straffrättens del handlar det om individer som ställs till ansvar för gärningar de antas ha utfört autonomt och rationellt gentemot andra, lika autonoma och rationella individer. Vare sig ansvarssubjekten,

de som ställs till ansvar för en gärning, eller rättsskyddssubjekten, som skall ges rättsligt skydd genom olika kriminaliseringar, relateras vanligtvis till strukturella samband. Dock har strukturella aspekter inlemmats i svensk straffrätt under de senaste decennierna. I slutet av 1990-talet infördes kvinnofridsbrottet, som har tydliga strukturella utgångspunkter.²⁰ Även i samband med så kallad organiserad brottslighet, dit människohandeln brukar räknas, används strukturella förklaringsmodeller på olika sätt.²¹

Trots att det således finns en viss medvetenhet om strukturella maktaspekter inom olika delar av rätten tycks det svårt att fullt ut beakta detta perspektiv. Det fokus på det enskilda subjektet som kommer till uttryck genom synen på den autonoma individen har alltså förtretts. När det gäller människohandel tycks till exempel problemet i tillämpningen vara att det finns en tveksamhet mot att ta hänsyn till sådan utsatthet hos individer som kan relateras till strukturella faktorer såsom fattigdom, arbetslöshet eller könsojämlikhet.

Kontextualiserad subjektivitet

Med hjälp av Iris Marion Young som kombinerar strukturell medvetenhet med att betona enskilda individers aktörskap och individualitet argumenterar jag i denna artikel för ett kontextualiserat subjekt, vilket gör det möjligt att beakta den enskilde individens strukturella såväl som diskursiva utsatthet.²² Youngs teori passar särskilt väl för en problematisering av utsatthet i samband med människohandel. I detta sammanhang är det som redan antytts inte ovanligt att ett

utnyttjande av individens utsatta position ställs i motsättning till individens vilja att förbättra sin levnadssituation.²³ Det är särskilt Youngs synliggörande av det individuella aktörskapet som gör att jag valt att utgå från hennes teori. Förutom den strukturella och individuella delen av genus lägger Young även stor vikt vid vad jag här kallar den diskursiva delen, som syftar på aspekter som ryms i språk, symboler och normativa koncept. Young betonar att vi behöver kollektivera kvinnor utan att detta blir normaliserande eller essentialiserande, men hon vill samtidigt markera ett annat perspektiv än det liberala, mer individcentrerade.²⁴ Om man inte tänker sig kvinnor som grupp är det inte heller möjligt att se hur kvinnor förtrycks i systematiska, strukturerade och institutionella processer. I dessa processer läser jag in den diskursiva delen i Youngs teori, som jag nedan skall diskutera mer ingående.

Flera andra teoretiker diskuterar genus i förhållande till tre liknande nivåer.²⁵ Den individuella nivån avser som nämnts individualitet och individuellt aktörskap, den strukturella nivån syftar på övergripande samband som fattigdom, arbetslöshet eller könsojämlikhet och den diskursiva vad som sägs och görs i och genom språk, symboler och normer. I förhållande till rätten har främst historikern Yvonne Hirdman använts tidigare.²⁶ Även rättsvetaren Eva-Maria Svensson använder tre olika nivåer i sin avhandling om föreställningen om rätten. Hon diskuterar genusrelationen som en symbolisk och *konkret* ordning, som central för *organisandet av samhället* och för *teorier, metoder och begrepp*.²⁷ Hirdman förs också fram som central för genusrättsvetenskapen i en bok med samma namn.²⁸ Även om Hirdmans teori om genussystemet relaterar till tre nivåer är det min uppfattning att den har det strukturella perspektivet i fokus. Hennes syfte tycks också i första hand vara att beskriva hur genus skapas på samhällsnivå. En central poäng med Youngs teori är istället att undvika en generalisering och essentialisering av kvinnor. Detta faktum synliggör aktörskap och individualitet *samtidigt* som strukturer och diskurser betonas. Detta dubbla angreppssätt gör Youngs seriella konstruktion lämplig som grund för min metod i den analys som följer.

Utgångspunkten för analysen är att subjektet bör ses mer kontextuellt, med andra ord bör relationen mellan individualitet, struktur och diskurs vara explicit. Härigenom blir individualitet länkad till strukturella och diskursiva faktorer, samtidigt som tre olika aspekter av genus belyses. Young betonar främst hur strukturer styr praktiker men för även in betydelsen av hur diskursiva förutsättningar formar praktiker. Utan att det är hennes uttalade syfte tydliggör hennes teori samtidigt hur individ, struktur och diskurs samverkar i konstruktionen av subjektet. Young betraktar genus som ett slags kollektivitet som hon benämner serialitet eller serie, vilket enkelt sagt berör individers relation till praktiker i olika strukturer och diskurser.²⁹ En series enhet har enligt Young sin grund i *individers*

sätt att uppnå sina individuella mål genom handlingar i förhållande till samma yttre förutsättningar. Dessa handlingar kan ses som svar på *strukturer* som uppstått genom tidiga handlingars oavsiktliga kollektiva resultat eller olika sociala praktiker som sker i systematiska, strukturerade och institutionella processer. Faktorer som fattigdom och könsojämlikhet kan till exempel leda till att handel med människor organiseras av vissa. Samtidigt väljer andra att försöka lämna sina hemländer och riskerar att bli utnyttjade i nämnda handel. Som redan nämnts tolkar jag in en diskursiv infallsvinkel i Youngs resonemang om institutionella processer. Förutom här, är det i sina resonemang kring vilka faktorer som påverkar olika praktiker, som även Young i mina ögon för in ett *diskursivt* maktperspektiv som betonar språk och normer och dess betydelse för hur praktiker formas och skapas.

Serialitet – individer, strukturer och diskurser

En serie är enligt Young ett ”socialt kollektiv vars medlemmar är passivt förenade av de objekt som deras handlande riktar sig mot och/eller av de objektiverade resultaten av de materiella effekterna av andras handlande”.³⁰

Här fokuserar jag det sistnämnda, nämligen vilka människor som av olika anledningar anses benägna att bli utsatta för handel. Det kan vara att de lever under könsojämlika förhållanden, i fattiga områden eller att arbete och utbildning saknas, faktorer som är effekter av andras kollektiva handlande.

Young skiljer serier från grupper genom att det i serier inte finns något ömsesidigt erkännande av att de olika individerna tillsammans bildar en enhet.³¹ I en serie är dock alla medvetna om hur det egna handlandet kan ingå i ett slags kollektivitet som konstitueras av vissa strukturer och, vilket jag läser in, olika diskurser. Strukturerna och diskurserna anger seriens gränser och begränsningar.³² Strukturerna avser som redan nämnts förutsättningar som till exempel tillgång på arbete och utbildning, vilka individen inte ensam kan påverka. Diskurser åsyftar språk, symboler och normer som möjliggör vissa ageranden och hindrar andra. I sammanhanget möjliggör normer som rör kön och sexualitet att handel sker, i första hand med kvinnor och barn.

Människor som ingår i en serie kan känna sig maktlösa inför en materiell miljö och kan se att andra också har denna oförmåga. De som blir utsatta för handel kan uppleva att de saknar arbete eller annan ekonomisk trygghet, vilket skulle kunna göra dem mer benägna att rekryteras för försäljning. Själva kan de inte ändra på dessa förhållanden. Serien kan bli tydlig för alla när de uppfattar att både de själva och de andra inte har möjlighet att åtgärda dessa skillnader.³³ Young menar som redan konstaterats att man men hjälp av serialitetsbegreppet gör det möjligt att se kvinnor som en form av kollektiv utan att de måste vara likadana.³⁴ Analysen kan också användas i relation till andra maktaspekter, till exempel klass eller etnicitet.

Jag använder sammanfattningsvis denna tredelade genusteori som utgångspunkt för

min analys av hur det subjekt som utsätts för människohandel konstrueras. Youngs användning av serialitetsbegreppet tolkar jag som en plädering för ett tredelat subjekt med innebörden att explicit relatera individen till olika strukturella och diskursiva makthierarkier.

Konstruktioner av utsatthet – angreppssätt, metod och material

Människohandeln beskrivs ofta ha mångfacetterade orsaker och brukar bland annat förknippas med kön, sexualitet, nation, etnicitet, ålder och klass.³⁵ Dessa faktorer kan relateras såväl till de individer som utför handeln som till dem som blir utsatta för den. De har tydliga beröringar med strukturella förhållanden som fattigdom och arbetslöshet men också med diskursiva maktaspekter, till exempel lagreformer eller normer rörande kön och sexualitet, vilka möjliggör eller förhindrar människohandeln.

Min avsikt är att belysa hur de olika delarna av utsattheten framställs i de undersökta straffrättsliga dokumenten och fokus ligger på innebörden av att vara utsatt eller vad det presumtivt innebär att vara utsatt för människohandel. Det jag undersöker är alltså inte utsatthet i snäv mening, vad som motsvaras av den kriminaliserade människohandeln, snarare utsatthet i vidare mening. Här syftar jag till exempel på hur de av mig undersökta texterna relaterar människohandelns orsaker till strukturella förhållanden: vilka grupper som utsätts för den, var dessa kommer ifrån eller vad som utmärker dem på annat sätt. Hit hör också hur olika diskursiva faktorer underlättar de kriminaliserade praktiker som ingår i människohandeln. Sistnämnda faktorer avser sådana maktförhållanden som exempelvis ryms inom symboler, normativa koncept eller språkliga förhållanden och kan till exempel avse det inflytande som lagregler eller normer rörande kön och sexualitet kan ha över olika praktiker.

I de olika dokumenten diskuteras orsakerna till människohandel och hur brottet ska definieras. Min utgångspunkt är att dessa diskussioner och argumentationer konstruerar utsattheten och de subjekt som kan vara utsatta för denna handel. Exempel på frågeställningar är: Hur beskrivs förutsättningarna för människohandel i förhållande till individ, struktur respektive diskurs? Talar man om kvinnor, män eller barn? Vilka strukturella faktorer gör vissa människor mer utsatta? Vilka länder är inblandade i denna handel? Svaren på dessa och liknande frågor tydliggör bilden av hur de rättsliga dokumenten konstruerar utsatthet i samband

De som blir utsatta för handel kan uppleva att de saknar arbete eller annan ekonomisk trygghet, vilket skulle kunna göra dem mer benägna att rekryteras för försäljning.

med människohandelsbrottet. Jag får på så sätt fram vilka *individer* som framställs som utsatta eller potentiellt utsatta för handel, vilka *strukturella* levnadsvillkor de lever under samt vilka *diskursiva* faktorer som relateras till denna utsatthet.

Förutom Youngs genusanalys bygger min metod på att jag utgår från att de undersökta rättsliga dokumenten bidrar till att konstruera eller producera olika sociala subjekt, såsom vad som är kriminellt eller vem som kan förväntas utsättas för ett brott och bör åtnjuta rättsskydd. Detta diskursanalytiska angreppssätt på rätten är bland annat möjligt med hjälp av Michel Foucaults syn på makt.³⁶ Konkret innebär detta att olika diskurser i de undersökta texterna konstruerar de subjekt som anses utsatta för människohandel. Med hjälp av de olika delar av genus som lyfts fram i Youngs teori, den individuella, den strukturella och den diskursiva delen, kan utsattheten analyseras kontextuellt. Det blir möjligt att belysa den i ett sammanhang och inte enbart se den utsatta individen i en konkret och avgränsad situation.

Människohandelsbrottet infördes för knappt tio år sedan i svensk rätt och den kriminaliserade handlingen benämndes då *människohandel för sexuella ändamål*. Till grund för kriminaliseringen fanns ett FN-protokoll och ett rambeslut från EU med antagande om en omfattande trafik med människor, främst kvinnor och barn, som sexuella handelsvaror.³⁷ Dessa åtgärder konstaterades sedan vara otillräckliga och brottet ändrades, bland annat för att även avse sådan människohandel som inte har just sexuella ändamål.³⁸ Mot bakgrund av

att det även finns en omfattande handel med människors organ och arbetskraft, skedde en förskjutning i brottets skyddsintresse. Den kriminaliserade handlingen består i huvuddrag av transporterering, rekrytering eller inhysning av en människa i syfte att sälja honom eller henne för sexuella ändamål, som arbetskraft eller i syfte att utnyttja för avlägsnande av hans eller hennes organ. För att betraktas som en kriminell handling måste detta ske genom tvång, vilseledande eller utnyttjande av någons utsatta belägenhet.³⁹

Förutom svenska lagförarbeten och rapporter använder jag nämnda FN-protokoll och rambeslut från EU. I det följande presenterar jag detta material med utgångspunkt i en tredelad analys.⁴⁰ Jag inleder med att diskutera olika beskrivningar av människohandelns praktiker. Sedan går jag in på hur den utsatta individen framställs och tar därefter upp de förhållanden som jag tolkar som strukturella respektive diskursiva och som i dokumenten antas främja människohandeln. Vissa omständigheter tas upp på fler än ett ställe.

Människohandelns praktiker och individens utsatthet

Det kriminaliserade området för människohandel beskrivs i FN-protokollet innebära "rekrytering, transporterering, hysande och mottagande" som sker genom tvång, bedrägeri, vilseledande, missbruk av makt eller någons sårbara situation.⁴¹ Detta har till stor del följts i den svenska brottsdefinitionen av människohandel.⁴²

En faktor som påverkar praktikerna sägs i dokumenten vara att det finns en

efterfrågan på människor att utnyttja.⁴³ Orsakerna till denna efterfrågan diskuteras dock inte närmare. Företrädesvis talas om en efterfrågan på sexuella tjänster. Tillvägagångssätten beskrivs bland annat som att kvinnor och barn rekryteras och transporteras i syfte att utnyttjas, ”i prostitution och på andra sätt”.⁴⁴ Men även andra former av exploatering diskuteras:

En annan anledning till att barn sänds till andra länder är att de blivit offer för människohandel, och avses bli utnyttjade för sexuella ändamål eller för att bli exploaterade som billig eller gratis arbetskraft, kanske främst i hemmiljöer som tjänare. Syftet kan även vara att de skall tvingas ägna sig åt t. ex tiggeri.⁴⁵

Andra förhållanden som påstås påverka människohandelns praktiker är etnicitet. Den svenska rikskriminalpolisen menar att hallickarna ofta söker sin kundkrets, det vill säga sexköpare, inom den egna ”etniska tillhörigheten”.⁴⁶

Genom att föra in etnisk tillhörighet som betydelsebärande faktor görs här vad som kan uppfattas som en distansering i förhållande till hallickarna. De som söker sexköpare finns inte bland svenskar utan hör till ”de andra” och har en annan ”etnisk tillhörighet”. Sexköparna med en ”etnisk tillhörighet” framställs på ett oreflekterat sätt och påståendet följs heller inte upp av någon diskussion eller problematisering. Jag återkommer längre fram till hur etnicitet tas upp i relation till rekrytering av kvinnor och deras hallickar.

Att handel med människor är ett utnyttjande av individer är en central utgångspunkt i dokumenten. Handeln beskrivs återkommande vara en komplex företeelse och ett ”hänsynslöst och cyniskt utnyttjande av andra människor”.⁴⁷ Det talas företrädesvis om människor i könsneutrala termer. I de fall de utsatta människorna beskrivs närmare, är det med hänsyn till kön eller ålder. I FN-protokollet betonas till exempel att medlemsstaterna skall vidta åtgärder för att ”skydda offer för handel med människor, särskilt kvinnor och barn, från upprepad utsatthet”.⁴⁸ I EU:s rambeslut märks en ambivalens i fråga om hur denna företeelse eller detta brott skall benämnas. Rådet relaterar vad som sägs i andra dokument och framhäver att ”i kampen mot kvinnohandel nämns eller efterlyses lagstiftningsåtgärder mot människohandel”.⁴⁹ I en och samma mening talas alltså först mer specifikt om handel med kvinnor och därefter används den mer generella termen *människohandel*. Människohandeln beskrivs därefter innebära ”en allvarlig kränkning av de grundläggande mänskliga rättigheterna och den mänskliga värdigheten”.⁵⁰ Här talas åter om utsatta människor i könsneutrala termer. Längre fram betonas vikten av FN-protokollet som bland annat rör ”bekämpande och bestraffande av handel med människor, särskilt kvinnor och barn” och sedan konstateras att ”barn är mer sårbara och löper större risk att bli offer för människohandel”.⁵¹

Människohandeln anses alltså vara något som drabbar kvinnor och barn i första hand. På individnivån nämns inte männen, utsattheten är istället intimt förknippad med kvinnor. De som utför denna handel förutsätts dock implicit vara män vilket inte diskuteras närmare. Som jag kommer in på längre fram talas i propositionen om att de individer som utsätts för människohandel bland annat lever i könsojämlikhet. Men denna nämns enbart i relation till andra länder. Att det finns en efterfrågan, som skulle kunna relateras till en strukturell könsmaktsordning bland svenska män eller föreställningar relaterade till kön och sexualitet, är inte något som tycks föresväva den svenska regeringen. Inte heller diskuteras eller problematiseras huruvida det finns en efterfrågan bland kvinnor eller i övrigt vad som utmärker de individer som efterfrågar de sexuella tjänster som är föremål för diskussionen.

Förutom de utsattas könstillhörighet anses åldern ha stor betydelse. Här beskrivs barnen som särskilt utsatta. Barnen omnämns endast som flickor, i den mån de nämns med hänsyn till kön. Men de utsatta kvinnorna nämns även i relation till etnicitet, dock inte sin egen i direkt mening. I rikskriminalens rapport relateras kvinnorna till hallickarnas ursprung: "kvinnorna och hallickarna har dock inte alltid samma etniska tillhörighet. Detta kan bero på att kvinnorna rekryteras i sina hemländer av landsmän, men ibland säljs vidare under resans gång".⁵²

I rikskriminalens ögon antas människohandeln alltså utföras i andra länder, av "de andra".⁵³ Här andrafieras både de

utsatta kvinnorna och de som utför rekryteringen.⁵⁴ Det underliggande budskapet är att kvinnor från andra länder rekryteras av män i andra länder. I en senare rapport sker dock en viss förskjutning i detta budskap. Här talas om att "*personer* som polisen tidigare misstänkt för att ha sysslat med att rekrytera *utländska* kvinnor för prostitution till Sverige har [även] rekryterat *utsatta inhemska* kvinnor och flickor i samma syfte".⁵⁵ Rikskriminalen påpekar här att även svenska kvinnor rekryteras av "personer" som tidigare misstänkts för rekrytering av utländska kvinnor. Istället för att beskriva kvinnorna som svenska omnämns de som "inhemska" vilket effektivt döljer att det handlar om svenska kvinnor. Det är intressant att notera att även de svenska kvinnorna kan vara utsatta. På vilket sätt framgår dock inte. De tidigare nämnda männen görs om till "personer". Det är intressant att se att de utsatta kvinnorna bekönsas medan de agerande männen i det närmaste avkönsas. Den bild som förmedlas här är att ansvaret för människohandeln inte är könskodat alls. Utsattheten däremot har en tydlig feminin konnotation. Att kvinnor bekönsas och män i det närmast avkönsas i dessa sammanhang har bland annat visats av Johanna Niemi som undersökt svenska och finska lagförarbeten till respektive lands sexköplag.⁵⁶

Strukturella och diskursiva förutsättningar

De omständigheter som på strukturell nivå antas bidra till förekomsten av människohandel är dålig ekonomi, brist på arbete och andra förhållanden som finns i ojämlika

strukturer. Dessa faktorer relateras delvis också till vissa länder eller områden. I dokumenten diskuteras ett självklart samband mellan människohandeln och människors levnadsvillkor. I de länder där rekryteringen sker sägs befolkningen vara fattig, arbetslös och leva under allvarliga former av ojämlikhet, såsom kvinnoförtryck och rasism.⁵⁷ I FN-protokollet uppmanas också medlemsstaterna att lindra "omständigheter som gör människor, särskilt kvinnor och barn, sårbara för handel med människor, såsom *fattigdom, underutveckling och brist på lika möjligheter*".⁵⁸ Ekonomin anses vara en starkt bidragande orsak till att människor kan förledas in i denna verksamhet. Låg levnadsstandard och fattigdom omtalas som kända push-faktorer för personer som riskerar att falla offer för människohandlare. Risker är att de lockas av ett rikare liv i väst och tror att de kommer att tjäna mycket pengar.⁵⁹

I rikskriminalens rapporter, som är skrivna från svensk horisont, kan man som redan nämnts ana en tydlig distansering, ett slags andrafiering beträffande förekomsten av människohandel. De länder som associeras med dessa levnadsförhållanden, och från vilka rekryteringen sker, sägs i första hand vara baltstaterna och övriga Östeuropa samt Balkan.⁶⁰ Varför det finns en efterfrågan i Sverige eller vem som efterfrågar detta här problematiseras inte närmare. Detta tolkar jag som en distansering i förhållande till det egna landets inblandning i handeln. Svenskar har inte någon del i handeln, är det underliggande budskapet. Som redan antytts nyanseras denna bild något i den senaste rapporten

när man talar om att "inhemska" kvinnor rekryteras. Dessutom påpekas att även "lokala män köper sexuella tjänster" och att människohandeln inte enbart är ett storstadsfenomen.⁶¹ Genom benämningarna "inhemsk" respektive "lokal" döljer dock rikskriminalen att dessa män och kvinnor är svenska.

Det är framför allt en diskursiv omständighet som förutsätts påverka människohandels praktiker, nämligen svensk straffrättslagstiftning och den framhålls i positiva ordalag. Det hävdas att den så kallade sexköpslagen har haft effekt på människohandeln i Sverige. Jag väljer att ta upp detta som en diskursiv förutsättning eftersom jag i här i första hand analyserar rätten som språkliga och normativa diskurser. Sverige påstås inte längre vara en bra marknad för människohandeln eftersom pengar inte kan tjänas lika snabbt, kvinnorna måste eskorteras för att inte synas och hinner inte med lika många kunder. Detta har framkommit genom förhör av kvinnor men också genom telefonavlyssning. Huruvida detta innebär att kvinnorna utsätts för sämre eller bättre förhållanden diskuteras inte. Att prostitutionen har tvingats "gå under jord" med osäkra förhållanden för kvinnorna som följd, är annars något som ofta förs fram som ett argument mot sexköpslagen.⁶² De kriminella beklagar sig över att köparna är rädda för att man måste organisera verksamheten mer i Sverige för att nå lönsamhet.⁶³ Rättsliga koncept och diskurser i svensk lag och rättstillämpning förväntas påverka människohandels praktiker.

Utan att problematisera "det svenska" i förhållande till människohandel framförs

enbart fördelar med det egna landets lagstiftning. Detta tolkar jag som ytterligare en andrafiering. Svenska lagar löser problem som inte är våra utan egentligen någon annans, problemen är i varje fall inte lika stora ”hos oss”.⁶⁴

Kontextualiserad utsatthet – avslutning

Hur formas då utsattheten i förhållande till individer, strukturer och diskurser? Med andra ord, hur kan man sammanfatta konstruktionen av utsatthet i samband med människohandel? Ett kort svar är att utsatthet som formas i de undersökta dokumenten kan betraktas som kontextualiserad. Här finns tydliga ambitioner att relatera individen till strukturer och diskurser, att placera individen i det jag med hänvisning till Young kallar för en serie.

Som vi sett beskrivs människohandelns syfte vara att utnyttja andra människor. Tillvägagångssätten, människohandelns praktiker, sägs främst vara rekrytering, transporter, hysande och mottagande. Dessa är kriminaliserade om de sker genom tvång, vilsedande eller utnyttjande av någons utsatta belägenhet. En uppenbar faktor som påverkar de olika praktikerna är att det finns en efterfrågan och särskilt stor antas efterfrågan på sexuella tjänster vara. Denna efterfrågan diskuteras inte i sig, däremot kan sägas att den tredelade analysen till viss del klargör efterfrågans orsaker. De *individer* som utsätts för handeln är enligt dokumenten framför allt kvinnor och barn. När det gäller *strukturella* förhållanden, sägs rekryteringen främst ske från länder där människor är fattiga, arbetslösa och utsatta för könsojämlikhet eller rasism. Dessa kvinnor är alltså på en strukturell nivå utsatta, bland annat på grund av fattigdom eller arbetslöshet. Slutligen sägs *diskursiva* faktorer, såsom normer som uttrycks i den svenska prostitutionslagstiftningen, påverka människohandelns praktiker. Normen att inte tillåta sexköp får här exemplifiera hur normer relaterade till kön och sexualitet formar utsattheten, i detta fall i positiv riktning. Genom att inkludera hallickars etnicitet och svenska lagnormer sker slutligen en andrafiering och en distansering i förhållande till människohandeln. Människohandeln utförs av män från andra länder gentemot kvinnor från andra länder.

De människor som utsätts för handel relateras i dokumenten tydligt till strukturella och diskursiva praktiker. Detta innebär en kontextualisering av det subjekt som är utsatt för människohandel. Individerna utsätts för andras praktiker som tydligt kopplas samman med förekomsten av dessa strukturella faktorer men även med vissa diskursiva förutsättningar. Utsattheten knyts härmed inte enbart till en konkret och avgränsad situation. Genom att varje konkret situation på så sätt blir en effekt av strukturella och diskursiva praktiker, eller åtminstone i hög grad är knuten till sådana praktiker, blir följden enligt min mening en tydlig kontextualisering av det utsatta subjektet. Detta utvidgar också innebörden av att

vara utsatt för brott. Den utsatta individen är inte avgränsad från sitt sammanhang. Istället är faktorer som kan relateras till strukturer eller diskurser och som individen inte ensam kan påverka, i högsta grad av betydelse för om och hur en individ blir utsatt för vissa brott. Denna utvidgade utsatthet kommer implicit till uttryck i de analyserade dokumenten, vilka alla på olika sätt har betydelse för den svenska straffbestämmelsen.

Men perspektivet har inte tydliggjorts fullt ut, varken i dokumenten eller i lagtextens formuleringar. Inte heller i den senaste utredningen rörande utformningen av människohandelsbrottet, diskuteras närmare huruvida dessa maktförhållanden bör påverka lagtextens utformning.⁶⁵ Den nu beskrivna utsattheten är som visats komplex och anses också svår att bevisa i praktiken.⁶⁶ En tydligare kontextualisering av subjektets utsatthet i dokument och lagtext skulle kunna ses som ett erkännande av att utsatthet kan relateras till denna typ av faktorer och bidra till att underlätta bevisföringen i de rättsliga praktikerna. Vad som ska bevisas blir då till exempel en fråga om allmänna förhållanden i det aktuella landet istället för sådant som enbart rör den enskilde individen. Samtidigt skulle detta kunna bidra till ett allmänt synliggörande av möjligheten att betrakta det rättsliga subjektet mer kontextuellt.

Att mer explicit ge utsattheten en kontextuell innebörd skulle även kunna förbättra den enskilde individens möjligheter att kräva rättsligt skydd. Om en konkret situation relateras till könsmakt, fattigdom, arbetslöshet eller lagnormer, skulle

detta få uppenbara återverkningar på de rättsliga praktikerna.⁶⁷ Förutsättningarna att i rättstillämpningen kunna visa att den enskilde individen befinner sig i en "utsatt

I stället finns *möjligheten* att anklaga pojkvännen och hans medhjälpare för att ha utnyttjat den utsatta situation hon befunnit sig i.

belägenhet" skulle som antytts nämnvärt förbättras. Just begreppet "utsatt belägenhet" är ofta av central betydelse för om ett händelseförlopp kan betraktas som människohandel i straffrättslig mening.⁶⁸ Möjligheterna att väga in strukturella eller diskursiva faktorer kan då kasta nytt ljus över en individuell situation. Dessutom skulle sådana rättspraktiker i sin tur producera rättssubjekt som kontextualiserar den enskilde individen utan att för den skull negligera det individuella aktörskapet.

Lilja skulle ses som en självständigt agerande individ som vill ta sig till ett annat land för att förbättra sina levnadsvillkor, samtidigt som hon under vissa omständigheter skulle kunna betraktas som utnyttjad. Hon blir då inte enbart en ung kvinna som valt att åka till Sverige för att hon litar på sin pojkvän och vill ha ett bättre liv. I stället finns *möjligheten* att anklaga pojkvännen och hans medhjälpare för att ha utnyttjat den utsatta situation hon befunnit sig i.

Noter

- 1 Filmen *Lilja forever* (2002) av regissören Lukas Moodysson handlar om en ung kvinna som utsätts för människohandel och bygger på ett verkligt fall med svensk anknytning. För värdefulla kommentarer på olika versioner av denna artikel vill jag tacka Christine Andersson, Carin Dackman, Anne-Charlotte Ek, Monika Edgren, Johanna Esseveld, Moa Forsberg, Håkan Gustafsson, Kutte Jönsson, Sari Kouvo, Eva Schmitz, Per Ole Träskman, Linnea Wegerstad och Helén Örnemark Hansen samt två anonyma granskare. Ett särskilt tack till Cristine Sarrimo som engagerat bidragit med konstruktiva läsningar vid ett flertal tillfällen. Artikeln är delvis författad inom ramen för min Postdoctjänst vid Genusvetenskap på Malmö Högskola, avslutad december -06, och delvis inom det av Vetenskapsrådet finansierade projektet "Sexualisering av det offentliga rummet. Problematiseringar kring rätt, marknad och kropp" som jag bedrivit tillsammans med Sari Kouvo och Håkan Gustafsson.
- 2 Proposition 2003/04:111, *Ett utvidgat straffansvar för människohandel*, se till exempel s. 9 och 15. Se även SOU 2008: 41, *Människohandel och barnäktenskap. Ett förstärkt straffrättsligt skydd*.
- 3 Se till exempel: Tilläggsprotokoll om förebyggande, bekämpande och bestraffande av handel med människor, särskilt kvinnor och barn, till Förenta Nationernas konvention mot gränsöverskridande organiserad brottslighet och Europeiska rådets rambeslut av den 19 juli 2002 om bekämpande av människohandel, 2002/629/RIF. EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel.
- 4 FN-protokollet mot människohandel, artikel 5 och 6 samt EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel artikel 1. Att bekämpa människohandel genom kriminalisering anses av vissa försvåra arbetet. Till exempel menar Jacqueline Berman från fältet internationella relationer att människohandeln visserligen involverar kriminella moment, men att den också hör ihop med frågor om migration, arbete och kön. En kriminalisering begränsar enligt detta resonemang förståelsen av problemet och möjligheterna till en lösning. Se Jacqueline Berman: "(Un)Popular Strangers and Crisis (Un)bounded: Discourses of Sex-Trafficking, the European Political Community and the Panicked State of the modern State", *European Journal of International Relations*, vol 9, 2003:2. Se även Gregor Noll: "Globalisation, migration and human rights: international law under review", *Collection of the Geneva Academy of International Law and Human Rights*, vol 2, 2007, och Jenny Westerstrand: *Mellan mäns händer. Kvinnors rättssubjektivitet, internationell rätt och diskurser om prostitution och trafficking*, Uppsala Universitet 2008, s. 338 ff.
- 5 Jämför Åsa Gunnarsson och Eva-Maria Svensson: *Genusrättsvetenskap*, Studentlitteratur, 2009, s. 203–204.
- 6 Jämför Nicola Lacey: *Unspeakable Subjects. Feminist essays in legal and social theory*, Hart Publishing 1998.
- 7 Materialet består av FN-protokollet mot människohandel, EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel. Prop. 2003/04:11 samt rikskriminalens rapporter *Handel med kvinnor*, främst lägesrapport 5 och 7, rapport 2003:1 respektive 2005:4, men även rapport 2006:4, lägesrapport 8 och rapport 2007:6, lägesrapport 9.
- 8 De dokument som undersöks har dock med undantag för rikskriminalens rapporter direkt betydelse för utformandet av svensk lagstiftning på området. Med tanke på artikelns fokus och att rapporterna dessutom ligger till grund för vissa uttalanden i propositionen, anser jag det värdefullt att studera dem.
- 9 För en intressant studie och analys av olika diskurser rörande trafficking och prostitution, se Westerstrand, 2008, s. 108 ff och 187 ff. Se även Ida Vikström och Görel

- Granström: "Kroppar till Salu", *Den onda cirkeln. Om brottsoffer, genus och rätten*, Görel Granström (red), Uppsala Publishing House 2004.
- 10 I sin avhandling om prostitution och trafficking i internationell rätt diskuterar Jenny Westerstrand denna, som den kommit att föras fram, grundläggande skillnad mellan trafficking och prostitution. Många menar att detta är en falsk distinktion, se Westerstrand, 2008, s. 360 ff. Westerstrand anser att en förståelse av debatten kring trafficking kräver en förståelse för dito rörande prostitution. Hon visar att den diskurs som normaliserar prostitutionen även ligger till grund för konstruktionen av tvång som gränsmarkör mot trafficking, se Westerstrand, 2008, bland annat s. 112 ff, 218 ff, 308 ff och 360 ff.
  - 11 Se till exempel Petra Östergren: *Porr, horor och feminister*, Natur och Kultur 2006 och Susanne Dodillet: *Är sex arbete? Svensk och tysk prostitutionspolitik sedan 1970-talet*, Vertigo 2009.
  - 12 Se till exempel Gunnarson och Svensson, 2009, s. 203 och 204. Jämför Westerstrand, 2008, s. 344 ff.
  - 13 Iris Marion Young: "Genus som serialitet. Tankar om kvinnor som ett socialt kollektiv", *Att kasta tjejkast. Tankar om feminism och rättvisa*, Atlas 2000, s. 230.
  - 14 Jämför Bo Wennström: *Rättens individualisering. Mot en ny juridisk antropologi*, Uppsala Universitetsstryckeri 2005, s. 8-10.
  - 15 Gunnarsson och Svensson, 2009, s. 204.
  - 16 Se till exempel Nils Jareborg: *Kriminalrätt*, lustus Förlag, Uppsala 2001 & Jareborg: *Determinism and Criminal Responsibility. Essays in Criminal Law*, lustus förlag 1988 och Gunnarsson och Svensson, 2009, s. 204.
  - 17 Numera relateras ofta könsperspektivet till analyser som rör etnicitet, klass, sexualitet eller andra makthierarkier, se om detta exempelvis Nina Lykke: "Intersektionalitet – ett användbart begrepp för genusforskningen?", *Kvinnovetenskaplig Tidskrift*, 2003:1 samt Paulina de los Reyes & Lena Martinsson (red): *Olikhetens paradigm: intersektionella perspektiv på o(jäm)likhetsskapande*, Studentlitteratur 2005.
  - 18 Se t ex: Lacey Nicola, 1998, Eva-Maria Svensson: *Genus och rätt: En problematisering av föreställningen om rätten*, lustus förlag 1997, Ngaire Naffine & Rosemary J. (red.): *Sexing the subject of law*, Sweet and Maxwell 1997, Karin Lundström: *Jämlikhet mellan kvinnor och män i EG-rätten – en feministisk analys*, lustus förlag 1999, Monica Burman: *Straffrätt och mäns våld mot kvinnor*, lustus förlag, och Westerstrand 2008. Även historikern Monika Edgren har problematiserat det rättsliga subjektet: "Antidiskrimineringsdilemman: Representationer i Kommunalarbetaren 2003-2004", *Arbetslivets (o) synliga murar*, Paulina de los Reyes (red.), SOU 2006:59, s. 175-205; Monika Edgren: "Att återupprätta äran; språk, subjekt och sexuellt våld i äldre tid", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 2004:3, s. 74-90. Kvinnorätten synliggjorde på 70-talet rättens könsblindhet utan att explicit sätta rättssubjektet i fokus, se t ex Tove Stang Dahl (red): *Kvinnerett I och II*, Universitetsförlaget 1985.
  - 19 Det finns dock olika uppfattningar i forskningen om sättet på vilket detta samband skall användas och förklara våldet. För ett svenskt och nordiskt sammanhang, jämför till exempel Margareta Hydén från socialt arbete: *Kvinnomisshandel inom äktenskapet: mellan det omöjliga och det möjliga*, Liber 1995 samt sociologen Eva Lundgren: *Våldets normaliseringsprocess*, Riksorganisationen för kvinnojourer och tjejjourer i Sverige (ROKS), Stockholm 2004. Se också hur frågan diskuteras i SOU 2004:121. Jämför Catharine A. MacKinnon: *Toward a Feminist Theory of the State*, Harvard University Press 1989 och Carol Smart: *Law, crime and sexuality*, SAGE Publications 1995.
  - 20 Se SOU 1995:60: *Kvinnofrid. Huvudbestämmande av kvinnovåldskommissionen*, del A, s. 51 och proposition 1997/98:45. Se även Johanna Niemi-Kiesiläinen:

- "The Reform of Sex Crime Law and the Gender-Neutral Subject", *Nordic Equality at a Crossroads. Feminist Legal Studies Coping with Difference*, Eva-Maria Svensson, Anu Pylikäinen och Johanna Niemikiesiläinen (red.), Alshgate, Aldershot 2004. I grunden bygger också all diskrimineringslagstiftning på strukturella utgångspunkter, jämför Lundström 1999, s. 32.
- 21 Se om detta rörande ekonomisk brottslighet i Sverker Jönsson: *Straffansvar och modern brottslighet. En idékritisk studie av straffansvar för juridisk person*, Lustus förlag 2004.
- 22 Young 2000. Min avsikt i denna artikel är närmast att tentativt diskutera möjligheterna för ett kontextuellt subjekt och att sätta detta i relation till ett konkret exempel där frågorna om subjekt och struktur ställs på sin spets.
- 23 Se t ex Noll, 2007 och Dodillet, 2009.
- 24 Young, 2000, s. 230.
- 25 Se t ex Sandra Harding: *The Science Question in Feminism*, Cornell University Press 1986 samt Joan Wallach Scott: "Gender: A useful Category of Historical Analysis", *Feminism and History*, Oxford University Press 1996. Vidare talar historikern Yvonne Hirdman utifrån Joan Scott om tre olika förståelser av genus i sin teori om genussystemet, se SOU 1990:44, s. 76 med tillhörande hänvisningar.
- 26 Se Gunnarsson och Svensson, 2009, s. 138.
- 27 Svensson 1997, s. 333.
- 28 Svensson och Gunnarsson, 2009, s. 137-138. Personligen ser jag Hirdmans teori som en av flera som är användbar för att studera genus i förhållande till rätten.
- 29 Kring serialiteten hämtar Young inspiration från Jean-Paul Sartre.
- 30 Young, 2000, s. 232.
- 31 Young, 2000, s. 231.
- 32 Young, 2000, s. 233.
- 33 Young, 2000, s. 235, med hänvisning till Sartre.
- 34 Young, 2000, s. 230.
- 35 Se till exempel Vikström och Granström, 2004 och Westerstrand, 2008.
- 36 Michel Foucault: *Diskursens ordning*, Symposium 1993/1971 samt *Sexualitetens historia. Viljan att veta*, Band I, Daidalos 2002/1976. Se även Judith Butler: *Bodies that matter: On the discursive limits of sex*, Routledge, 1993 samt *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*, Routledge, 1990, och Ulrika Andersson: *Hans (ord) eller hennes? En könsteoretisk analys av straffrättsligt skydd mot sexuella övergrepp*, Bokbox, 2004, särskilt kapitel 1.
- 37 FN-protokollet mot människohandel och EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel.
- 38 Prop. 2003/04:111, s. 7-8. Nyligen har även genomförts en utredning som bl a syftar till att komma åt de tillämpningssvårigheter som nämnts inledningsvis, SOU 2008:41.
- 39 Människohandelsbrottet finns infört i brottsbalken 4:1a.
- 40 De dokument jag analyserar är som nämnts FN-protokollet mot människohandel, EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel, prop. 2003/04:11 samt rikskriminalens rapporter 2003:1 och 2005:4. Se även rapporterna 2006:4 och 2007:6.
- 41 FN-protokoll art 3a samt prop. 2003/04:11, s. 16.
- 42 Brottsbalken 4:1a.
- 43 Prop. 2003/04:111, s. 8.
- 44 Prop. 2003/04:111, s. 8. Ett mer praktiskt perspektiv anlägger rikskriminalpolisen när den diskuterar hur inresa sker i Sverige i samband med människohandeln. Den vanligaste metoden är att "inresa sker via färja eller med bil", rapport 2003:1, s. 23. Jämför rapport 2005:4, s. 31-32.
- 45 Rapport 2003:1, s. 24.
- 46 Rapport 2003:1, s. 23.
- 47 Prop. 2003/04:111, s. 8. I den senaste utredningen SOU 2008:41 återkommer denna beskrivning.
- 48 FN-protokollet mot människohandel, artikel 9:1 b, min kursivering.
- 49 EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel, skälen under (1), min kursivering.

- 50 EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel, skälen under (2), min kursivering. Att människohandeln betraktas som ett brott mot de mänskliga rättigheterna är inte okomplicerat, vilket har diskuterats av flera, se till exempel Noll 2007.
- 51 EU:s rambeslut om bekämpande av människohandel, skälen under (3) och (5), min kursivering.
- 52 Rapport 2003:1, s. 23.
- 53 Jag vill tacka Monika Edgren som gjort mig uppmärksam på detta.
- 54 Se dock rapport 2005:4, s.29. Här påpekas att människohandel för sexuella ändamål i Sverige också har en marknad på mindre orter där "lokala män köper sexuella tjänster" och inte bara är ett storstadsfenomen.
- 55 Rapport 2005:4, s. 30, min kursivering.
- 56 Johanna Niemi: "What we talk about when we talk about buying sex", *Violence against women, Special issue, Gendering Policies*, kommande, 2009. Även Jeff Hearn och Lisa MacKie drar liknande slutsatser om mäns våld: "Gendered policy and policy on gender: The case of 'domestic violence'", *Policy and Politics: An International Journal*, Vol 36, 2008.
- 57 Prop. 2003/04:111, s. 15.
- 58 FN-protokollet art 9:4, min kursivering. Se även prop 2003/04:111, s. 18-19.
- 59 Rapport 2003:1, s. 22.
- 60 Rapport 2003:1, s. 23.
- 61 Rapport 2005:4, s. 29.
- 62 Se t ex Östergren 2006.
- 63 Rapport 2003:1, s. 26.
- 64 Jämför med vad som sägs ovan om "inhemska" kvinnor och "lokala" män. Se också de los Reyes & Martinsson, 2005.
- 65 SOU 2008:41.
- 66 Jämför rikskriminalens lägesbeskrivning, rapport 2005:4, s. 31 och 34-35.
- 67 Vilken inverkan detta skulle ha på ansvarsbedömningen är en intressant fråga som är nödvändig att studera närmare. I projektet "En för alla?", finansierat av Vetenskapsrådet, studerar jag tillsammans med Titti Mattsson dessa spörsmål i den straff- och socialrättsliga prövningen av ungdomars gängbrottslighet.
- 68 Särskilt om den utsatta personen är över 18 år.

Nyckelord

Straffrätt, människohandel, kontextuella rättssubjekt, aktörskap, strukturella och diskursiva maktförhållanden.

Ulrika Andersson

Juridiska institutionen

Lunds universitet

Box 207

221 00 Lund

Ulrika.Andersson@jur.lu.se

Nytt samarbete mellan Tidskrift för genusvetenskap och Sveriges Genusforskarförbund!

Från och med 2010 ingår en prenumeration på TGV i medlemskapet för Sveriges Genusforskarförbund (SGF). Den tidigare medlemsavgiften på 200 kronor höjs till 450 kronor (350 kronor för studenter och pensionärer) vilket innebär en rabatt på 100 kronor på tidskriftsprenumerationen.

Vår förhoppning är att samarbetet kommer att stärka både tidskriften och forskarförbundet. SGF kan liksom sina systerföreningar i Norden erbjuda den nationella tidskriften till ett rabatterat pris. Föreningen får också möjlighet att informera om sin verksamhet i varje nummer av tidskriften. TGV kommer genom samarbetet öka spridningen av tidskriften bland svenska genusforskare, vilket kan leda till fler artikelbidrag.

Slutligen ser vi samarbetet som ett sätt att stärka fältet för genusforskning. Vår ambition är att genom tidskrift och forskarförbund öka kommunikationen mellan fältets olika delar och aktörer, både vad gäller forskningsresultat och möjligheter till former för viktig samverkan. Välkommen att ta del av vår verksamhet!

För mer information om hur du blir medlem i SGF se förbundets hemsida:
www.genusforskning.org

Anna Lundberg, tillträdande redaktör TGV,
Amelie Björck, tillträdande redaktör, TGV
och Malin Rönnblom, ordförande SGF

FROM DIRTY OLD MEN AND LECHEROUS WOMEN TO SEXUALLY VIGOROUS LADIES AND GENTLEMEN

On sexuality and aging in the 20th century

ÅSA ANDERSSON

Keywords

Old age, sexuality, asexuality, cultural attitudes, sexology, masculinity, gender identity.

Summary

Two lines of thoughts have historically characterised the understanding of sexuality in old age in Western society. On the one hand elderly persons sexuality have been portrayed in literature and dramas since the antiquity and onwards. However these images have often been negative, ridiculing sexuality in late life. On the other hand old age has been associated with asexuality – philosophers, and other intellectuals as well as religious authorities have often articulated this position. In addition you may say that the asexual standpoint generally has been positively charged. Nevertheless attitudes towards sexuality in old age began to change in the midst of the 20th century. This is for instance apparent in works from sexology, not the least the Kinsey reports (1948, 1953), but also Masters' and Johnson's publications from the 1960s. During the 1960s a book that specifically dealt with old age and sexuality was published, namely *Sexuality After Sixty* (1965), by the American sexologist Isadore Rubin. In this publication the view on sexuality is particularly positive. Rubin for instance claims that it is vital and good for the health to keep sexually active as long as possible. This statement is supported by Masters and Johnson. Rubin's and Masters' and Johnson's writings are illustrative for their time and may be related to the current social and cultural context of sexual debate, youth culture and young people revolting against authorities and old-fashioned thinking. *Youth* becomes a norm at this point in history. My interpretations mainly deal with how youth culture, sexuality and gender identity interrelates. Masculinity seems to be strongly associated with heterosexual intercourse, and aging appears to be antithetic to masculinity – the status of the man diminishes as the aging process proceeds. The connotations to femininity also alter, but not in the same sense as with masculinity.

Synen på äldre människors sexualitet har skiftat genom tiderna. Man har förespråkat ett aktivt sexualliv och man har framhållit motsatsen: att äldre bör avhålla sig från sex, inte minst på grund av att driften förmodas avta eller att en äldre persons begär är skadligt eller patetiskt. Åsa Andersson gör en exposé över hur vi i väst betraktat äldres sexualitet med fokus på det sena 1900-talets förändrade synsätt.

FRÅN FULA GUBBAR OCH LIDERLIGA GUMMOR TILL VITALA CASANOVOR OCH GLADA ÄNKOR?

Om 1900-talets förändrade synsätt på äldres sexualitet

ÅSA ANDERSSON

Avsikten med denna bok är inte att försöka stimulera äldre människor till en livligare sexuell aktivitet än de har förutsättningar för. Vad jag syftat till har varit att skapa den anda av förståelse för att sexualiteten ska kunna förbli en lyckokälla även på gamla dar – utan inblandning av fördomsfulla och avogt inställda medmänniskor.¹

Orden i ovanstående citat kommer ur den amerikanske sexualupplysaren och läkaren Isadore Rubins bok *Sex efter sextio* (1967). I inledningen till den tredje svenska utgåvan från 1983 beskriver den dåvarande ordföranden för RFSU i Sverige, Hans Nestius, Rubins framställning som en härligt avspänd plädering för åldrande människors rätt till och behov av kärlek inklusive ett aktivt sexualliv.

Många har, säger Nestius, både lusten och förmågan kvar långt upp i 80- och 90-årsåldern, bara de inte hindras av fördomar.²

Rubins och Nestius uttalanden om äldres lust och rätt till sexualitet kan nog sägas representera ett rätt så allmänt sätt att tänka idag men när Rubins bok kom ut var den på många sätt unik. Inte på grund av sin uppmärksamhet på sexualitet, tvärtom var ju 1960-talet ett decennium som kännetecknas just av sexualdebatt och en liberaliserad syn på sexualitet.³ Det unika med boken *Sex efter sextio* var att den fokuserade på äldre. Trots att det under 1900-talet publicerats en ansevärd mängd sexualforsknings- och sexualupplysningslitteratur där åldrandeaspekten nämdes, hade ingen ägnat en hel bok enbart åt äldre människors sexualitet. Till skillnad från tidigare 1900-talsframställningar av äldres sexualitet framkom dessutom i *Sex efter sextio* en i många stycken ny bild av hur denna sexualitet var, nämligen fortsatt stark och i behov av att få komma till uttryck. Rubin var därtill mån om att framhålla det positiva i att äldre människor upprätthåller ett sexliv. Detta välvilliga förhållningssätt var inte givet bland sexualforskare och sexualupplysare under första hälften av 1900-talet. Rubins positiva attityd framstår som ett för tiden relativt nytt sätt att förhålla sig till kopplingen mellan ålderdom och sexualitet, vilket är intressant och väcker många frågor.

I den här artikeln kommer jag att beskriva och diskutera det sena 1900-talets starka pläderande för ett aktivt sexualliv i ålderdomen och de förändringar i synen på sexualitet och åldrande som ledde fram till denna nya uppfattning. Som en fond till 1960-talets idéskifte ska ett par tankelinjer kring åldrande och sexualitet översiktligt beskrivas, och i anslutning till det även det tidiga 1900-talets vetenskapliga tänkande om ålderdom och sexualitet. Därefter återvänder jag till artikelns huvudfråga, det sena 1900-talets förändrade synsätt på äldres sexualitet – och här kan tilläggas att framställningen rör västvärlden.

Innan vi går in på ämnet för artikeln vill jag säga något om dess karaktär och om begreppen ålderdom och sexualitet. Artikeln är i huvudsak explorativ, den bygger på en genomgång av historiska texter och samtida översiktsverk och artiklar som i någon mån behandlar temat sexualitet och ålderdom. Källorna som ligger till grund för artikeln skiftar vad gäller stil och tillhörighet. Jag har bland annat använt socialreportage, skönlitterära och vetenskapliga texter som har som gemensam nämnare att äldres sexualitet diskuteras. Läsningen och tolkningen av texterna har skett genom en tids- och sammanhangskontextualisering av dessa. Med det menas att de idéer om äldres sexualitet som kommer till uttryck i de olika källorna tolkas mot bakgrund av ett större sammanhang av historiska och samtida sociala och kulturella faktorer och processer.

Skälet till artikelns tentativa och utforskande form är knutet till hur äldres sexualitet uppstod som en frågeställning för mig. I Simone de Beauvoirs

Ålderdomen (1976) och Georges Minois *History of Old Age* (1989) uppmärksammas historiskt grundade negativa attityder till sexualitet och åldrande, som varit rådande under århundraden. Relateras dessa skildringar, till exempel till den inledningsvis nämnda Isadore Rubins mer positiva attityd till äldres sexualitet, uppstår spørsmålet: Varför förändras betraktelsesättet på äldres sexualitet i mitten av 1900-talet och hur kan det komma sig att en genom seklerna dominerande negativ attityd skiftar till en annan och mer positiv hållning till äldres sexualitet? Mig veterligen har detta inte diskuterats tidigare.⁴

Nu till frågan om ålderdomen, när kan man säga att den inträffar? Det tycks inte finnas någon självklar eller naturlig gräns för när människan anses bli gammal. Ur ett historiskt perspektiv är det uppenbart att sättandet av ålderdomsstrecket är påfallande tids- och perspektivberoende.⁵ Eftersom frågan i det här sammanhanget inte handlar om *när* människan anses bli gammal, utan vilka *föreställningar* som förknippas med ålderdomen kommer jag i uppsatsen följa mina källors definitioner. Det innebär att begreppen "äldre", "gammal" etc. lika gärna kan referera till personer i 50-årsåldern som till personer i 80-årsåldern.

När jag diskuterar sexualitet är det däremot inte källorna som definierar innebörden – i stället diskuteras och problematiseras i artikeln en till stora delar biologisk förståelse av mänsklig sexualitet. Den biologiska förståelsen av sexualiteten har dominerat genom historien. Sedan några decennier tillbaka har dock detta synsätt utmanats bland annat av feministiska perspektiv och

av en Foucaultinspirerad sexualitetsforskning, som lägger stor vikt vid sexualitetens historiska dimension och kopplingarna till vetande och makt. Min utgångspunkt är att sexualiteten är historiskt formbar i den

Det tycks inte finnas någon självklar eller naturlig gräns för när människan anses bli gammal.

meningen att människan genom historien har erfarit, uttryckt och tolkat sin sexualitet i relation till den tid, kultur och det sociala sammanhang hon befunnit sig i.⁶ Sexualiteten är alltså inte någonting för evigt fast och entydigt, och det vittnar bland annat 1900-talets förändrade synsätt på den åldrande människans sexualitet om.

Två historiska tankelinjer

Folkliga och lärda teorier och föreställningar om den mänskliga sexualiteten, vad den är och hur den bör utövas, har en lång historia. Genom bildillustrationer, berättelser och rådgivande instruktioner har ramar och normer för sexuallivet formulerats. Hur föreställningarna om en normal sexualitet historiskt sett har formats har fått stor uppmärksamhet inom senare års sexualitetshistoriska forskning. Bland annat har denna forskning uppmärksammat genus- och maktaspekter samt de heteronormativa dragen inom den från 1800-talet framväxande sexualforskningen.⁷ Åldersaspekten har inte fått samma uppmärksamhet men historieforskningens större uppmärksamhet på äldres situation genom historien har ändå inneburit att sexualitetsaspekten av

ålderdomen belysts i viss mån.⁸ Utifrån denna historiska forskning framstår inte västvärldens syn på äldres sexualitet generellt ha varit särskilt positiv. Från antiken och framåt har det till exempel varit vanligt att författare drivit med äldres sexualitet. Äldre människors sexuella begär har setts som allmänt olämpliga.⁹

Bland de exempel på negativa associationer mellan ålderdom och sexualitet som kan nämnas, finns 1300-talsförfattarna Christine de Pisan och Geoffrey Chaucer. I *Kvinnostaden* riktar de Pisan uttryckliga varningar till gamla kvinnor för att sminka sig och klä sig utmanande, och gör därmed en markering mot äldre som vill vara sexuellt attraktiva. I flera av Chaucers berättelser i *Sagor från Canterbury* förlöjligas och häcklas gamla män och kvinnor för sin dragning till det motsatta könet och för sina erotiska tillkortakommanden.¹⁰ Ytterligare ett par exempel som kan nämnas är William Shakespeares komedi *Trettondagsafton* där den äldre Malvolios förälskelse i en ung kvinna framstår som narraktig samt August Strindbergs berättelse om *Hemsöborna* där de två inte längre helt unga huvudpersonerna, Carlsson och Madam Flod, tillskrivs sexuella känslor men där löjet hela tiden finns med i undertexten till berättelsen om dem.¹¹

Även om sexuella yttringar förlöjligas i de litterära framställningar som nämnts, är det ingen tvekan om att man i dessa skildringar tillerkänner äldre människor en sexualitet. Det finns dock ytterligare ett historiskt förekommande synsätt, nämligen synen på den äldre människan som asexuell. De kanske mest kända motbilderna till den sexuellt drivna och aktiva gamlingen, finner man hos den romerska författaren Cicero samt 1500-talsförfattaren Michel de Montaigne. Den åldrade Cato får i Ciceros framställning uttrycka tankar om att sex inte längre kittlar men att det inte heller finns någon saknad. Det man inte saknar har man inget behov av.¹² En liknande uppfattning antyds av 1500-talsförfattaren Michel de Montaigne. I hans essäer, där ålderdomen för övrigt beskrivs i tämligen negativa termer, anar man en uppfattning om ålderdomen som liktydig med sexualitetens och lustens död:

Man kan inte skryta med att man föraktar och besegrar vällusten om man inte ser den och inte känner den och dess behag, dess kraft och dess mest förföriska skönhet.¹³

Av citaten framgår att Montaigne liksom Cicero uppfattar åldrandet liktydigt med en minskning av det sexuella intresset. Liknande föreställningar finner man både tidigare och längre fram i historien som exempelvis i den antike filosofen Platons skrift *Staten* där erotikens sägs vara en slavdrivare som man blir fri ifrån när man blir gammal, och hos 1800-talsfilosofen Arthur Schopenhauer, som menar att lidelserna ”förstummas”, att könsdriften dör i ålderdomen. Även den

svenska naturforskaren Carl von Linné talar om ålderdomen som en tid då livets "källor sinar och all lust förgår".¹⁴

Utifrån ovanstående kan man urskilja två tankelinjer kring ålderdom och sexualitet. Inom den ena tankelinjen uppfattas lusten och den sexuella kraften som oförändrad, äldre människor uppfattas som sexuellt aktiva. Den andra tankelinjen utgår från att människors lust falnar i och med åldrandet och att sexuallivet därför upphör. Förutom dessa två uppfattningar tillkommer en negativ inställning till sexuella yttringar hos äldre människor. Den negativa ståndpunkten har kunnat vila på kristen moralisk grund men den har också kunnat utgå från ett hälsoperspektiv, som bland annat har kommit till uttryck i sexualupplysningslitteraturen, där man vanligtvis avrått från samlag från 40-50 års ålder. Man har till exempel angett kvinnans menopaus som naturens sätt att sätta punkt för det äktenskapliga samlivet men har även menat att sexuella aktiviteter i högre åldrar innebär allmän fysisk försvagning samt hälsorisker.¹⁵ Förutom hälsoperspektivet som grund för en negativ attityd till sex och åldrande har avståndstagandet vilat på kristen moralisk grund. Ett sexualliv utan fortplantningssyfte uppfattades som syndigt. Mycket tyder på att en del av dessa föreställningar och uppfattningar lever vidare, till exempel inom den på 18- och 1900-talen framväxande sexualforskningen.

Den moderna sexualforskningens etablering i slutet av 1800-talet brukar associeras till den österrikiska psykiatern Richard von Krafft-Ebing (1840-1902).¹⁶ Sexualitet och ålderdom var inte centralt

i von Krafft-Ebings författande men han framstår ändå som central för sexualvetenskapens förståelse av äldres sexualitet, framför allt äldre mäns. Krafft-Ebing menade att sexuella instinkter kunde förekomma hos äldre och att detta inte behövde vara sjukligt. I hans standardverk *Psychopathia Sexualis* (1886) associerades likafullt äldres sexualitet i hög grad till avvikelser. Bland annat förmedlades uppfattningen att senildementa äldre män utgjorde en stor grupp av sexualförövarna mot barn och att detta berodde på en åldersrelaterad stegrad drift kombinerad med svag potens.¹⁷ Denna teori samt till den associerade idéer om sexuell nedgång respektive stegring under åldrandet förvaltades av Krafft-Ebings efterföljare under det tidiga 1900-talet, bland annat av schweizaren August Forel (1848-1931) och engelsmannen Havelock Ellis (1859-1939). Hos dessa två sexualforskare finner man de tankelinjer om nedgång och stegring som jag nämnt ovan. De menade båda två å ena sidan att sexualiteten avtog med stigande ålder. Tidsgränsen för mannens sexuella förmåga placerades av Forel till åren mellan 60 och 80 år, och kvinnans sexualdrift tänktes minska i och med klimakteriet.¹⁸ Ellis var inte lika explicit men antydde att det var normalt att kvinnans sexualitet sinade med stigande ålder.¹⁹

Forel och Ellis var å andra sidan inne på att sexualiteten också kunde kvarstå, men de uttrycker sig på ett sätt som antyder att de snarare uppfattade sexuella yttringar under ålderdomen som en stegring av sexualiteten. Det är i alla fall i termer av "stegring" de företrädesvis omtalar sexuella uttryck hos äldre, vilket är i enlighet med

det stegringstema som Krafft-Ebing formulerat på 1880-talet. Den åldrande kvinnans stegring kunde innebära att de sexuella begären inte minskade (som förväntat) eller att begäret efter sexuellt umgänge med en man till och med ökade. Klimakteriet gavs här stor förklarande kraft; att förlora sin fruktsamhet beskrevs av både Forel och Ellis som en svår händelse i en kvinnas liv.²⁰ Hos mannen tänktes skälet till den sexuella stegringen vara att libidon kvarstod medan potensen falnade, vilket gjorde att mannen nu förstod att han inte längre var ung utan gammal och därför tog till hjälpmedel för att stegra potensen och tillfredsställa sin libido.²¹ Det är i synnerhet i detta resonemang man finner kopplingarna till Krafft-Ebings bild av äldre och senildementa män som sexualförövare. Både Forel och Ellis associerade äldre män med exhibitionism, homosexualitet och pedofili.²² Detta tänkande stärktes delvis av den samtida sexualforskningskollegan Magnus Hirschfeld, som i sin kartläggning av homosexualitetens olika uttryck, beskrev historiska och samtida exempel på sexuella kontakter mellan äldre män och unga pojkar.²³ Med utgångspunkt från August Forels och Havelock Ellis teorier var det fullt tänkbart att en man när han åldrades löpte risken att förvandlas från måttfull gentleman till en "ful gubbe", medan kvinnan kunde omvandlas från medgörlig hustru till "liderlig gumma".

Slutligen kan de ovan beskrivna bilderna av äldre mäns och kvinnors sexualitet belysas genom dåtidens grundförståelse av mannens sexualitet som aktiv och kvinnans sexualitet som passiv.²⁴ Sannolikt uppfattade Forel och Ellis den gamla mannens sexualitet som en urspårad aktiv manlig sexualitet och den åldrade kvinnans liderlighet som en avvikelse från en kvinnlig sexuellt passiv roll. Dessutom förstärktes troligen bilden av äldres sexualitet som problemomgärdad av Forels och Ellis allmänt negativa inställning till sexuella yttringar hos äldre. För sexualforskarna i början av 1900-talet hörde inte sex och ålderdom ihop, ett aktivt sexualliv stämde inte överens med föreställningar om vad åldrandet var och vad det borde vara. Några decennier in på 1900-talet börjar dessa attityder ifrågasättas, bland annat av den svenska arbetarförfattaren Ivar Lo-Johansson.

Ivar Lo-Johanssons sökarljus på åldrandet

Ivar Lo-Johansson hade stor betydelse för att uppmärksamheten kring äldres situation ökade i Sverige i mitten av 1900-talet.²⁵ Genom sin reportageserie från svenska ålderdomshem i tidningen *Vi* (1949) och senare utgivningen av reportagen i boken *Ålderdoms-Sverige* (1952) bidrog han till en livlig debatt om äldres villkor i det svenska samhället och så småningom även till en definitiv kursändring inom ålderdomshemskulturen. Ett av de missförhållanden Lo-Johansson tog upp rörde äldres sexuella villkor. I debattboken beskrevs hur äldre människors sexualitet förlöjligades och reglerades i ålderdomshemmens allmänt kontrollerande ordning.

Lo-Johansson menade att det fanns en illvilja mot åldringssexualiteten:

Ifall två ensamma åldringar på ett ålderdomshem förälskat sig i varann blir det, som när det gäller omyndiga, släktens och fattigvårdsstyrelsens sak. Prästen tillkallas och det ordnas ibland nödvigsel, alldeles som om landets moraliska välfärd stod på spel.²⁶

Som framgår av citatet lyfte Lo-Johansson särskilt fram den paternalistiska inställning ålderdomshemsmiljön hade till äldre och han menade att äldre behandlades som om de vore omyndiga. Erotiken var enligt Lo-Johansson en livskälla, ett uttryck för att livet fortfarande fungerade och att man fortfarande var både behövande och behövd.²⁷ Det som är av särskilt intresse i det här sammanhanget är att han också presenterade ett antagande om en sorts omvänd ålderskrisordning, där en period av stegring av den sexuella vitaliteten ingick; han benämnde det "gamlingens pubertet".²⁸ Ivar Lo var alltså inne på liknande stegringsidéer som de tidigare nämnda sexologerna var. Till skillnad från dem hade dock Lo-Johansson en explicit politisk ambition att ändra attityderna till äldres sexualliv i positiv riktning, vilket för övrigt var i linje med hans – för sin tid – allmänt sexualliberala framtoning.²⁹

Ivar Lo-Johanssons uppmärksamhet på äldres situation bör sättas in i ett tids-sammanhang. Fokus på åldrandet och på äldres livsvillkor hade i själva verket varit en het medicinsk och socialpolitisk fråga i decennier innan den blev medial genom

reportagen i tidningen *Vz*. Redan kring sekelskiftet 1900 började frågor om åldrandets orsaker och karaktär samt äldres villkor i samhället, att diskuteras bland forskare och samhällsreformatorer. Successivt utvecklades under 1900-talets första decennier ett tvärvetenskapligt kunskapsfält kring olika aspekter av åldrandet.³⁰ I mitten av 1900-talet hade man redan organiserat ett par internationella konferenser och inom kunskapsfältet hade tidskrifter etablerats. Ett exempel på åldrandeforskningens institutionalisering är att en grupp svenska läkare år 1946 bildade "Sällskapet för åldersforskning".³¹

Ivar Lo-Johansson kan sättas in i ytterligare ett tidssammanhang. Som jag nämnde inledningsvis associeras 1960-talet med en liberalisering av synen på sexualitet. Denna förändring uppstod dock inte plötsligt, liberaliseringen kan snarare ses som en kulmen på en längre process som pågick under hela 1900-talet. Förklaringar till mänskligt beteende börjar få en mer psykologiserande karaktär. Istället för att moralisera, exempelvis kring sexuella handlingar, blev det allt vanligare att förståelse skapades genom att medikalisera, psykologisera och "sociologisera" människan.³² Ett konkret exempel på 1900-talets successiva attitydförändringar kring sexualitet är att homosexuella handlingar från 1910-talet och framåt fick allt mildare rättsliga påföljder, för att år 1944 avkriminaliseras.³³ Ett annat exempel på förändringar i inställningen till sexualitet finner man hos den amerikanske sexualforskaren Alfred Kinsey, vars rapport om mannens sexuella beteende publiceras 1948.

Detta var den mylla i vilken för tiden nya tankar om åldrandet kunde spira. Det tycks som om de diskussioner om åldrandeprocessen som fördes bland forskarna även spreds till verksamheter som inte uttryckligen behandlade åldrandet. I den amerikanske sexualforskaren Alfred Kinseys publikationer finns exempelvis referenser till samtida åldrandeforskning och åldersaspekten på sexualiteten behandlas delvis under särskilda rubriker i hans framställningar.

Kinsey om sexualitet och åldrande

Alfred Kinsey kan beskrivas som en vattendelare i 1900-talets teoretiserande om den mänskliga sexualiteten. Dels på grund av de naturvetenskapligt präglade metoder han och hans forskarkollegor använde, dels utifrån den ickenormativa ambition som präglade forskningsarbetet. Med hjälp av det forskarlag Kinsey hade kring sig samlades stora mängder data in och man strävade sedan efter att ge strikt vetenskapliga beskrivningar av den mänskliga sexualitetens olika yttringar utan att fälla värdeomdömen.³⁴ Oavsett denna ambition

Kvinnan tillskrivs i högre utsträckning än mannen en genom hela livet jämnt fördelad sexuell kapacitet.

syns emellanåt normativa drag eller spår efter sexologiska föregångare, till exempel i grundförståelsen av manlig och kvinnlig sexualitet. Här påminner Kinsey och hans medförfattare i många avseenden om

föregångarna August Forel och Havelock Ellis. Mannen beskrivs av Kinsey som mer sexuellt drivande än kvinnan, och hennes sexualitet framstår därtill som mindre kraftfull än mannens. Trots detta uppfattas kvinnans könsdrift över livet som mer konstant än mannens. Åldrandeprocessens effekter för sexualiteten sägs vara olika för kvinnor och för män. Kvinnan tillskrivs i högre utsträckning än mannen en genom hela livet jämnt fördelad sexuell kapacitet. Mannen däremot börjar tidigt förlora sin könsliga förmåga. Att de erotiska aktiviteterna avtar från femtiofem- till sextioårsåldern sägs därför inte bero på kvinnan. I stället har det att göra med att mannen hon lever med som regel är något äldre än hon själv och därför mindre sexuellt intresserad och kapabel än tidigare.³⁵

Vad menar då Kinsey med sexuell kapacitet hos mannen? Av rapporten framgår att förståelsen av manlig sexuell kapacitet till stor del bygger på informanternas egna mätningar av morgonerektionens vinkel och varaktighet. Detta sågs av forskargruppen som ett mått på sexuell kapacitet samt intensitet i könsdriften. En minskning av erektionen uppfattades som synonymt med en sjunkande intensitet i könsdriften.³⁶ Utifrån dessa resultat kom man fram till att det sexuella åldrandet börjar redan under puberteten.³⁷ Mannens sexuella aktivitet når således, enligt Kinsey, sin höjdpunkt under adolescensen för att sedan sjunka successivt ända till ålderdomen. I rapporten finns en illustrativ tabell över detta och närmast lakoniskt konstateras att förlusten av förmågan att förlänga en erektion blir tydlig några år innan den fullständiga

impotensen inträffar.³⁸ Det är alltså uppenbart att Kinseys undersökning förknippar den åldrande mannen med oförmåga. Varje man sägs så småningom nå den punkt då han inte längre fysiskt sett kan prestera en sexuell utlösning och då han dessutom, på grund av leda, förlorar intresse för vidare aktiviteter.

Idén om en i samband med åldrandet stegrad sexualitet förbigås inte helt av Kinsey; den kommer på tal i anslutning till frågan om äldre män som anklagats och dömts för att ha närmat sig barn på ett sexuellt sätt. Men till skillnad från tidigare sexualforskare under 1900-talet som reproducerat föreställningen om den gamle mannen som sexualförbrytare, avfärdar Kinsey fullständigt idén om den fula gubben. Kinsey hävdar att detta problem överdrivits, närmandena handlar om samma sorts ömhet som föräldrar eller farföräldrar slösar på barn och barnbarn. Sexualförbrytarna är i själva verket impotenta män som inte kan fullfölja en sexuell kontakt på grund av att den könsliga förmågan minskat. Eftersom de fortfarande törstar efter ömhet söker de närhet hos småflickor, som till följd av masshysteri kring fula gubbar missförstår situationen och tror sig vara utsatta för våldtäktsförsök.³⁹ Den gamla "fula gubben" är alltså enligt Kinsey en myt.⁴⁰ Inte heller finns någon "liderlig gumma" i Kinseys studie över kvinnans sexuella beteende. Visserligen framställs kvinnans förmåga som genom livet mer konstant än mannens, men det finns inga beskrivningar av någon tillfälligt stegrad sexualitet under senare delen av livet. Att kvinnans sexuella aktiviteter ändå minskar anses som tidigare nämnts bero på att mannens förmåga försämras med stigande ålder.

Kan man hos Kinsey finna någon värdering av sexuella aktiviteter under ålderdomen? Det förekommer inte några direkt negativa värdeomdömen men ibland går det att skönja en negativ ton. Det framstår ibland som om bedömningen av de sexuella aktiviteterna bland äldre görs på grundval av typen av – och möjligen prestationen i – de sexuella handlingarna. I ett avsnitt i rapporten om mannens sexuella beteende tas ett antal olika sexuella praktiker och uttryck upp och diskuteras relaterat till olika åldrar. Bland annat nämns masturbation, nattlig sädesavgång, petting, homosexuella kontakter, äktenskapligt samlag, utomäktenskapliga kontakter och sexuella kontakter med djur – och allt detta relateras till ålder, från ungdom till ålderdom. Inte någonstans i detta textavsnitt döms eller värderas någon handling, vare sig den är förknippad med ungdom eller med ålderdom. Däremot kan normativa och bedömande uppfattningar om vad (mannens roll i) ett samlag är, skönjas i resonemang där äldre mäns potensproblem diskuteras:

Hos några av dessa män sker ejakulationen utan erektion som följd av en speciell teknik i umgänget. Hos många äldre personer åtföljes erektionsimpotensen – lyckligtvis – av minskning och vanligen fullkomligt upphörande av den erotiska reaktiviteten.⁴¹

Ordet "lyckligtvis" antyder, som jag tolkar det, att man anser att det är lika bra att de erotiska aktiviteterna upphör om erektionen uteblir, som om utlösning utan erektion är patetiskt och tragiskt. Men menar man med det att det är mer okej att ha könsumgänge med djur än att få utlösning vid sexuell umgänge med en annan person utan att ha erektion? Den manliga sexualiteten tycks i alla fall – bortanför en retorisk nivå där "anything goes" – främst associeras med erektile förmåga, utlösning, frekvens, aktivitet, det vill säga, med en *viss typ* av prestation. Sammanfattningsvis kan man säga att åldrandet i Kinseys framställning förknippas med förlust av sexuell förmåga men detta gäller egentligen mannen. Den åldrande kvinnans sexualitet framstår i relation till det som helt beroende av en mans erektionsförmåga. Detta synsätt på äldres sexualitet kommer att förvaltas vidare under 1960-talet.

Sex efter sextio på sextiotalet

Hos Isadore Rubin, och dem med honom samtida amerikanska sexologerna William Masters och Virginia Johnson, finner man direkta referenser till Kinsey men också idékopplingar till de under det tidiga 1900-talet verksamma sexualforskarna. Dessutom inspirerade det kulturklimat och den sexualdebatt som präglade 1960-talet till delvis nya synsätt. Ett för 1900-talet nytt budskap är att det inte bara är okej med sexuella aktiviteter på ålderns höst, det är till och med att rekommendera. Den av författarna som ivrigast pläderar för detta är Isadore Rubin, vilket inte är särskilt överraskande med tanke på syftet med och karaktären

av hans skrift. Boken *Sex efter sextio* är inte bara en upplysningsskrift, utan kan också ses som en äldrepolitisk debattbok.⁴² William Masters och Virginia Johnsons *Sexuellt gensvar hos människan* (1967) är också av upplysande karaktär, men den riktar sig inte specifikt till äldre. Därför är naturligtvis inte det äldrepolitiska syftet framträdande men dessa två författare har i likhet med Rubin en uttalat positiv inställning till sex på ålderns höst. Likafullt finner man i ovan nämnda publikationer spår från tidigare tankelinjer om stegring respektive nedgång i sexualiteten hos äldre människor. Vad som däremot framstår som nytt – i jämförelse med såväl Forel och Ellis som Kinsey – är ett mer framträdande psykologiskt perspektiv på äldres sexuella svårigheter. Och det är just hindren för sexuallivet som paradoxalt nog hamnar i fokus för både Rubins och Masters och Johnsons i övrigt så sexualitetspositiva utläggningar.

Det är framför allt den åldrade mannen som trots författarnas synnerligen positiva grundhållning associeras till problem, och då i första hand erektionsproblem. Den äldre kvinnan beskrivs däremot inte riktigt ur samma problemperspektiv; hennes eventuella avsaknad av sexuell samvaro framstår både hos Rubin och hos Masters och Johnson som helt beroende av mannens oförmåga. Kvinnans egen kapacitet, säger man, avtar inte – man sätter ingen åldersgräns för hennes sexualitet.⁴³ Trots detta till synes positiva budskap rapporterar författarna om den åldrande kvinnans svårigheter med sköra slemhinnor och därmed obehag vid samlag.⁴⁴ Förklaringarna till både mäns och kvinnors problem kopplas

till såväl fysiologiska som psykologiska processer. Inom ramen för den fysiologiska förståelsen ges testosteronet en central plats som "libidohormon" för bågge könen.⁴⁵ De fysiologiska förändringarna benämns i termer av "fysisk involution", ett begrepp som förekommer inom den samtida åldrandeforskningen och som betyder tillbakabildning av vävnader och organ.⁴⁶ Men som nämnts ovan så är inte människokroppen i förgrunden i diskussionen. Istället ligger fokus på människans psyke; de tankar och föreställningar som enligt sexologerna lägger hinder i vägen för ett fortsatt samliv.

Den psykologiska förståelsen av den äldre mannens förmåga kontra oförmåga, som Kinsey nämner tämligen flyktigt, får förhållandevis stort utrymme hos Masters och Johnson men kanske ännu mer hos Rubin som för återkommande resonemang av psykologiserande karaktär. Han menar bland annat att idén om ålderdomen som en period då sexualiteten saknar betydelse lätt blir en självuppfyllande profetia.⁴⁷ Kulturellt och socialt grundade föreställningar om att sexualitet och ålderdom inte hör ihop kan innebära att människor känner skuld och skam för sin lust och därmed får problem. Rubin hämtar stöd från en kollega som citeras: "En man blir gammal först när han känner sig gammal. Och bara den blir impotent som ger upp sin potens".⁴⁸ Masters och Johnson diskuterar även de i termer av kulturell påverkan och kulturellt baserade "falliska vanföreställningar" som en grund för negativa psykologiska processer. Dessa kan yttra sig i form av rädsla, trötthet och känslor av monotoni.⁴⁹ Vilka psykologiska hinder identifieras då för den åldrande kvinnans sexuella uttrycksmöjligheter? Resonemangen är i stort sett snarlika dem som förs kring mannen men framför allt associerar man till kulturella uppfattningar om klimakteriet, det vill säga till att kvinnor föreställer sig att klimakteriet innebär en slutpunkt för sexuell kapacitet, könsdrift och sexuell funktionsförmåga och att de kanske dessutom känner att de inte längre är attraktiva eller till nytta för de halvvuxna eller vuxna barnen.⁵⁰

Det är i sig intressant att notera att kvinnans sexuella svårigheter inte uppfattas som motsvarigheten till mannens oförmåga. Jag ska återkomma till detta men avser först att återvända till det stegringstema jag tidigare varit inne på. I detta tema återfinns nämligen en blandning av biologiska och psykologiska förklaringar till ökad sexuell aktivitet samt till sexuella handlingar som anses vara avvikande. Ett exempel på det är Rubins beskrivning av den åldrande mannen vars sexualitet stegras och hur detta ibland kan ta en "ovanlig psykologisk vändning"; han syftar här på homosexualitet och exhibitionism. Detta tillskrivs det manliga klimakteriet som sägs kunna göra att dittills "oförvitliga" män börjar uppträda som fula gubbar.⁵¹ Här framställs alltså klimakteriet, ett biologiskt förlopp enligt Rubins förståelse, som en utlösande faktor till en psykologisk vändning som leder till ett blottningsbeteende. Även Masters och Johnson associerar klimakteriet – i detta

fall kvinnans klimakterium – till stegrad drift och de kopplar detta både till biologiska och psykologiska faktorer. Klimakteriet sägs kunna öka sexualdriften genom att kvinnan i menopausen inte längre behöver vara orolig för att bli gravid. Skälet till stegringen kan också vara den motsatta; att en del kvinnor överväldigas av en önskan att bli gravida en sista gång innan ”grindarna stängs”.⁵² Stegringen av kvinnans sexualitet kopplas alltså direkt till att hon inte längre kan föda, eller inte längre behöver ta hand om barn.

Sammanfattningsvis kan man således säga att sexologerna blandar olika – och ibland motsägelsefulla – grundförståelser av den mänskliga sexualiteten. Deras argumentation tycks anpassas efter mer eller mindre underliggande sexualpolitiska ambitioner i vilka bland annat ingår sexuellt självförverkligande och befrielse, exempelvis från skuld- och skamkänslor. Förutom detta framstår mannen i hög grad som det sexuella subjektet i både Rubins och Masters och Johnsons framställningar; det är främst utifrån mannens svårigheter resonemangen utgår. Som ett exempel kan nämnas att den sexuella nedgång som dryftas i anslutning till kvinnan inte alls associeras till den leda och monotoni som den åldrande mannen sägs kunna känna i en lång relation. Att kvinnor skulle vara uttråkade övervägs

inte som en möjlig orsak till nedgång i sexuella aktiviteter. Ett annat beaktansvärt drag hos Rubin och Masters och Johnson, men även hos Lo-Johansson och Kinsey, är de underliggande idéer som kan skönjas i många av deras ut-sagor. Exempelvis framstår hos dem den sexuella aktiviteten per se som

Sex ses som mycket viktigt och det pläderas för ett fortsatt aktivt sexualliv på ålderns höst.

liktydig med ett heterosexuellt, penetrerande samlag och där orgasmen spelar huvudrollen. Den sexuella prestationen är central, inte minst för mannen. Ett annan antagande som tas för givet är att sexualiteten är en lyckokälla. Lusten tycks tas för given, den är en norm, medan olusten eller ointresset är en avvikelse, ett bekymmer. Detta är dock inte föremål för några problematiseringar bland sexologerna. Men som jag visat så är ändå skildringarna av äldres sexualitet problemomgärdad.

Sexualitet och hälsa

Trots den relativt starka betoningen på sexuella problem som föreligger i *Sex efter sextio* och *Sexuellt gensvar hos människan* är attityden till äldres sexualitet synnerligen positiv. I dessa skrifter har man inte bara,

i likhet med Kinsey, en tolerant inställning till sex under ålderdomen. Sex ses som mycket viktigt och det pläderas för ett fortsatt aktivt sexualliv på ålderns höst. Denna ståndpunkt kan jämföras med de historiska föreställningarna om sexualiteten som kraftstjälande och till och med hälsovådlig för äldre. Tankarna om falnande intresse, och därmed minskande av aktiviteter i ålderdomen som kan skönjas under andra perioder i historien, hamnar i skymundan i 1960-talets tankegångar om äldres sexualitet. Varför uppfattas sexuella aktiviteter nu som så viktiga? Hos Masters och Johnson är inte svaret på frågan tydligt, särskilt inte när det rör mannen. Det är på något sätt underförstått att det är mycket angeläget att hålla igång sitt sexualliv genom hela livet, vilket exempelvis uttrycks med följande ord:

Om höga sexuella aktivitetsnivåer bibehålls från ungdomen /.../ kan äldre män i allmänhet fortsätta någon form av aktivt sexualuttryck i 70-årsåldern och t.o.m. i 80-årsåldern. Även om samlagsaktivitet undvikits långa perioder kan män i dessa åldersgrupper återfå effektiv sexuell funktion, om de får adekvat stimulering och har intresserade partners.⁵³

I citatet kan man skönja en tanke om att det för den åldrande mannen är gynnsamt om längre uppehåll i samlagsaktiviteter kan undvikas. Partners – läs kvinnans – roll framställs också som betydelsefull för mannens sexuella funktioner. Masters och Johnson tar på samma sätt upp vikten av ett regelbundet sexualliv för den åldrade kvinnan för att minska involutionen och för att kunna bibehålla den sexuella kapaciteten. Här nämns dock inte partners intresse som betydelsefullt i sammanhanget.⁵⁴ Även i Rubins framställning omnämns de risker ett längre uppehåll i samlagsaktiviteterna kan föra med sig för mannen. Betydelsen av att ha en initiativkraftig partner framhålls. Äldre män som är sexuellt inaktiva under några månader sägs lätt tyna sexuellt. Av det skälet har en kvinna i medelåldern "stora skyldigheter" gentemot sin man; hon bör ge "all den stimulans" en äldre man behöver.⁵⁵ Det blir här påtagligt hur ansvaret för bibehållandet av mannens sexuella förmåga faller särskilt tungt på kvinnan. Förutom att den kvinnliga parten ges ansvar för sina egna tänkbara problem med slemhinnorna anses alltså även mannens eventuella potensproblem höra till hennes ansvarsområde.

Som antytts ovan kan en möjlig orsak till pläderyn för att upprätthålla sexuallivet under ålderdomen vara kopplad till en tanke om att ett regelbundet sexualliv minskar åldersinvolutionen, vilket kanske innebär att man föreställer sig att det därmed fördröjer åldrandeprocessen något. Det verkar också som om man menar att avsaknaden av sex kan skapa ohälsa. Enligt Masters och Johnson leder

bristen på sexuell utlösning till spänningar. Detta problem associeras till äldre kvinnor utan sexualpartners och tar sig enligt författarna uttryck i att kvinnorna

hänger sig åt religion, affärsvärld, välgörenhet eller alltför nitiskt intresse för vuxna barn eller barnbarn. Berövide normala möjligheter att tillfredsställa sexualdriften, tröttar de ut sig fysiskt för att medvetet eller omedvetet skingra sina hopade och ofta inte genomskådade sexuella spänningar.⁵⁶

Av citatet att döma tänker sig Masters och Johnson att sexuella spänningar liksom ackumuleras och ger upphov till olika intressen eller beteenden som inte framstår som helt sunda. Resonemanget i citatet kan associeras till ett tänkande inspirerat av psykoanalysen. Kanske är det inte så mycket Freuds faktiska teorier som utgör grund till Masters och Johnsons förklaring, utan snarare de omtolkningar av Freud som gjordes under 1900-talet och där man i enlighet med en sexualradikal tradition läste Freud som ett försvar för ökad driftsutlevelse.⁵⁷ Liknande idéer uttrycktes för övrigt redan i anslutning till 1880-talets sedlighetsdebatt, där många debattörer menade att sexuell avhållsamhet kunde orsaka nervösa besvär och depressioner.⁵⁸ Utifrån Masters och Johnsons framställning kan man hävda att föreställningen om sexualiteten som tvingande och dessutom olämplig att undertrycka, fortfarande kunde vara aktuell på 1960-talet.

Även Isadore Rubin verkar vara inne på temat spänningar när han tar upp

hälsoaspekten i att ge utlopp för sin sexualitet. I ett sammanhang hävdar han att vetenskapliga undersökningar tyder på att kvinnor som onanerat regelbundet under många år har ett fördelaktigare hälsotillstånd än kvinnor som avstått från denna möjlighet.⁵⁹ Det är oklart om Rubin här menar fysisk eller psykisk hälsa, eller möjligen både och. I bokens inledande kapitel är han dock mer explicit inne på det psykologiska välbefinnandet när han skildrar hur känslomässigt förödande det kan vara för en man att inte längre kunna ha samlag. Rubin menar att ett obrutet sexualliv för de flesta äldre personer innebär "en viktig källa till psykologisk styrka och förnyelse".⁶⁰ Vad handlar de kopplingar Isadore Rubin gör mellan sexualitet och psykologisk styrka om? Här antyds, som jag ser det, att sexualitet och identitet hör ihop.⁶¹

Ålderdom, könlöshet och identitet

Den amerikanske psykologen och åldersforskaren Robert Kastenbaum diskuterar ett par decennier senare, mer uttryckligt än Rubin, frågan om sexualitet och identitet. Kastenbaum menar att man genom att vara sexuellt aktiv i ålderdomen kan bevara sin identitet som sexuellt levande person. Det sexuella samlivet styrker parternas identiteter som personer.⁶² Kastenbaum resonerar även om åldrandet och potensförmågan i termer av "virilitet", det vill säga manlighet.⁶³ Han beskriver till exempel hur mannen under åldrandeprocessen kan uppleva sin virilitet och manlighet hotad.⁶⁴ Kastenbaum förefaller läsa in i manligheten att den är starkt associerad till förmågan att genomföra ett samlag med en kvinna.⁶⁵

I Kastenbaums fall verkar identitetsfrågan kopplad till manlighet stå i centrum. Draget till sin spets kan Kastenbaums resonemang tolkas som om den åldrade människan – men kanske i synnerhet mannen – förlorar sin identitet, sin personlighet, utan ett sexualliv med en (kvinnlig) partner. Rubin använder sig av begreppet "könlös" för att illustrera tankar liknande de Kastenbaum uttrycker. Tidigt i Rubins bok förtydligas syftet med boken som att ifrågasätta den farliga myten om ålderdomen som "könlös".⁶⁶ Med könlös menar Rubin framför allt att sexualiteten försvinner, tonar ned i och med åldrandet och detta kan naturligtvis associeras till historiska föreställningar om ålderdomen som asexuell. Men begreppet könlös bär på ytterligare en betydelse: att gränserna mellan det som vi uppfattar som manligt och kvinnligt suddas ut när vi åldras, vilket är en föreställning som har historiska rötter.⁶⁷

Ur ett genusteoretiskt perspektiv är det möjligt att förstå detta med könlöshet som att kulturella konstruktioner av kön blir mindre betydelsefulla med stigande ålder.⁶⁸ Styrkan i genuskonstruktionen skulle således minska när människan blir äldre.⁶⁹ Ålderdomen kunde i enlighet med det betraktas som en tid i livet då betoningen av kvinnlighet och manlighet uppfattas som mindre viktig. Ur ett genuspolitiskt perspektiv skulle detta kunna ses som någonting positivt. I Rubins och Masters och Johnsons sexualpolitiska formuleringar om sex efter sextio, värjer man sig emellertid mot idén om den asexuella och könlösa ålderdomen. I deras upplysningskrifter är ambitionen den motsatta; man vill bort

från idéer som associerar åldrandet till någonting som inte längre är bekönat och sexuellt laddat. Istället pläderar man ivrigt för att äldre människor ska göra allt de kan för att upprätthålla sexuallivet. Rubin menar till och med att myten om könlösheten är farlig.⁷⁰ Varför blir denna fråga så viktig, hur ska man förstå den angelägna tonen hos Masters och Johnson och Rubin?

Som jag uppfattar det handlar detta i hög grad om åldrandets betydelser för genusidentiteter, inte minst om konstruktionen av manlighet. Om man går till historien kan man se hur exempelvis åldrandeprocessen för mannen i det fornnordiska samhället innebar en sorts devalvering av manligheten. Detta kom bland annat till uttryck genom att äldre män benämndes med termer och begrepp som hade feminiserande innebörder. Carol Clover menar att detta tyder på att man uppfattade mannens åldrande som en sorts förkvinning, vilket gav ett lägre värde åt en äldre man.⁷¹ Laura Davidow Hirshbein, som studerat kirurgiska föryngringsexperiment under det tidiga 1900-talet, skildrar även hon hur mannens åldrande förknippats med värdeminskning. Experimenten gick bland annat ut på att operera in könskörtlar från djur i människor. De läkare som var inblandade i könskörteltransplantationerna tecknade i sina inbördes diskussioner bilden av en manlighet vars essens handlade om sexuell energi och förmåga.⁷² Åldrandeprocessen hos mannen förknippades i enlighet med det med sexuell oförmåga och med avmaskulinisering. Manipulationer med kvinnors könskörtlar associerades inte alls till sexualitet på samma sätt som de gjorde

när det gällde män, vilket skulle kunna tyda på att den åldrande kvinnans sexualitet inte hade samma laddade koppling till konstruktionen av genus. Eller kanske det snarare var så att sexualitetsaspekten i konstruktionen av kvinnan gärna förknippades med reproduktion, moderskap, men ogärna med pockande könsdrift?⁷³

Ett nutida stöd för tolkningen av ålderdomen som framför allt problematisk för manligheten finner man till exempel i sociologen Edward H. Thompsons uppsats om osynliggörandet av äldre män "som män" i dagens samhälle. Med hänvisning till nutida gerontologisk forskning menar Thompson att äldre män idag uppfattas som könlösa och asexuella, att åldrandet för män associeras till avmaskulinisering.⁷⁴ Liknande tankegångar träffar man på hos den israeliska socionomen Gabriela Spector-Mersel som diskuterar hur de genusrelaterade implikationerna av åldrandet faller olika på män och kvinnor. I kulturella förståelser av åldrandet framstår generellt åldrandeprocessen som mer "naturlig" för kvinnor än för män medan de manliga kvaliteterna uppfattas som väsensskilda från åldrandet, vilket Spector-Mersel påpekar även går igen i nutida forskning om åldrandet.⁷⁵ Sociologerna och mansforskarna Jeff Hearn och Michael Kimmel berör också bilden av den åldrande mannen; de är framför allt inne på hur manlig makt och status kopplas till fysisk styrka och sexuell virilitet.⁷⁶ Utifrån ovanstående kan man ana att manlighet kopplat till åldrandeprocessen har frammanat mer oro och fler åtgärdsförslag än åldrande associerat till kvinnlighet verkar ha gjort. Liknande tendenser kan man se

hos 1960-talets sexförespråkare – men nu är sammanhanget ett annat än exempelvis i det tidiga 1900-talet.

Ungdomlighet som ideal

Isadore Rubin och William Masters och Virginia Johnson skrev sina sexualupplysningsböcker i en tid då många traditionella ideal och normer ifrågasattes. Budskapet i deras publikationer präglas av en frihetstanke – friheten för äldre att utöva sex utan att bli skambelagda. Däremot finns ingen ambition att luckra upp eller förändra genusgrundade normer för vad en man och en kvinna förväntas vara och göra i en sexuell situation. Trots att man förhåller sig till många problem som sägs följa med det biologiska åldrandet framstår de nämnda författarna som mycket angelägna om att äldre människor ska upprätthålla ett konventionellt samliv och detta tycks i hög grad bygga på ett ungdomsideal.

Idéhistorikern Lena Lennerhed beskriver 1960-talet som något av en kulmen på en sedan sekelskiftet 1900 pågående debatt om och liberalisering av synen på sexualitet, men hon betonar samtidigt att liberaliseringstankarna framför allt rörde unga människor. Det var främst ungdomars (sexuella) frihet som stod i centrum.⁷⁷ Den sexuella "revolutionen" sammanföll också med andra ungdomsrelaterade fenomen. Jag syftar närmast på den så kallade studentrevolten, som inte bara innebar en ideologisk vänstersvängning, utan även var en markering för att unga människor i högre utsträckning än tidigare borde inkluderas i demokratiska processer.⁷⁸ Dessutom kan nämnas ungdomsspecifika kulturella

yttringar som särskild musik och speciellt mode för ungdomar – ett mode som för övrigt snabbt blev stilbildande även för andra åldersgrupper. Man kan nog med fog säga att ungdomar inte bara sågs som en ålderskategori. Ungdom som fenomen eller begrepp blev på många sätt normgivande just under 1960-talet. Utifrån det verkar det troligt att 1960-talets förståelse av sexualitet som någonting oerhört centralt i livet som måste få uttryckas fritt, gav ringar på vattnet som spreds även till människor lite högre upp i åldrarna.⁷⁹ Själva idén om ålderdomen som asexuell och könlös ifrågasätts alltså med utgångspunkt i ett ungdomsideal. Bilden av de fula gubbarna och liderliga gummorna ersätts nu av en bild av vitala casanovor och glada änkor. I enlighet med debattklimat och tidsanda träder bilden av den sexuellt dynamiska och ungdomliga åldringen fram.

Hur blev det då med sexualiteten som lyckokälla och med friheten att som gammal uttrycka sin sexualitet? Man kan å ena sidan se den idémässiga omvärderingen av äldres sexualitet som ett uttryck för en ökad tolerans för sexuella uttryck hos äldre. Att denna ökade vidsynthet fick konsekvenser framgår bland annat av undervisningsmaterial för blivande personal inom äldreomsorgen.⁸⁰ I läroböcker från 1970-talet omtalas sexualliv hos äldre som någonting naturligt och självklart, vilket kan jämföras med Ivar Lo-Johanssons reportageserie från 1940-talets ålderdomshem där repressionen mot äldres sexualitet är ett tema. Men om man å andra sidan utgår från en av det sena 1900-talets röststarkaste sexualitetsuttolkare, Michel Foucault, blir det genast mer problematiskt att tala i termer av sexuell *frihet* för äldre. En övergripande innebörd i Foucaults resonemang är att människan är fångad i sin tids idéer och samtalsordningar, till exempel om en förgivet tagen (sann) sexualitet. Tankefrihet framstår i ljuset av det som mer eller mindre omöjlig. Foucault lyfter också in ett maktperspektiv på kunskapsskapande processer, där vetande och makt är intimt sammanbundna med varandra. Ur ett längre historiskt perspektiv har maktens uttryckssätt – förenklat beskrivet – gått från att via kroppen kontrollera människan till att genom tänkandet kontrollera henne.⁸¹ Sedd så kan den moderna sexologin betraktas mer som en disciplinerande än som en frigörande verksamhet. Rubins och Masters och Johnsons sexualvetenskapliga sätt att tala om sexualitet och åldrande blir i Foucaults bemärkelse ett slags "maktprocess", maktutövning, i form av tankepåverkan. Foucault förhåller sig för övrigt kritisk till den moderna förståelsen av sexualitet. Han menar bland annat att den inbegriper föreställningar om att sexualiteten är undertryckt. Som jag uppfattar det ser Foucault detta som en drivfjäder bakom nutidens starka intresse för sexualitet som fenomen, där ett underliggande motiv skulle kretsa kring en tanke om befrielse.⁸²

Detta resonemang kan ytterligare belysa Masters och Johnsons samt Rubins angelägenhetsgrad; deras ambition var ju att peka på ett sexuellt förtryck och att

befria äldre människor från denna repression. Och nog kan det tyckas som om Rubins och Masters och Johnsons skrifter bidrog till att möjliggöra en omvärdering av äldres sexuella uttryck. Sexologerna gynnade mer positiva associationer kring äldres sexualitet, vilket de förändrade attityderna inom äldreomsorgslitteraturen mycket riktigt pekar på. Samtidigt föreligger, i enlighet med Foucaults tankgångar, tydliga disciplinerande inslag hos både Rubin och Masters och Johnson. Disciplineringen handlar främst om kroppen som både görs synlig och osynlig i sexologernas texter. Osynliggörandet handlar bland annat om ett förnekande av den biologiska åldrandeprocessen. Visserligen har 60-talsförfattarna generellt en biologisk grundsyn på sexualiteten, men när man kommer in på sexuella problem, får ofta kulturella och psykologiska förståelser förtur framför en biologisk tolkning av sexualiteten. Sannolikt spelade här den samtida ungdomsnormen och ungdomskulturen en viktig roll, liksom förstås de äldre- och sexualpolitiska motiven som tidigare nämnts. Biologin framstod som någonting mer eller mindre fast och oföränderligt medan det kulturellt grundade uppfattades som mer föränderligt och rörligt. Förvisso ges i upplysningslitteraturen råd om hormonpreparat i form av piller och salvor, det vill säga sådant som är inriktat på kroppen, men retoriken i Masters och Johnsons och Rubins böcker handlar i lika hög grad om att tänka om eller om att anstränga sig mer. Följden av detta är att det ibland verkar som om människors kroppar ska betvingas och drillas eller som om krämpor och åldersförändringar kan tänkas bort, vilket i sin tur leder till att utsagorna emellanåt framstår som kropps- och sexualfientliga. Sexuallivet ter sig inte i förstone som en lyckokälla, utan mer som någonting man måste anstränga sig hårt för att få att fungera enligt gängse normer.

Noter

- 1 Isadore Rubin: *Sex efter sextio: En bok om den mogna människans sexuella lyckomöjligheter* (1967), Prisma 1983, s. 9. Första utgåvan på engelska av boken *Sexual life after sixty* publicerades 1965. Den första svenska översättningen kom 1967 och då på initiativ av det svenska Riksförbundet för sexuell upplysning (RFSU). Därefter gavs boken ut i nya utgåvor 1969 och 1983.
- 2 Rubin, 1967 s. 4.
- 3 Lena Lennerhed: *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet*, Norstedts 1994.
- 4 Sociologerna Stephen Katz och Barbara Marshall berör kort det under 1900-talet förändrade synsättet på sexualitet i ålderdomen, och kontextualiserar främst i termer av marknadskrafter. Se "New sex for old: lifestyle, consumerism, and the ethics of aging well", *Journal of Aging Studies*, 2003:1.
- 5 För exempel på diskussion om ålderdomsdefinitioner, se diskussionen i introduktionen till *The Long History of Old Age*, Thames & Hudson 2005, Pat Thane (red.), s. 17ff. samt Tim G. Parkin: *Old Age in the Roman World: A Cultural and Social History*,

- Johns Hopkins University Press 2003, s. 15-35.
- 6 För exempel se Jeffrey Weeks: *Sexuality*, Routledge 1989, s. 16; Michel Foucault: *Sexualitetens historia: Viljan att veta*, delarna I-III, Gidlunds 1980, 1986, 1987, se särskilt kap. 1 del I; *Seklernas sex: Bidrag till sexualitetens historia*, Carlssons 1997, Åsa Bergenheim & Lena Lennerhed (red.), se särskilt inledningskapitlet.
  - 7 För exempel, se Vern L. Bullough: *Science in the Bedroom: A History of Sex Research*, Basic Books 1994; *Sexuality and Gender in the Classical World: Readings and Sources*, Blackwell Publisher 2002, Laura K. McKlure (red.); Angus McLaren: *Twentieth-Century Sexuality: A History*, Blackwell 1999; Jeffrey Weeks: *Sex, Politics and Society: The Regulation of Sexuality Since 1800*, Longman 1981; *Sexuality in Ancient Art: Near East, Egypt, Greece, and Italy*, Cambridge University Press 1996, Natalie Boymel Kampen (red.); Pia Laskar: *Ett bidrag till heterosexuallitetens historia: kön, sexualitet och njutningsnormer i sexhandböcker 1800-1920*, Modernista 2005.
  - 8 För exempel se Georges Minois: *History of Old Age: From Antiquity to the Renaissance*, University of Chicago Press 1989, passim, samt Thane, 2005, passim.
  - 9 För exempel se Minois, 1989, s. 53, 95; Thane, 2005, s. 54, 95, 103, 134f; Simone de Beauvoir: *Ålderdomen*, AWE Geber 1976, s. 48; Parkin, 2003, s. 200f.
  - 10 de Pisan och Chaucer refererad i Minois, 1989, s. 221, 227ff.
  - 11 William Shakespeare: "Trettondagsafton" (1602), *Shakespeares dramatiska arbeten: komedier och sagospel*, Bd. 15, Gleerup 1950, för exempel se s. 140 ff.; August Strindberg: *Hemsöborna* (1887), Bonnier 1964, för exempel se s. 153. En intressant notering om ålderdomsstreckets placering i *Hemsöborna* är att Carlssons ålder anges vara kring 40 år. Madame Flods ålder nämns aldrig men eftersom hon blir gravid med Karlsson bör hon rimligtvis inte ha varit så mycket äldre än honom.
  - Möjligen säger detta något om det sena 1800-talets uppfattning om vid vilken ålder man blir gammal.
  - 12 Marcus Tullius Cicero: *Cato den äldre om ålderdomen*, Beijer 1914, s. 31. Se även Minois, 1989, s. 109f.
  - 13 Michel de Montaigne: *Essayer: Bok 3* (1588), Atlantis 1992, s. 57. Se även Minois, 1989, s. 265.
  - 14 Se Platon: *Skrifter. Bok 3, Staten*, Atlantis 2003, s. 27; Arthur Schopenhauer: *Aforismer i levnadsvishet* (1851), *Berömda filosofer XXV*, Björck & Börjesson 1944, för exempel se s. 209, 213; Carl von Linné: *Levnadsordning under människans olika åldrar* (orig. *Diaeta per scalam aetatis humanae*, diss., 1764), Svenska Linnésällskapet 1954, s. 10.
  - 15 Diskussionen om sexuallivets inverkan på människans hälsa har en lång historia och bland annat har föreställningar om könslivets försvagande effekter på hälsan varit vanliga. Den antika humoralpatologins bitvis långlivade lära om riskerna med obalans mellan kroppsvätskor, är en av grunderna till försvagningstänkandet. För exempel se Bullough, 1994, s. 26; Claes Ekenstam: *Kroppens idéhistoria: Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700-1950*, Gidlund 1993, s. 193ff; Jonas Liliequist: "Från niding till sprätt: En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal", i *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, FRN, Ord & form 1999, s. 80, 90. Ett historiskt exempel finner man i ovan nämnda verk av Carl von Linné, s. 10.
  - 16 Angående Krafft-Ebings inflytande på sexualvetenskapen, se Åsa Bergenheim: *Barnet, libido och samhället: Om den svenska diskursen kring barns sexualitet 1930-1960*, Höglund 1994, s. 61f; samt *Brottet, offret och förövaren: Vetenskapens och det svenska rättsväsendets syn på sexuella övergrepp mot kvinnor och barn 1850-2000*, Carlsson 2005, s. 69f; Bullough, 1994, s. 6f, 40ff.
  - 17 Richard von Krafft-Ebing: *Psychopathia Sexualis with special reference to contrary*

- sexual instinct: A clinical-forensic study* (1886), eng. övers., Bloat/Login-Inbook 1999, s. 60ff, 419, 424. Jfr. Bergenheim, 2005, s. 84.
- 18 August Forel: *Den sexuella frågan: En naturvetenskaplig, psykologisk och sociologisk studie för bildade*, Geber 1905, s. 75, 212, 215; Havelock Ellis: *Sexuell psykologi: Sexuell biologi, könsdriften under barnaåren, sexuella avvikelser, erotiska symboler, homosexualitet, äktenskap, konsten att älska* (1897-1928), Natur och kultur 1934, s. 291.
  - 19 Ellis, 1934, s. 291. I framställningen använder jag de begrepp Forel och Ellis själva använder, därav växlingen mellan begrepp som sexualdrift, könsdrift, libido, potens och kraft.
  - 20 Forel, 1905, s. 215; Ellis, s. 290f.
  - 21 Ellis, 1934, s. 293; Forel, 1905, s. 212.
  - 22 Forel, 1905, s. 230f; Ellis, 1934, s. 197, 293.
  - 23 Magnus Hirschfeld: *The Homosexuality of Men and Women* (1913), eng. övers., Prometheus Books 2000. För exempel se s. 427, 1135.
  - 24 Åsa Bergenheim: "Sexualitetens manliga ansikte", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1992:4, s. 33-43.
  - 25 För exempel, se David Gaunt: "Ivar Lo, de radikala pensionärerna och striden mot ålderdomshemmen 1949", *Socialvetenskaplig tidskrift*, 1995:4; Roger Qvarsell: "Människosyn och äldreomsorg", *Skall jag taga vara på min broder: Tolv artiklar om vårdens, omsorgens och det sociala arbetets historia*, Institutionen för idéhistoria, Umeå universitet 1993, s. 32f.
  - 26 Ivar Lo Johansson: *Ålderdoms-Sverige: En stridsskrift*, Bonnier 1952, s. 37.
  - 27 Lo Johansson, 1952, s. 44.
  - 28 Lo Johansson, 1952, s. 43.
  - 29 Lennerhed, 1994, s. 63-69.
  - 30 Andrew Achenbaum: *Crossing Frontiers: Gerontology Emerges as a Science*, Cambridge University Press 1995; Stephen Katz: *Disciplining Old Age: the Formation of Gerontological Knowledge*, University Press of Virginia 1996.
  - 31 Birgitta Odén: "Disciplinbildning mellan universitet och samhälle", *Liberala perspektiv: Vision och verklighet i historia och politik: till Jörgen Weibull sommaren 1990*, Wiken 1990, s. 28.
  - 32 Erik Allardt: "Perspektiv och perspektiv-förskjutningar inom nordisk sociologi", *Dansk Sociologi*, 2000: 4. Se även Sofia Seifarth: *Råd i radion: Modernisering, allmänhet och expertis 1939-1968*, Carlsson 2007, s. 277ff.
  - 33 Jens Rydström: "Panoptikon: Övervakning och kontroll av manlig homosexualitet i Sverige på 1930- och 1940-talet", *Sekler-nas sex: Bidrag till sexualitetens historia*, Carlsson 1997, s. 235 f. När kriminalitets-stämpeln försvann tog dock ett synsätt på homosexualitet som sjukdom över. I Sverige upphörde sjukdomsklassificeringen 1979.
  - 34 För exempel se Bullough, 1994, s. 170; Lennerhed, 1994, s. 40f.
  - 35 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell, Clyde E. Martin & Paul H. Gebhard: *Kinseyrapporten: Kvinnans sexuella beteende, del 2* (1953), Prisma 1968, s. 68, 72; samt *Kinseyrapporten: Kvinnans sexuella beteende, del 3* (1953), Prisma 1968, s. 188. För enkelhetens skull benämner jag fortsättningsvis forskargruppen kring Kinsey som Kinsey.
  - 36 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell & Clyde E. Martin: *Kinseyrapporten: Mannens sexuella beteende* (1948), Ljus 1949, s. 255 ff.
  - 37 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell & Clyde E. Martin, 1949, s. 253.
  - 38 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell & Clyde E. Martin, 1949, s. 258.
  - 39 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell & Clyde E. Martin, 1949, s. 265.
  - 40 Jfr. Bergenheim, 2005, s. 248 f.
  - 41 Alfred C. Kinsey, Pomeroy B. Wardell & Clyde E. Martin, 1949, s. 263.
  - 42 Den äldrepolitiska karaktären förstärks ytterligare av Rubins "populärt" utformade stil. Framställningen i boken går ut på att sammanställa olika muntliga och skriftliga utsagor om sexualitet och åldrande. Rubin skapar auktoritet och driver sin tes

- genom att luta sig mot andra källor (som ibland är vetenskapliga texter, medan de ibland tycks ha mer allmänt förankrade föreställningar som ursprung). Jag vill alltså förtydliga att hänvisningarna till Rubin i brödtexten inte är hänvisningar till Rubins egen forskning utan till hans sammanställning av andras utsagor – vetenskapliga såväl som ovetenskapliga – om åldrande och sexualitet. Digniteten i de sekundärkällor han hänvisar till är för mig omöjliga att värdera eller vikta mot varandra, de är i det här sammanhanget inte heller intressanta; det är Rubins tes som är i fokus.
- 43 William H. Masters & Virginia E. Johnson: *Sexuellt gensvar hos människan*, Almqvist & Wiksell 1967, s. 199.
  - 44 Masters & Johnson, 1967, s. 192; Rubin, 1967, s. 109.
  - 45 Rubin, 1967, s. 86f.
  - 46 Rubin, 1967, s. 95 ff, 115f; Masters & Johnson, 1967, s. 166, 206f, 210f, 166.
  - 47 Rubin, 1967, s. 13. De tidigare nämnda Katz & Marshall resonerar om en förskjutning från en biologiskt till en psykologiskt dominerad förståelse av sexualiteten, se Katz & Marshall, 2003:1, s. 4.
  - 48 Rubin, 1967, s. 95.
  - 49 Masters & Johnson, 1967, s. 212, s. 164ff. Jfr. diskussion om det sena 1900-talets psykologiserande av mäns impotens, i Barbara L. Marshall & Stephen Katz: "Forever Functional: Sexual Fitness and the Ageing Male Body", *Body & Society*, SAGE Publications 2002, s. 53.
  - 50 Rubin, 1967, s. 107f, Masters & Johnson, 1967, s. 192.
  - 51 Rubin, 1967, s. 102. Rubin bestrider dock (bl.a. med hänvisning till Kinsey) att äldre män skulle vara mer benägna än yngre att förgripa sig på barn. Se s. 53f.
  - 52 Masters & Johnson, 1967, s. 195ff.
  - 53 Masters & Johnson, 1967, s. 211.
  - 54 Masters & Johnson, 1967, s. 194.
  - 55 Rubin, 1967, s. 171.
  - 56 Masters & Johnson, 1967, s. 198.
  - 57 Franz Luttenberger: *Freud i Sverige: Psychoanalysens mottagande i svensk medicin och idédebatt 1900-1924*, Carlsson 1989, se t.ex. s. 295f, 334f, 346f, 361ff.
  - 58 Lennerhed, 1994, s. 23.
  - 59 Rubin, 1967, s. 172.
  - 60 Rubin, 1967, s. 18.
  - 61 Jfr. Foucault, 1980, s. 196.
  - 62 Robert Kastenbaum: *Ålderdomen*, Studentlitteratur 1984, s. 83, 91.
  - 63 I den svenska översättningen används ordet virilitet både i betydelsen potens och manlighet. Jag har inte haft tillgång till den amerikanska utgåvan och kan därför inte ange vilket begrepp som används där, men jag håller för troligt att översättaren översatt det mer mångtydiga engelska ordet *virility* till det svenska ordet *virilitet*, som mer entydigt betyder manlighet.
  - 64 Kastenbaum, 1984, s. 89.
  - 65 Jfr Anne Fausto-Sterling: *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*, Basic Books 2000. Se särskilt kapitlet "Of Gender and Genitals: The Use and Abuse of the Modern Intersexual".
  - 66 Rubin, 1967, se särskilt kapitel I, t.ex. s. 11-20. I den engelska utgåvan kan man förmoda att begreppet "sexless" används, vilket associerar både till en uppluckring av könsidentitet/könskaraktäristika och till någonting asexuellt.
  - 67 Lesley Ann Dean Jones: *Women's Bodies in Classical Greek Science*, Clarendon Press 1996, s. 107; Lynn Botelho: "Old age and menopause in rural women of early modern Suffolk", *Women and Ageing in British Society since 1500*, Lynn Botelho & Pat Thane (red.), Longman 2001, s. 52. Ett exempel på att de ovan nämnda historiska uppfattningarna om könslöshet fortfarande idag kan vara aktuella har jag stött på i en tidning för apotekets kunder. I en artikel beskrivs gränsutsuddandet mellan manligt och kvinnligt ungefär i följande ordalag: Hos män ökar andelen kvinnliga könshormoner i kroppen, och andelen manligt könshormon minskar. Detta leder bland annat till att männens bröst förstöras. För kvinnor innebär den minskade

- östrogenproduktionen – och därmed genomslaget av manligt könshormon – exempelvis en ökad behåring i ansiktet, särskilt på överläpp och haka. I artikeln avslutas denna information med orden: "Man säger ibland att kvinnor blir mer lika män och tvärtom då de blir gamla". Se Gunilla Lockne: "Så förändras kroppen när vi åldras", *Apoteket: tidning för apotekets kunder*, 2004:1, s. 29.
- 68 Jag har hittills i uppsatsen genomgående använt begreppet genus som en sammanfattande beteckning av både biologiska och sociokulturella aspekter av det vi uppfattar som manligt och som kvinnligt. Just här måste jag för att göra tydligt hur jag menar, göra ett undantag och använda både kön och genus för att synliggöra de kroppsliga och de sociokulturella faktorer som in till förblandning, bidrar till våra förståelser av kön, dvs. genus. Jag vill också betona att jag som idéhistoriker inte ser som min uppgift att ta ställning till sanningshalten i Locknes utsagor. Däremot tycker jag det är angeläget att peka på de genusrelaterade föreställningar som knyts till olika biologiska förändringar i och med åldrandet.
- 69 Jfr. Britt-Marie Thurén: "Om styrka, räckvidd och hierarki samt andra genus-teoretiska begrepp", *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 1996:3-4, s. 69-85.
- 70 Rubin, 1967, s. 11, 44.
- 71 Carol Clover: "Regardless of Sex: Men, Women and Power in Early Northern Europe", *Speculum*, vol. 68, 1993:2, ss. 381, 385.
- 72 Laura Davidow Hirshbein: "The Glandular Solution: Sex, Masculinity and Aging in the 1920s", *Journal of the History of Sexuality*, vol. 9, 2000:3, s. 281, 286, 288.
- 73 Davidow Hirshbein, s. 296f.
- 74 Edward H Thompson: "Older Men as Invisible Men in Contemporary Society", *Older Men's Lives*, Edward H Thompson (red.), Sage Publications 1994, s. 13.
- 75 Gabriela Spector-Mersel: "Never-aging Stories: Western Hegemonic Masculinity Scripts", *Journal of Gender Studies*, vol. 15, 2006:1, s. 79.
- 76 Jeff Hearn: "Imaging the Aging of Men", *Images of Aging: Cultural Representations of Later Life*, Mike Feehsterstone & Andrew Wernick (red.), Routledge 1995, s. 102; Michael Kimmel: "Masculinity as Homophobia: Fear, Shame and Silence in the Construction of Gender Identity", *Theorizing Masculinities*, Harry Brod & Michael Kaufmann (red.), Sage 1994, s. 126 ff.
- 77 Lennerhed, 1994, s. 12.
- 78 Lena Lennerhed: "Det är rätt att göra uppror", *Europas idéhistoria, 1900-talet: Framstegets arvtagare*, Nils Runeby (red.), Natur och kultur 1998, s. 207ff.
- 79 Jag vill här passa på att tacka Lena Lennerhed som gav mig värdefulla kommentarer vid en idéhistorisk konferens i Umeå 2007, och därigenom bidrog till en rikare kontextualisering av ämnet för den här artikeln. Tack också till kollegorna Erland Mårald och Hildur Kalman som kommit med viktiga synpunkter under artikelarbetets gång.
- 80 Stig Berg: *Åldrandet – sociala, psykologiska och biologiska aspekter*, Liber Läromedel 1981, s. 62-66; Else Melin & Bertil Steen: *Åldrande och åldringsvård: Biologiska, psykologiska och sociala aspekter*, Esselte Studium 1975, s. 45f.
- 81 För exempel se Michel Foucault: *Övervakning och straff: Fängelsets födelse*, Arkiv förlag 1993, se särskilt s. 9-41.
- 82 Foucault, 1980, s. 9-21, 201.

Nyckelord

Ålderdom, sexualitet, asexualitet, kulturella attityder, sexologi, maskulinitet, genusidentitet.

Åsa Andersson

Institutionen för idé- och samhällsstudier

Ansluten till forskningsprogrammet "Befolkningen: åldrande och livsvillkor"

(ALC)

Umeå universitet

901 87 Umeå

aasa.andersson@idehist.umu.se

Bild: © Sara Gordan | Modernista

Svenska feminister har ofta avfärdat den franska feministen Hélène Cixous som särartsfeminist. Detta beror på att man har läst hennes litterära, experimentella sätt att skriva alltför bokstavligt och därför missat potentialen i hennes verk.

HÉLÈNE CIXOUS OCH HAVET

EVELINA JOHANSSON

I slutet av 2008 publicerades för första gången på svenska en roman av den franska författaren och feministiska tänkaren Hélène Cixous, i tolkning av Kerstin Munck och Sara Gordan.¹ I förordet till romanen *Inuti* presenteras Cixous som en av Europas ledande intellektuella, vars författarskap syftar till att nedmontera en förenklande och statisk språkstruktur.² Inom svensk genusvetenskap är emellertid bilden av Cixous en annan. Här förknippas hon ofta med den psykoanalytiskt inspirerade feminism som under tidigt 1990-tal förklarades vara passé av en ny generation feminister med dekonstruktion av identitetskategorier i sikte. Till sammans med tänkare som Julia Kristeva och Luce Irigaray avfärdades Cixous som särartsfeminist på grund av sitt upphöjande av en specifik kvinnlig form av subjektivitet som tänktes utmana den manliga subjektivitetens skillnadsgörande mekanismer.

Detta omdöme tycks, med utgångspunkt i mina erfarenheter från olika genusvetenskapliga sammanhang under de senaste åren, fortfarande vara bestämmande för det allmänna mottagandet av de franska feministerna i en svensk kontext. Snarare än att fungera som en inspirationskälla förstås deras tänkande inte sällan, med undantag för Kristevas abjektionsteori, som tillhörande ett feministisk förflutet utan aktualitet för ett nutida feministiskt samtal.

I mitt möte med Cixous' texter framträder emellertid ett tänkande med oanade möjligheter för feministisk teori. En möjlig förklaring till att denna potential hos Cixous sällan har uppmärksamats är att det, med undantag för Kerstin Muncks

studie *Att föda text*, inte har funnits en förståelse för den litterära dimensionen och dess funktion i hennes verk.³ Detta kan i sin tur förstås i relation till den brist på kreativa och experimentella skrivstrategier inom svensk genusvetenskap som Mona Livholts belyser i ett tidigare nummer av *Tidskrift för genusvetenskap*.⁴ Med anledning av denna brist har Cixous' texter ofta lästs och bedömts utifrån strikt teoretiska kriterier, vilket resulterat i allt för bokstavliga tolkningar. Cixous har själv kommenterat det faktum att hennes texter inte uppfyller de krav som en filosofisk diskurs ställer, utan måste förstås med utgångspunkt i den litterära verksamheten:

If I were a philosopher, I could never allow myself to speak in terms of presence, essence, etc, or of the meaning of something. I would be capable of carrying on a philosophical discourse, but I do not. I let myself be carried of by the poetic word.⁵

Även om Cixous står i nära relation till de teorier som underbygger Kristevas och Irigarays arbete, så är hennes projekt alltså samtidigt radikalt annorlunda från deras. Medan Kristeva och Irigaray huvudsakligen utgår från den psykoanalytiska teorin har Cixous en mer konfliktfylld relation till det teoretiska tänkandet, som enligt henne tenderar att ha en cementerande funktion:

All that is stopped, grasped, all that is subjugated, easily transmitted, easily picked up, all that comes under the word concept, which is to say all that

is taken, caged, is *less* true. Has lost what is life itself, which is always in the process of seething, of emitting, of transmitting itself.⁶

För Cixous är det poetiska språket mer troget verkligheten än det teoretiska, då det inte strävar efter att stänga in och begreppsliggöra det levande som hon – i Derridas efterföljd – förstår som stätt i ständig rörelse.⁷ Istället kan poesin sägas luckra upp och överskrida dominerande språkstrukturer. Därför kan man med utgångspunkt i det poetiska språket tillåta sig sådant som en teoretisk diskurs utesluter. Till exempel kan begreppet moder, vilket vi kommer att se, få helt andra implikationer i en skönlitterär text än i en teoretisk sådan. Det är mot bakgrund av detta som Cixous, enligt min mening, kan hävda att vi vid specifika kritiska tidpunkter i historien bör använda oss av generaliserande begrepp för att belysa det våld som utövas genom dessa kategorier. Det går inte, enligt Cixous, att bemöta det våld som kvinnor utsätts för genom att enbart dekonstruera kategorin kvinna. Då förtrycket även utövas i form av ett förnekande av en kvinnlig erfarenhet måste vi ge denna erfarenhet en röst och ett positivt värde. Samtidigt riskerar vi att reproducera en förtryckande ordning genom detta upphöjande, där kvinnan är *ett* och erfarenheter som inte kan underordas den kvinnliga erfarenheten utesluts.

Denna problematik gestaltar den konflikt mellan konstruktion och dekonstruktion av identitet som har dominerat det feministiska samtalet under de senaste decennierna. Till skillnad från många

andra feministiska teoretiker tillhör Cixous emellertid inte ett av dessa läger. Hon syftar inte till ett överskridande av det givna språket, eftersom detta är en omöjlighet då vår subjektivitet är grundlagd i detta språk. Samtidigt inser hon problematiken i att tryggt vila i detta givna språk. Istället för att inta en av de ovan nämnda positionerna karaktäriseras Cixous' författarskap av en lekfull rörelse mellan konstruktion och dekonstruktion av det kvinnliga. Denna rörelse, som svårligen låter sig göras teoretiskt, möjliggörs av hennes säregna blandning av poesi och teori.

Varje gång Cixous konstruerar det kvinnliga låter hon det poetiska språket arbeta i bakgrunden för att motarbeta statiskheten i de använda begreppen. Detta sker ofta genom ett infogande av ordlekar som tillåter ett språk som både är generellt och sönderbrytande på samma gång. Ett exempel finner vi i "Le Rire de la Méduse", där ordleken *la mer/ la mère* är central:

Ah, there's her sea, he will say as he holds out to me a basin full of water from the phallic mother from whom he's inseparable. But look, our seas are what we make of them, full of fish or not, opaque or transparent, red or black, high or smooth, narrow or bankless; and we are ourselves sea, sand, coral, seaweed, beaches, tides, swimmers, children, waves...⁸

I den engelska översättningen försvinner likheten mellan orden *la mère* (modern) och *la mer* (havet) som Cixous' ordlek baseras på. Därför förmedlas heller inte den

spänning mellan teori och poesi som är Cixous' signum. Låt oss därför läsa Cixous' text med den ursprungliga ordleken i åtanke och se vart det leder oss.

Implikationerna av den dubbelhet som ordleken *la mer/la mère* bär på finner vi ett exempel på i slutet av stycket där Cixous

För Cixous är det poetiska språket mer troget verkligheten än det teoretiska [...]

skriver: "... we are ourselves seas". Läser vi det istället som "we are ourselves mothers", kan denna mening tolkas som ett upplyftande av en kvinnlig gemenskap och en kvinnlig subjektivitet genom moderskapet, vilket är ett centralt – och kritiserat – tema inom den franska feminismen. Havet, som Cixous beskriver det, är emellertid rörligt och föränderligt. Därför finns det ingen evig kvinnlighet eller självklar kvinnlig genealogi. En kvinna är inte sin moder: våra hav är vad vi gör av dem. Genom att jämföra kvinnan med det ständigt rörliga havet motarbetar Cixous en deterministisk förståelse av en kvinnlig kärna samtidigt som hon erkänner och lyfter fram en erfarenhet som grundläggs i identifikationen med identitetspositionen kvinna.

Således finner vi hos Cixous både ett bejakande och ett sönderbrytande av kvinnan. Denna dubbeltydighet möjliggörs just genom införandet av en poetisk dimension i texten. Vore Cixous' texter enbart av teoretisk karaktär hade denna tvetydighet inte kunnat fortleva. I det teoretiska tänkandet

är det antingen konstruktion eller dekonstruktion, men aldrig båda samtidigt. Genom det poetiska språkets närvaro, och de språkliga glidningar som detta språk möjliggör, försöker Cixous hantera konflikten mellan konstruktion och dekonstruktion och göra den till en produktiv problematik snarare än en feministisk återvändsgränd. Cixous' författarskap visar oss den yttersta gränsen för vad teorin kan göra samtidigt som det leder oss mot en förståelse för det poetiska språkets möjligheter och dess betydelse i ett feministiskt sammanhang.

Genom att bruka det poetiska språkets tvetydighet ställs vi inte inför valet mellan att antingen uppvärdera eller förneka kvinnan som begrepp. Även ett välmenande bejakande riskerar, som så många har visat, att reproducera en förtryckande ordning. Samtidigt kan en ensidig dekonstruktion leda till en blindhet för den verklighet vi lever i och ett förnekande av erfarenheter och identiteter formade av denna verklighet. En strikt teoretisk feminism, med sitt krav på koherens, riskerar därför att inte kunna föra en kamp mot olika, och ibland motsägelsefulla, former av förtryck. Det poetiska språkets radikalitet ligger i att det möjliggör en kamp som sker på flera, ibland motstridiga, nivåer samtidigt. Genom att vägra att förenkla det varande i rationalismens tjänst utövar Cixous således en form av feministisk motståndsstrategi som svensk genusvetenskap borde låta sig inspireras av.

Noter

- 1 Hélène Cixous: *Inuti*, Modernista 2008. I sitt förord till *Inuti* betonar Kerstin Munck att det just handlar om en tolkning och inte en översättning av Cixous' roman, eftersom det i många fall inte har funnits en svensk översättning som reflekterar de språkliga effekter som återfinns i ursprungstexten.
- 2 Ibid., s. 8.
- 3 Kerstin Munck: *Att föda text: en studie i Hélène Cixous författarskap*, Brutus Östlings bokförlag Symposion 2004.
- 4 Mona Livholts: "Det tänkandeskrivande subjektet", red. M. Edgren, C. Sarrimo, *Tidskrift för genusvetenskap: Feministiskt skrivande*, nr. 2 2008, s. 83, s. 94.
- 5 Cixous citerad i Toril Moi: *Sexual/Textual Politics*, Methuen 1985, s. 119.
- 6 Hélène Cixous, Mireille Calle-Gruber: *Rootprints – Memory and life writing*, Routledge 1997, s. 4.
- 7 För vidare läsning se Jacques Derrida: *Rösten och fenomenet*, Thales 1991.
- 8 Hélène Cixous: "The Laugh of the Medusa", K. Oliver, (red.), *French Feminism Reader*, Rowman & Littlefield Publishers 2000, s. 271.

Evelina Johansson

evelina.r.johansson@gmail.com

FAMILY LIFE AND THE FREE WINGS OF ARTISTS

MARITA FLISBÄCK

Keywords

Artistic career, future investment, family, gender, self-development and social relations.

Summary

Artistic professions may be characterised as risky activities with large investments in relation to the rewards that most of the practitioners can expect. Despite investing in long education, artists have a weak position on the work market and risk long periods without income or work, which makes extra jobs largely essential for sustenance. Since the art profession requires a continuous investment of time, it can also be difficult to distinguish clearly from other spheres of life, and thus it influences both one's economic standard and family life. The field is also pervaded with a romanticism, where one has to challenge the world individually, an idea of artistic self-development as something in opposition to daily life, family life and security. Feministic researchers have claimed that artistic development and family life often have been regarded as mutually opposed phenomena. In this article I discuss what meanings this can have for young women with artistic ambitions. The article is based upon sequential, follow-up interviews with seven women with artistic interests. I discuss what these women think about their future, the distribution of time between artistic activity, work at home and family life. The interviewees in some way accept the romantic idea that free wings of self-development are fettered by care for other people. But at the same time as they reproduce this dualistic notion, they try to challenge it. They emphasise the potential freedoms which they see that family formation can offer. Having children is regarded as a journey of cultivation. In this way artistic activity becomes a practice where the limits between public and private are erased and self-development seems able to deal with social relations.

Hur tänker kvinnor i början av sina karriärer som konstnärer om familjebildning och karriärmöjligheter? Är det möjligt att förena familjeliv med en fortfarande verksam romantisk syn på konstnären som en uppbrottsgestalt? Marita Flisbäck diskuterar olika sätt att hantera skillnaden mellan konstruktionen av ett konstnärskap och en praktisk kvinnlig erfarenhet.

FAMILJEBILDNING OCH KONSTNÄRSKAPETS FRIA VINGAR

MARITA FLISBÄCK

För att bli en skapande människa räcker det faktiskt inte med bildning, det vill säga att införliva skådespel och kunskaper i sitt liv; det krävs att bildningen uppfattas genom den fria rörelsen i en transcendens och det krävs att intellektet med all sin rikedom kastar sig ut mot en tom himmel, som det har till uppgift att befolka. Men om tusen tunna trådar håller fast det vid jorden faller det till marken. /.../ "Vingarna faller av".

Simone de Beauvoir¹

Enligt Simone de Beauvoir utmärks en skapande människa av att hon förmår lämna det uppenbara för att söka det okända, att hon försakar tryggheten, är öppen i sina tankar och rör sig fritt i samhällets olika delar. En konstnär ska inte skildra triviala, självklara och vardagliga förhållanden, utan formulera frågor om människans existentiella villkor. I detta perspektiv framstår konstnären som en obunden uppbrottsromantiker. Yrket tycks kräva sina offer i form av både ekonomisk trygghet och mänskliga band. Och de Beauvoir menar att kvinnor sällan tillhört den lilla elit som kunnat hänge sig åt en sådan utmanande tillvaro.

Kvinnor har haft svårt att bryta upp från sina omsorgsplikter för att ge sig ut på skapandets bevingade färder. Seder och uppfostran har hållit fast dem i sysslor för att tjäna andra.

Feministiska konstvetare har på liknande sätt som de Beauvoir hävdad att kvinnliga konstnärer i historien ofta valt bort familjeliv för sitt konstnärskap då det inom yrket funnits en föreställning om att det är nästintill omöjligt att kombinera ett skapande arbete med vardagssysslor och konkret omvårdnadsarbete.² Men i vilken mån är en sådan föreställning aktuell för den som ska ge sig in på en konstnärlig yrkesbana idag? Kvarstår bilden av att ett konstnärskap ska bäras fram av frihetens vingar och vad får det i så fall för betydelse för den konstnär som vill bilda familj?

I den här artikeln vill jag närmare undersöka det romantiska uppbrottets betydelse för sju kvinnor som befinner sig i början av sina konstnärliga yrkeskarriärer. Kvinnorna träffade jag vid fyra tillfällen mellan åren 1999 och 2003/2004 i samband med min avhandlingsstudie om konstnärliga karriärvägar.³ Det specifika ämne som jag ämnar utreda är kvinnornas tankar om en framtida konstnärlig karriär och familjebildning så som de återgav dem fram till 2004. I ett bredare perspektiv diskuteras i artikeln olika sätt att hantera skillnaden mellan konstruktionen av ett konstnärskap och en praktisk kvinnlig erfarenhet.

Tidigare studier

Generellt sett kan konstnärliga yrken betraktas som riskabla verksamheter med stora insatser i förhållande till den ekonomiska

utdelning och det erkännande de flesta utövare kan vänta sig. Trots satsningar på långa utbildningar har konstnärer en svag ställning på arbetsmarknaden. De riskerar att i perioder stå utan inkomst eller vara arbetslösa. I många fall är extraarbeten ett måste för att klara uppehållet. Särskilda riskgrupper är mindre etablerade konstnärer, egenföretagare och de som är verksamma inom bild- och formområdet.⁴ För många konstnärer utgör den ofta förekommande bilden av konstnärer som bohemer och samhällseliga avvikare ytterligare en komplikation.⁵

Då konstnärskapet kräver en kontinuerlig investering av tid kan yrkesrollen även vara svår att skilja från övriga sfärer i livet. Yrkesvalet påverkar således både ekonomisk standard och familjeliv.⁶ Relativt få undersökningar har behandlat temat familjeliv och konstnärliga karriärer. Men en granskning baserad på uppgifter från år 2007 visar att svenska konstnärer har få barn i jämförelse med övriga befolkningen. Det är framförallt kvinnliga bildkonstnärer, födda mellan åren 1961-1972, som skiljer ut sig genom färre antal barn än det svenska genomsnittet. I medeltal har denna grupp ett barn, att jämföra med svenska kvinnor i samma åldersgrupp som i genomsnitt har 1,8 barn. Manliga bildkonstnärer födda mellan 1920-1960 har däremot i snitt 2,3 barn vilket är fler än den övriga manliga befolkningen i samma åldersgrupp som har 1,9 barn.⁷ Resultaten kan jämföras med en kvantitativ undersökning som utfördes 1969 om norska konstnärers villkor. I denna studie uppgav både manliga och kvinnliga konstnärer att de på grund av yrkets ringa

inkomster och oregelbundna arbetstider övervägt eller till och med avstått från att skaffa barn. Skillnaden var dock att kvinnorna menade att de blev betraktade som samhällets avvikare om de valde bort familjeliv.⁸

Tendensen att en konstnärlig yrkeskarriärs krav på kontinuerliga tidsinvesteringar och ekonomiska uppoffringar konkurrerar med familjeliv synliggjordes också i en enkätstudie om svenska konsthantverkare. Yrkesverksamhet och familj framstod för konstnärerna som två "oförenliga" prioriteringar men där de manliga konsthantverkarna inte i samma utsträckning som kvinnorna behövde välja mellan yrke och familj.⁹ Även i en kvalitativ intervjustudie av svenska konstnärer på 1990-talet beskrevs det konstnärliga yrket som en aktivitet som krävde uppoffringar då det gällde ekonomi, status och även familjerelationer. Den konstnärliga yrkeskompetensen associerades med en verksamhet som förväntades omsluta hela utövarens livsprojekt.¹⁰

Villkoren för att bilda familj förefaller alltså olika för kvinnor och män som är konstnärer. Tidigare forskning har vittnat om att det även förekommer en selektion som missgynnar kvinnorna från det att de rör sig från yrkesfältets periferi till dess centrum. Det var en av bakgrunderna till att jag i min avhandling ville fokusera på unga kvinnor som stod i början av sin konstnärliga bana och som ännu inte etablerat sig på konstnärliga verksamhetsfält. När det gäller elevers könsfördelning betecknas konsthögskoleutbildningar som jämställda.¹¹ Detsamma gäller antalet yrkesverksamma konstnärer, poster i nämnder och styrelser, anslag och stipendier.¹² Skillnaderna i inkomst mellan kvinnliga och manliga konstnärer är också mindre än mellan svenska kvinnor och män generellt, men som på de flesta samhällsarenor är kvinnliga konstnärers inkomster ändå lägre och år 2005 utgjorde deras medianinkomst 89 procent av männens.¹³ Konstvärlden premierar också män genom att de får mest stöd för internationellt kulturutbyte,¹⁴ högre bidragsbelopp för längre tidsperioder och erhåller högst ersättningsnivåer då det gäller visningsrättigheter. Dessutom finns det fler män på de prestigefyllda ledande posterna.¹⁵

Konstnärligt arbete: abstrakt och idésökande

Konstnärligt utövande handlar många gånger om att kombinera ett konkret hantverk med uppgiften att förmedla idéer och tankar. På så vis kan konstnärliga kunskaper sägas aktualisera bristen i en traditionell västerländsk klassifikation av arbete som antingen abstrakt och intellektuellt eller konkret och manuellt.¹⁶ Men trots att konstnärligt yrkesutövande utmanar dessa gränser förefaller yrkesfältet sedan modernismens genombrott ha utmärkts av en hierarkisk distinktion där konkret, nödvändigt arbete underordnas abstrakta, idésökande verksamheter. Som Griselda Pollock påpekat föreställs skapande i de konsthistoriska diskurserna ofta

som en individuellt självutvecklande aktivitet helt skild från vardagsliv, hemarbete och omsorg om andra, det vill säga sysslor som kvinnor traditionellt ägnat sig åt.¹⁷

Tendensen att inom konstens verksamhetsfält hylla abstrakta konstnärliga idéer och normbrytande aktiviteter kan sägas ha sin grund i det moderna projektets strävan efter att göra varje kunskapsområde autonomt. Föreställningen har utvecklats i den historiska process där konstnärer försökt att frigöra sig från avnämarnas makt inom kyrka och adel för att i rollen som avantgarde eftersträva specialistens överordnade position.¹⁸ I detta perspektiv blir konstnärens påbjudna uppgift att frambringa upptäckter som först i framtiden kommer att förstås i bredare lager.¹⁹ Kreativitet handlar då om att frigöra sig från traditionen, att utsätta sig för risker och nya intryck, samt att erövra världen med både kropp och själ.

Upprinnelsen till ett modernt konstbegrepp går att finna i upplysningstidens rationella idévärld och romantikens strävan efter individualism, inre sanning och äkta känsla. I konstteorin anses Kants *Kritik av omdömesförmågan* vara en vattendelare där konstens och konstnärens nya uppgift manifesteras.²⁰ Den omdömeskraft estetiken baseras på beskriver Kant som skild från moraliska, religiösa och vetenskapliga intressen. Estetiska bedömningar hör till en autonom mänsklig förmåga grundad i en subjektiv känsla av lust eller olust. Konstens uppgift är att behaga och erbjuda en sublim upplevelse, en andlig möjlighet som grundas i dess släktskap med naturen. Kant betraktar konstnären som ett geni vars idéer är spontant naturgivna och därmed tecken

på ett nyskapande då de, i motsats till vetenskapsmannens idéer, varken grundas i förnuft eller tidigare etablerade föreställningar. Även om Kant på så vis förbinder de konstnärliga sysslorna med naturens område ser han dem befinna sig på långt avstånd ifrån livets cykliska och reproduktiva domäner.²¹

Ett konstnärligt geni

Med den moderna bilden av konstnären som frihetssökande och medlem i ett samhälleligt avantgarde etableras också en begåvningsideologi, en föreställning om att konstnärlig talang är en medfödd gåva som till slut alltid kommer till sin rätt. Vi har hört berättelsen om konstnären som efter en hård debut och en längre tids kamp får sitt rättmätiga erkännande.²² Myten om en medfödd genialitet som gör sig gällande oberoende av omständigheterna, har kritiserats i både sociologiska och feministiska sammanhang. År 1971 skrev Linda Nochlin i sin essä "Why Have there Been No Great Women Artists?" att ideologin i förlängningen naturaliserar en manlig kanon och leder till uppfattningen att kvinnor aldrig skulle ha haft någon konstnärlig begåvning, då de varit underrepresenterade bland de allmänt kända konstnärsnamnen. Nochlin avfärdar påståendet genom att peka på hur utbildningsinstitutioner historiskt exkluderat kvinnor från konstnärliga läroprocesser samtidigt som sociala krav och plikter omöjliggjort kvinnors skapande på heltid.²³

Nochlin är alltså i likhet med de Beauvoir kritisk till en mansdominerad konsthistoria. Men ingen av dem ifrågasätter att

konstens kriterier vilar på en manlig norm när det gäller genre, motiv och teknik, att det som traditionellt ansetts vara kvinnors konstverk, såsom textil konst, motivval av barn och blomsterarrangemang, ofta klassats lågt i en konstnärlig kanon.²⁴ Nochlin och de Beauvoir problematiserar inte heller den moderna idén om uppbrott, frihet och rörelse som konstnärliga produktionsvillkor. Problemet med konstvärldens etablerade berättelser är för Nochlin att kvinnor aldrig haft möjligheter att ta till sig kunskaper och därmed inte heller fått resurser för att konkurrera med männen. Senare feministiska konstvetare som Pollock har kritiserat Nochlin för att förhålla sig okritisk till det faktum att kvinnliga konstnärer genom historiens förlopp inte har medverkat på den gällande konstscenen. Pollock hävdar att kvinnliga konstnärers insatser osynliggjorts, att de metodiskt utesluts ur historieskrivningen från och med att konsthistoria blev en akademisk disciplin.²⁵

Enligt Anna Lena Lindberg blev Nochlins provocativa repliker på frågan om varför det inte funnits några stora kvinnliga konstnärer början på en feministisk konstvetenskap. Nochlin var en pionjär inom sitt område.²⁶ Och tidpunkten för essän förvånar inte. I slutet av 1960-talet, parallellt med andra vågens feminism, sker en omfattande kanonkritik tillsammans med ett synliggörande av kvinnors konstnärliga verksamheter. En process inleds där olika konstnärliga genrer och material alltmer prövas och omprövas. Feministiska livspolitiska ämnen som rör familjefrågor, omsorgs- och hemarbete blir väsentliga konstnärliga teman. En modern föreställning om det obundna geniet problematiseras i både vetenskapliga och konstnärliga sammanhang.²⁷ Gill Perry har hävdad att de eklektiska konstnärliga metoderna och de livspolitiska ämnesvalen från början utgjorde ett kvinnligt konstnärligt särspår, men att angreppssättet efterhand – och särskilt under 1990-talet – blev en alltmer accepterad och integrerad del av den internationella konstscenens repertoar.²⁸

Konstvetare påpekar ofta att genrehierarkin i samtidskonsten är på väg att erodera.²⁹ Johanna Rosenqvist, som avhandlat konstnärligt skapande i svensk hemslöjd, pekar dock på hur könsmaktshierarkier i dessa föränderliga processer trots allt antar en stabil ordning: Parallellt med att hemslöjden under 1990-talet gör entré på de etablerade konstscenerna, och fler män ägnar sig åt dessa konstnärliga uttryck, så kommer innehållet i mindre utsträckning än tidigare att handla om hem och vardagsliv. För att beteckna konstformen blir begreppet ”slöjd” mer frekvent använt, medan prefixet ”hem” tenderar att försvinna.³⁰ Även om det således är flera konstnärer som idag aktivt arbetar med att problematisera linjen mellan det privata och offentliga, så förefaller föreställningen om ett konstnärskap som något skilt från vardagens bekanta miljöer ändå att ha sina fästpunkter. Jag ska nu övergå till att diskutera den betydelse idén haft för de kvinnor som jag har följt.

De intervjuades yrkesbanor – ett spektrum av konstnärliga riskinsatser

I mitt pågående forskningsprojekt *Konstnärliga karriärval och familjebildning* utför jag en enkätstudie med fokus på de generella villkoren för svenska yrkesverksamma konstnärer och konsthantverkare när det gäller att kombinera yrkeskarriär och familjeliv.³¹ Jag undersöker vilka samband som finns mellan dessa villkor och sociala faktorer som kön, etnicitet, yrkesposition, social bakgrund, generation samt olika former av tillgångar och resurser. Utöver det statistiska materialet intervjuar jag återigen de kvinnor jag träffade i samband med min avhandlingsstudie. Avsikten är att återse dem vid tre tillfällen fram till år 2011.³²

Första gången jag träffade de sju kvinnorna och utförde ett längre bandat intervjusamtal med dem gick de en förberedande konstutbildning som jag kallat *Ögärdets konstkola*. I två veckor besökte jag skolan

Jag ville tala med kvinnorna som var i en ålder där det var aktuellt att fundera över såväl familje- förhållanden som yrkesliv.

och deltog som observatör i undervisnings-sammanhang, raster, elevvernissage och lärarmöten. En avsikt med min studie var att söka svar på frågor om varför vissa fortsätter på en konstnärlig bana medan andra efterhand vänder blicken mot andra yrkesområden. Det föreföll mig då väsentligt

att försöka förstå dem som befann sig i yrkesfältets periferi: elever på förberedande konstskolor, snarare än dem som antagits vid högskolor. Konstskolans ledning, lärare och manliga elever fick också stå tillbaka i studien, även om jag som deltagare i skolmiljön genomförde obandade informella intervjusamtal även med representanter för dessa grupper.

Jag ville tala med kvinnorna som var i en ålder där det var aktuellt att fundera över såväl familjeförhållanden som yrkesliv. Prioriteringen av unga kvinnor, framför unga män, hade en grund i studiens ideografiska inramning med syftet att avgränsa materialet för att få fram en djupare och mer komplex bild av en mindre grupps livsbaneprojekt. I studien var det kvinnornas erfarenheter som skulle stå i centrum och därför ville jag inte placera dem vid sidan av män och fokusera på skillnader mellan könen. En annan grund till att jag följde just kvinnor var att jag ville veta hur dessa kvinnor tänkte då de var på väg mot ett yrkesfält där så få av deras "förmödrar" hade fått rum.³³

Kvinnorna är födda mellan åren 1971-1977. Deras yrkesintressen är breda och spänner över textil konst, kostym- och scenografiska uttrycksformer, foto och datagrafik, samt ett mer traditionellt måleri och experimentell teckning. Jag menar att deras yrkesinriktningar speglar ett spektrum av konstnärliga vägar och riskinsatser. Vid ena sidan av detta spektrum av konstnärliga yrkessatsningar finner vi *Eva* och *Marie* som vill bli fria konstnärer. På motsatt sida ser vi *Linda* som valt att avstå från professionellt konstnärligt yrkesutövande

med dess osäkra inkomster. För henne har konsten istället blivit en omfattande hobbyverksamhet. Genom ett arbete som polis har hon skaffat sig ett (ekonomiskt) riskkapital för sitt skapande. Mellan dessa ytterligheter strävar *Jessica* efter att bli fri textilkonstnär, men kan också tänka sig att ta uppdrag som kostymograf. Att arbeta med mönsterformgivning och textil design har på liknande sätt blivit *Emmas* konstnärliga strategi inför framtiden. *Johanna* avser att arbeta som keramiker men vill parallellt starta en inredningsaffär. *Lena* designar produkter för multimedia. Hon har betonat att detta inte bara är en tillitsfull inramning av konstnärskapets ekonomiska osäkerheter utan också ett sätt att hantera ständiga krav på att vara nyskapande.

En konstnärlig karriär framför familjeliv?

Vid första mötet 1999 fanns en beredskap hos kvinnorna att avstå från familjebildning. Tre av dem hade en fast nära relation men ingen var sammanboende eller gift. Vid denna tid stod det klart att oavsett vilken yrkesinriktning de tänkte sig, så var det viktigare att noggrant planera yrkesbanan än att överväga ett familjeliv. Ungefär fem år senare beskrevs möjligheten inte längre som avlägsen. Sex av dem hade då en partner, men ingen hade fått barn.

De av kvinnorna som år 1999 föreställde sig en framtid som fri konstnär kunde tänka sig att avstå från ett traditionellt familjeliv eftersom det verkade svårt att kombinera med konstnärskapet. Problemet hade inte sin grund i yrkets ogynnsamma ekonomiska förhållanden, utan rörde snarare hur

de skulle få tid för ett framtida familjeliv med ett arbete som sällan rymdes inom en fyrtiotimmarsvecka. Tiden tycktes bli alltför knapp för mer än det mest oundgängliga hemarbetet. Marie, som tänkte sig en framtid som fri konstnär, vidhöll att konstnärskapet krävde all uppmärksamhet och att det därför inte kunde delas med ett familjeliv. I relation till både familjebildning och ekonomisk utdelning framstod det skapande arbetet som det viktigaste med störst möjlighet till personlig utveckling:

Marie (2001): Jag älskar barn, men jag längtar verkligen inte efter det ... Jag tänker lite så på mig själv, därför att jag känner hur lite tid jag vill lägga ner på någonting [annat än konsten].

Som elever vid Ögärdets konstskola förvärvade kvinnorna inte bara en förmåga att uttrycka sig konstnärligt. Mer eller mindre omedvetet skolades de också in i en uppsättning informella regler som kan komma att gälla inom konstnärliga verksamhetsområden. En normerande uppfattning som de stötte samman med handlade om att konstnärligt arbete kräver mycket tid, kraft och en stark vilja och därför för med sig en hel del prioriteringar. I föreställningen implicerades även en tanke om att framgång när den konstnär som förmår arbeta hårdast och mest intensivt.

Både kvinnorna och de andra eleverna vid Ögärdets konstskola delgav mig uppfattningen att för den som vill bli konstnär, så finns det alla möjligheter. Även om de var medvetna om den hårda konkurrensen inom yrkesfältet, så hävdades ändå att vägen

var öppen för den som investerade tid och energi i sitt skapande. En sådan meritokratisk tro har jag kallat för en *viljeideologi*, vilket inte är detsamma som en tro på konstnären som ett begåvat underbarn, dömd till att skapa och förverkliga sin talang. De intervjuade hävdade att en stark viljeinsats kan etableras oberoende av ”medfödd” begåvning. I praktiken är skillnaden mellan de två ideologierna dock inte så stor. I båda fallen anses individuella egenskaper ligga till grund för en konstnärlig karriär.

Vid första intervjutillfället var alltså frågan om familjebildning relativt avlägsen för kvinnorna. Efterhand blev temat alltmer aktuellt. I samband med det uppkom samtalsämnen som gällde kroppens villkor och rädslor inför att överväga att skaffa barn så länge att de inte skulle vara fertila när de äntligen bestämt sig. Men kroppens begränsning uppfattades inte i enahanda negativa termer. Tvärtom kunde fertilitetsperioden lyftas fram som en form av riktning i den osäkra och öppna framtid där de uppfattade att det var de själva som med rätt ”vilja” skapade sina möjligheter. Johanna sa år 2004 att det skulle vara skönt att inte alltid ha avgörandet om framtiden i sin hand. Kanske skulle infertilitet till och med ”bli som en befrielse, för då behöver man inte bestämma sig”.

de Beauvoir beskriver kroppen, havandeskapet och modersrollen i termer av en situation som begränsar kvinnans framtida frihetsutrymme. Att den biologiska kroppen åldras och livet således är förgängligt är ett viktigt ramvillkor för det mänskliga. ”Dessa fakta kan faktiskt inte förnekas, men deras innebörd ligger inte innefattad i dem”.³⁴ Avgörande för de Beauvoir är vad dessa fakta betyder – i ekonomiska, historiska, sociala eller psykologiska sammanhang. Det är där de får konsekvenser för kvinnans framtidsprojekt och livsvillkor. Kanske är det så att kvinnor på väg in på en konstnärlig bana söker några slags gränser för framtida projekt som i retoriken tycks helt gränslöst, men i praktiken ofta visat sig ha specifika villkor genom hård konkurrens. Biologiska barriärer kan då accepteras som hinder mot krav på att med stark vilja överbrygga konstnärsyrkets osäkra villkor.

Konstens omvända ekonomi och tankar om familjebildning

Enligt den modernistiska normen produceras konstnärligt värde genom brott mot det redan kända, medan insatsernas betydelse minskar ju fler som uppskattar dem och ju mer användbara de är i vardagliga sammanhang.³⁵ Frågan är dock vilka grupper av individer som har möjlighet att stå för en riskabel insats och välja friheten att frångå sociala konventioner. Pierre Bourdieu har ur ett kultursociologiskt perspektiv kritiserat vad han kallat för konstfältets omvända ekonomi, ett förhållningssätt där kulturetablissemangets smala erkännande prioriteras framför kommersiell vinning och konstmarknadens försäljningsframgångar.³⁶ Enligt Bourdieu kräver förmågan att negligera ekonomisk utdelning att aktören

från början haft en grundtrygghet i form av tillräckliga materiella resurser.³⁷ På liknande sätt har Pollock hävdade att det främst varit män i dominerande klasser som haft möjlighet att välja bort vardagens trygghetskrav för att ge sig hän åt konstnärliga utmaningar.³⁸

Troligtvis är gränserna idag inte lika klara som för de moderna konstnärliga fält som Bourdieu haft som modeller för att studera det sociala livets reproduktionsmönster. Konstens område har dragits mot antiestetiska värderingar med en intellektualisering och teknifiering i arbetet där kvalificerade kunskaper krävs även från andra verksamhetsfält.³⁹ Men på Ögärdet konstskola föreföll normen om en omvänd ekonomi och modernismens ständiga uppbrott ha satt sin prägel på verksamheten. Ett exempel på detta var att studenternas skilda konstnärliga framtidssatsningar värderades på olika sätt: Ju högre risktagande, desto högre status. Fri konstnär är det konstnärliga yrke som, jämfört med exempelvis konsthantverk och design, ligger längst bort från kontakter med marknadens ekonomiska krafter. Designer, reklamfolk och konsthantverkare har med sina krav på säljbarhet ett större utbyte med marknadskrafterna. Elever som satsade på ett fritt konstnärskap fick därför en mer utmärkande position i skolmiljön än de som ville bli hantverkare eller designer. Att våga satsa på fri konst förknippades med styrka och djärvhet att bryta med ekonomisk trygghet för att utifrån sin konstnärliga övertygelse ge sig in på ett yrke med hård konkurrens.

De olika konstnärliga framtidsinriktningar som de sju kvinnorna tog sikte på gjorde att de uppmärksammades på skilda sätt i skolmiljön. Men kvinnornas olika framtidsinriktningar påverkade inte bara den status de erhöll utan också hur de föreställde sig framtida familjeliv. De med yrkessatsningar närmare den fria konstens yrkesområde uttryckte inledningsvis ett större ointresse inför familjebildning. De som siktade mot områdena konsthantverk och design gav familjebildning en något högre prioritet.

Ovanstående påstående kan illustreras genom att anknyta till Emmas tankegångar. Redan vid första intervjusamtalet berättade Emma att hon tänkte arbeta inom designområdet. Samtidigt betonade hon hur viktigt det var att införa kraven på konstnärlig bredd och hög produktionstakt inte glömma bort estetiska kvaliteter eller skapandelust. Men i samband med att hon valde att inrikta sin framtid mot en mer marknadsorienterad konstnärlig verksamhet anlade hon en alltmer kritisk bild av den fria konstnären och normen om en omvänd ekonomi. År 2001 sa hon att det som designer nog var omöjligt att vara ”den här mystiska tillbakadragande personen, som helst inte vill prata om sina saker, då kommer ju ingen vilja ha det”.

Emma opponerade sig mot en uppfattning om att det som konstnär var ”lite fult” att marknadsföra sig. Som designer och formgivare ville hon istället utveckla

ett mer extrovert karaktärsdrag. Parallellt med detta kom hon också att invända mot föreställningen om konstnärlig självutveckling tolkad som polemik mot familjelivet. Som en distinktion mot den friare konstvärld hon alltmer lämnade bakom sig blev det viktigt att reagera mot bilden av en konstnärlig karriärkvinna som väntar med barn eller till och med avstår från föräldraskapet. Hon uttryckte det år 2004 som att: ”Jag vill inte vara en sådan där konstnärsmamma som måste satsa på karriären först och barnen sedan.”

Skilda kapitalresurser, skilda perspektiv på karriär och familj

I den norska undersökningen från 1969 om konstnärliga karriärer uppgav kvinnorna att de blev betraktade som samhällets ”outsiders” om de avstod från familjebildning. De kvinnor som jag intervjuat har inte upplevt så starka sociala påtryckningar. Men en av dem, Linda, har tecknat en annan bild och bestämt uttryckt att den kvinna som väljer att avstå från att bilda familj också bär oket som avvikande.

Linda var den av de intervjuade som vid första intervjutillfället mest betonade vikten av att ha barn. Att hennes tankar skilde sig från de andra kvinnornas kan förstås i relation till de olika resurser som de bar med sig på sina banor. Vid

den första anblick föreföll det som om kvinnorna hade en relativt likartad klassbakgrund. Vid närmare fokusering blev det tydligt att deras kapital var av skilda slag och att de i olika sociala sammanhang förmått investera dessa med varierande framgång. Dessa olika typer av resurser påverkade även deras syn på familjebildning.

Emma opponerade sig mot en uppfattning om att det som konstnär var ”lite fult” att marknadsföra sig.

I Bourdieus klassperspektiv definieras resurser som kulturella, sociala och ekonomiska kapital. De ekonomiska kapitalen utgörs av materiella resurser. Sociala kapital är de kontakter och nätverk människor har tillgång till som kan ge makt och inflytande. Att besitta kulturellt kapital kan innebära att ha en ansedd examen eller att i tal och skrift kunna använda och utveckla en språklig förmåga. En väsentlig sådan resurs är att ha sinne för vad som i ett givet sammanhang betraktas som den rätta smaken eller stilen.⁴⁰ Att tidigt i sin uppväxtfamilj bli bekant med estetiska värden via hantverk, färg, form och olika material kan ses som överförda konstnärliga kunskaper i form av kulturellt kapital.

Linda gav i intervjuerna uttryck för att det i hennes uppväxtmiljö inte funnits något utbrett konstantresse. Från sin ursprungsmiljö hade hon snarare fått förmedlat att ett ekonomiskt kapital var mer värt än ett kulturellt. Hennes pappa omskolade sig när hon var barn till läkare. Mamman läste då till läkarsekreterare.

En morbror hade ägnat sig åt måleri på fritiden och det var han som gett Linda verktyg och konstnärsmaterial. Trots denna uppmuntran hade Linda hemifrån främst fått höra att hon måste klara sin försörjning. För Lindas del var det inte heller givet att arbeta som fri konstnär på heltid. År 1999 hade hon en tanke på att arbeta med fri konst på deltid och försörja sig som möbelsnickare eller bildlärare. När vi träffades senare hade hon förlagt konstintresset till en hobbyverksamhet.

Linda betonade återkommande det konstnärliga yrkets risker i form av ekonomisk osäkerhet och svårigheter med att etablera sig. Synsättet påverkade också synen på *kvinnliga* konstnärers villkor. Återkommande påtalade hon vikten av att kvinnliga konstnärer behövde ha en egen arbetsplats, avskild från hemmet, så att hushållets åtaganden inte hotade det konstnärliga arbetet:

Linda (1999): Som tjej tror jag att det är omöjligt [att förena konst och familj]. En tjej är ofta bunden till sina barn. Oavsett om man vill det eller inte. Det ska ammas och det ska likasom kollas efter. Och då måste man – om man är konstnär och har familj – ha tillgång till ett rum där man kan stänga av allting.

Linda hade inte ett tillräckligt riskkapital för att anse det vara möjligt att förena familjeliv och konstnärskapets osäkerheter med hänsyn till kvinnans begränsade villkor inom dessa båda sfärer. Men inte heller i Maries framtidsvision ingick en

bild av ett konstnärskap kombinerat med ett traditionellt familjeliv med barn. En ekonomisk oro inför en framtida konstnärlig karriär sa Marie att hon aldrig känt, eftersom hon bar med sig tillräckliga ekonomiska kapital för att kunna bortse från ekonomiska prioriteringar. Det var istället den konstnärliga, kreativa processen som tog så mycket tid och kraft i anspråk att hon ansåg det svårt att finna utrymme för annan verksamhet.

Från sina uppväxtår bar Marie inte bara med sig ett ekonomiskt kapital utan även betydelsefulla kulturella resurser. Visserligen sa hon att hon hemifrån inte fått någon större förståelse för sin konstnärliga verksamhet, men hon menade ändå att hennes föräldrar varit konstintresserade. Pappan arbetade som forskare och mamman var bibliotekarie. Konstintresset hade Marie även mött hos sin farfar som vid sidan av sitt arbete som egenföretagare varit amatörkonstnär. Utöver dessa kapital hade Marie en karriär bakom sig som dansare och därmed kontakter inom kultursfären.

Både Marie och Linda stod alltså inför en valsituation mellan en konstnärlig yrkeskarriär och familjeliv. Men för Marie, med en djupare bekantskap med konstens historia och koder och med ett större riskkapital, föreföll inte en konstnärlig karriärs hinder så svåra att forcera som för Linda. Men egentligen resonerade de inte så olika. Båda menade ju att ett val måste göras mellan familjeliv och ett konstnärligt yrke. Skillnaden var dock att Marie agerade inom ramen för konstens uppbrottsregel då hon hävdade oberoende och frihet istället

för trygghet. Att som Linda, säga sig avstå från en konstnärlig karriär för att prioritera ekonomisk trygghet och kommande familjeliv, var däremot en ”felaktig retorik”. Talet om en sådan framtidsbild avvek från uppbrottsromantikens påbud om att konstnärer bör riskera att leva i ekonomisk osäkerhet

Jessica berättade att hon aktivt försökte att inte betrakta barn ”som ett hinder”.

och söka sig mot inspirerande utmaningar bortom vardagssysslor och familjeliv.

Barn – från hinder till möjlighet

Under intervjun 1999 kommenterade Jessica framtid och familjebildning med orden: ”Det får blir som det blir. Jag är inte säker på att jag vill ha barn.” Men hon invände mot att föräldraskap kräver stabilitet och rutiner genom att hävda att hon och partnern ”inte alls /.../ måste ha fasta punkter när barnen växer upp och vara hemma och så, utan jag tror att man kan ta med sig sin familj och resa och så där”. Framtiden var för Jessica en tillvaro där hon skulle arbeta och röra sig mellan olika länder. Hon ville varken låta rörligheten begränsas av eventuell familjebildning eller utesluta barn för att hon inte hade en fast geografisk plats eller arbetsrutiner som var tillräckligt trygga.

Jessica berättade att hon aktivt försökte att inte betrakta barn ”som ett hinder”. Hon beskrev ett kommande föräldraskap snarare som en form av bildningsresa med

berikande erfarenheter att väva in i den konstnärliga praktiken. Att vägra välja bort tid för familjeliv, och istället ta med sig barn på resor som ett utvecklande projekt, kan tolkas som ett motstånd mot ett synsätt där riskfylld konstnärlig avantgardistisk verksamhet förstås som motsatsen till familjebildning, omsorg och moderskap.

Kanske är det också viktigt att inte se barn som hinder för konstnärligt skapande, utan betrakta dem i termer av möjligheter, då familjebildning med tiden ter sig som en alltmer realistisk framtidsbild. På liknande sätt som Jessica uttryckte Eva att hon såg relationer och barn som inspirerande vardagliga livssituationer att omvandla till konkreta konstnärliga teman. Arbetssättet framhölls som en väg där föräldraskapet inte bara blir möjligt tillsammans med en konstnärlig karriär, utan också kan utgöra en resurs i dessa sammanhang. Eva framhöll vänner och bekanta som förebilder när deras föräldraledighet blivit en viktig erfarenhet som inspirerat deras konstnärliga verksamhet:

Eva (2001): Jag har en bekant som har varit mammaledig under sina år på konsthögskolan och det är ju så suveränt alltså! Sedan har hon ju en helt annan erfarenhet när hon kommer tillbaka, som är jätteviktig.

Att omförhandla konstnärskapets fria vingar

Ett konstnärskap kan framstå som en yrkesverksamhet diametralt skild från vardag, hem och familj. Dikotomin kan inte enbart förklaras utifrån att verksamheten

vanligtvis för med sig osäkra eller små inkomster vilket försvårar möjligheten att försörja ett eller flera barn. Uppfattningen måste även förstås i relation till en social och historisk tankekonstruktion om vad ett konstnärskap *är* och *bör* vara.

Den bild där ett konstnärskap handlar om att ta risken och utmana sociala normer och konventioner har under en lång tid ifrågasatts. Trots det kan uppbrötet fortfarande verka som en truism inom olika delar av konstnärliga yrkesfält. De kvinnor jag följer har i olika konstnärliga rum på skilda sätt fått förhålla sig till föreställningen om att konstnärskapets fria vingar hindras och dras ner till marken genom omsorg om andra. Under åren har de visat att konstnärligt självförverkligande inte ensidigt handlar om att utmana sig själv eller bryta mot alla traditioner. Genom att framhålla relationer, vardagssituationer och familjeliv som berikande erfarenheter att utnyttja i skapandeprocessen har de uppvisat beredskap att omförhandla idén om (ny)skapandet som motsatsen till vardagens cykliska göromål.

Ännu är ingen av kvinnorna helt etablerade, de befinner sig i början av sina konstnärliga karriärer och på avstånd från internationella konstcentra. Deras förhållningssätt till sina egna konstnärliga karriärer och till bilden av ett konstnärskap förefaller samverka med de medhavda och förvärvade kulturella, sociala och ekonomiska kapital som de förfogar över. Kvinnorna är i olika grad teoretiskt bevandrade. Men trots dessa skillnader, och även i de fall då kvinnorna saknat teoretiska referenser eller kännedom om förmödrar som använt sig av feministiska konstnärliga uttryck, har ett livspolitiskt arbetssätt blivit en väg för dem att hantera konstruktionen av ett konstnärskap så att det blir möjligt att verka konstnärligt och ändå ha ambitionen att ta vara på ett familjeliv. Här vill jag dock peka på att ingen vid intervjutillfället år 2004 fått barn. Att se familjebildning och nära relationer som gynnsamt för en konstnärlig karriär kan vara lättare då man inte behövt ta ställning till föräldraskapet som komplikation då det gäller hushållsarbete, ekonomi och utrymme för egen tid.⁴¹ När jag nu år 2009 åter träffat och samtalat med kvinnorna ser familjesituationerna annorlunda ut. Perspektiven har i viss mån kommit att förskjutas. Min intention är att återkomma till detta tema i en senare text.

En "egen" plats

När jag studerar området konstnärliga karriärvägar och familjebildning ansluter jag mig till ett feministiskt sociologiskt perspektiv där frågan om vardag, erfarenheter och närhet är central i så väl metod som teori. Inspirerad av Dorothy Smith menar jag att det är i vardagens detaljer och "trivialiteter" som vi kan förstå något väsentligt om samhällets uppbyggnad.⁴² Både i min avhandlingsstudie och i mitt pågående forskningsprojekt försöker jag att kombinera detta perspektiv med

Bourdieu's analysverktyg. Bourdieus synsätt ger, enligt min mening, förståelse för konstens del i ett dominansspel om symboliska tillgångar och hur sociala sammanhang påverkar människors val och deras kamp om resurser för att kunna omförhandla sociala situationer. Perspektivet blir ett sätt att förstå samverkan mellan erfarenhet, könsidentitet, samlade och ackumulerade resurser.

Från feministiskt håll har Bourdieus perspektiv kritiserats och uppmärksamats för sin snävhet då offentlighetens utmärkelser betraktas vara de mest åtråvärda belöningarna för konstaktörerna.⁴³ Bourdieu har dock lyft fram privatsfärens incitament då han diskuterat nära relationer som en maktspelens frihetszon där "styrka och styrkeförhållanden kan sättas i parentes".⁴⁴ Och enligt Bourdieu är det främst kvinnor som hävdar värdet av detta oegennyttans projekt bortom fältens instrumentella strider. Det kan betraktas som något motsägelsefullt att Bourdieu parallellt med detta riktar kritik mot feministiska perspektiv som har försökt vända på diskurser och praktiker för att slå fast det kvinnliga som överlägset. Ett sådant gynocentriskt motstånd ser han som föga verkningsfullt då det sker inom ramen för dualistiska tolkningskategorier. Motståndet anser han snarare reproducerar etablerade föreställningar och praktiker om kvinnligt och manligt.

Till skillnad från Bourdieu menar jag att det är rimligt att femininitet eller strategier för att framhålla traditionellt kvinnliga kapital kan användas i försök att bjuda motstånd. Ett snarlikt resonemang finns hon Luce Irigaray som framhållit att kvinnobegreppet åter bör byggas upp så att kvinnliga erfarenheter, uttryck och traditioner kan användas strategiskt.⁴⁵ Enligt Irigaray återges kvinnans situation i kunskapsdiskurser ofta på ett bristfälligt vis. Därför handlar feministiska projekt främst om att tolka kvinnors erfarenheter av könsskillnader, att etablera ett eget språk och skapa en motdiskurs bortom dominerande androcentriska tolkningar. Att dekonstruera kvinnobegreppet genom att framhålla mångfacetterade individuella, mänskliga erfarenheter framför gemensamma kvinnoupplevelser – det är en frigörelsestrategi som inte kan användas förrän kvinnors upplevelser har nått fram till en "egen plats" i sociala föreställningar och samhällsliga kunskapsproduktioner. Min avsikt med denna artikel har varit att ge exempel på hur aktörer kan försöka att använda traditionellt "kvinnliga" erfarenheter som kapital för att investera i en karriär vars yrkesfält fortfarande axlar ett historiskt arv från en manligt normerad uppbrottsromantik.

Noter

- 1 Simone de Beauvoir: *Det andra könet*, Norstedts 1949/2002, s. 820-821.
- 2 Linda Nochlin: "Varför har det inte funnits några stora kvinnliga konstnärer?", *Konst, kön och blick*, Lena Lindberg (red.), Nordstedts 1995. Anna Lena Lindberg och Barbro Werkmäster: "Kvinnliga konstnärer i Norden", *Hinderloppet. Kvinnans väg genom konsten*, Bromberg 1980, s. 339. Griselda Pollock: "Vision, röst och makt. Den feministiska konsthistorien och marxismen", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1981:4. Griselda Pollock: "Generationer och geografier – feministisk teori och konsthistorisk praktik", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1992:1. Griselda Pollock: "Det moderna och kvinnlighetens rum", *Konst, kön och blick*, Lindberg (red.), Nordstedt 1995. Griselda Pollock: *Differencing the Canon. Feminist Desire and the Writing of Art's Histories*, Routledge 1999.
- 3 Marita Flisbäck: *Att lära sig konstens regler. En studie av osäkra framtidsinveseringar*, Göteborgs universitet 2006. Texten är en bearbetning av ett avhandlingstema som särskilt behandlas i kapitlet "Tankar om familjebildning".
- 4 SOU 1997:190: *Kartläggning av konstnärernas verksamhetsinriktning och ekonomiska förhållanden. Betänkande av Konstnärsstödsutredningen*. Johan Fritzell och Olle Lundberg: *En konst att leva. Om bildkonstnärernas ekonomi och levnadsvillkor* 1998. Johan M. Sanne: *Arbete och arbetsmarknad för kultur- och medieverksamma. Översikt över forskning och utredning*, Arbetslivsinstitutet 2001. SOU 2003:21: *Konstnärerna och trygghetssystemen. Betänkande från utredningen Konstnärerna och trygghetssystemen*. Ann-Katrin Witt: *Konsthantverkare, genus och omvänd ekonomi. Om hinder och möjligheter att agera på konsthantverkets arena*, Lunds universitet 2004. Birgitta Jordansson: "Kultureliten", *Maktens kön. Kvinnor och män i den svenska makteliten på 2000-talet*, Anita Göransson (red.), Nya doxa 2007. Konstnärsnämnden 2009: *Konstnärernas inkomster. En statistisk undersökning av SCB inom alla konstområden 2004-2005*.
- 5 Howard. S. Becker: *Outsiders. Studies in the Sociology of Deviance*, The Free Press 1991.
- 6 Mia Einarsdotter-Wahlgren: *Jag är konstnär! En studie av erkännandeprocessen kring konstnärskapet i ett mindre samhälle*, Lunds universitet 1997.
- 7 Siffrorna som jag tagit del av är framtagna av Statistiska Centralbyrån på begäran av Konstnärsnämnden och KRO. Materialet har publicerats och diskuterats i tidningen *Konstnären* 2008:1, Martin Aagård: "Konstnärer får allt färre barn".
- 8 Aina Helgesen: "Kvinnliga konstnärers villkor i Norge 1969", *Kvinnor som konstnärer*, Anna Lena Lindberg & Barbro Werkmäster (red.), LT 1975.
- 9 Witt, 2004.
- 10 Einarsdotter-Wahlgren 1997. Jfr Barbro Werkmäster: "Mitt i livet", *Konstfeminism*, Anna Nyström m.fl. (red.), Atlas 2005, s. 50.
- 11 HSV: http://www.hsv.se/nu_jamyrk?struts.portlet.action=/nudev/urval&frageTyp=2&frageNr=230, 2009-05-05.
- 12 Konstnärsnämnden 1999: *Om konstnärer, kön och konstnärliga uttryck. Rapport om skillnader i kvinnliga och manliga konstnärers villkor*. Konstnärsnämnden 2005: *Konstnärsnämndens bidragsgivning 2002-2004 uppdelad på kvinnor och män. En kartläggning*.
- 13 Konstnärsnämnden, 2009.
- 14 Konstnärsnämnden, 2005.
- 15 Barbro Andersson: "Postmodernism som avantgardestrategi", *Kulturens fält. En antologi*, Donald Broady (red.), Daidalos 1998. Lundberg och Fritzell, 1998. Konstnärsnämnden, 1999. Jordansson, 2007. SOU 2007:108: *Kön, makt och statistik*. Vanja Hermele: *Konsten – så funkade det (inte)*, KRO/KIF 2009.
- 16 Sven-Eric Liedman: *Ett oändligt äventyr. Om människans kunskaper*, Albert Bonniers Förlag 2000.
- 17 Pollock, 1992.
- 18 Norbert Elias: *Mozart. Sociologiska betraktelser över ett geni*, Aldebaran 1992.

- 19 Clement Greenberg: "Det modernistiska måleriet", *Konsten och konstbegreppet*. Konsthögskolan Raster 1996.
- 20 Martin Schibli och Lars Vilks: *Hur man blir samtidskonstnär på tre dagar*, Nya doxa 2005, s. 15.
- 21 Immanuel Kant: *Kritik av omdömeskraften*, Thales 1790/2003.
- 22 Vivianne Renaud: *Hötorgskonst. Tavlorna, målarna, marknaden och publiken*, Studentlitteratur 1990.
- 23 Nochlin, 1995.
- 24 Greer, 1980. Pollock, 1999.
- 25 Pollock, 1992, 1999.
- 26 Anna Lena Lindberg: "Inledning", Lindberg (red.) *Konst, kön och blick*, Nordstedt 1995, s. 11.
- 27 Gill Perry (red.): *Gender and Art*. Yale University Press 1999, s. 22-23, 198. Anna Lena Lindberg: "Den broderade konstnären", *Sekelskiften och kön. Strukturella och kulturella övergångar år 1800, 1900 och 2000*, Anita Göransson (red.), Prisma 2000. Anna Lena Lindberg: "Inledning", Lindberg (red.), *Den maskulina mystiken, Konst, kön och modernitet*, Studentlitteratur 2002. Anna Nyström m.fl. (red.): *Konstfeminism*, Atlas 2005.
- 28 Gill Perry: "Introduction: Visibility, Difference and Excess", *Difference and Excess in Contemporary Art. The Visibility of Women's Practice*, Perry (red.), Blackwell Publishing 2006.
- 29 Se t.ex. Lindberg, 2000, s. 178.
- 30 Johanna Rosenqvist: *Könsskillnadens estetik? Om konst & konstskapande i svensk hemslöjd på 1920- & 1990-talen*, Nordiska museets förlag 2007.
- 31 Projektet finansieras av Vetenskapsrådet (diarienummer: 2008-1304).
- 32 En av de intervjuade har uppgett att hon, som det nu känns, inte vill delta i de vidare samtalen. Det är således sex av de sju kvinnorna som jag återser under de kommande tre åren.
- 33 Jfr Magnus Jensen: "Om det vardagliga i konsten", *Konstfeminism*, Nyström m.fl. (red.), Atlas 2005, s. 103.
- 34 de Beauvoir, 1949/2002, s. 69.
- 35 Greenberg, 1996.
- 36 Pierre Bourdieu: *Konstens regler. Det litterära fältets uppkomst och struktur*, Brutus Östlings bokförlag Symposion 2000.
- 37 Bourdieu, 2000.
- 38 Pollock, 1995.
- 39 Lars O. Ericsson: "Det tidsliga rummet", *Rum, relation, retorik*, G. Z. Nordström (red.), Carlsson 1996; S-E Liedman: *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria*, Albert Bonniers förlag 1997, Schibli och Vilks, 2005.
- 40 Se t.ex. Pierre Bourdieu: *Distinction. A Social Critique of the Judgment of Taste*, Routledge 1989.
- 41 Göran Ahrne och Christine Roman: *Hemmet, barnen och makten. Förhandlingar om arbete och pengar i familjen*, SOU 1997:139, Fritzes, 1997, s. 57ff., 130f. Ulla Björnberg och Anna-Karin Kollind: *Att leva själv tillsammans. Jämställdhet, autonomi och gemenskap i parrelationer*, Liber 2003.
- 42 Dorothy Smith: *The Conceptual Practice of Power. A Feminist Sociology of Knowledge*, Northeastern University Press 1990.
- 43 Se t.ex. Eva Lilja, 1994: "Skaldinnans rörelser på fältet", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1994:1.
- 44 Pierre Bourdieu: *Den manliga dominansen*, Daidalos 1999, s. 126.
- 45 Luce Irigaray: *Könsskillnadens etik och andra texter*, Brutus Östling bokförlag Symposion 1994.

Nyckelord

Konstnärlig karriär, framtidsinvesteringar, familj, kön, självutveckling och nära relationer.

Marita Flisbäck

Sociologiska institutionen
Göteborgs universitet
Box 720
405 30 Göteborg
marita.flisback@sociology.gu.se

PORTRAYING DIVERSITY IN SCHOOL TEXTBOOKS

How the intention of inclusion can create subordination

ANGERD EILARD

Keywords

Readers, school textbooks, critical intersectional discourse analysis, early childhood education.

Abstract

This article explores the construction of gendered ethnicity in some of the characters portrayed in readers used in the lower classes of the Swedish comprehensive school. The purpose is to show how what I call “critical intersectional discourse analysis” can be used on textbook content. The analysis sheds light on underlying ideals and values in hegemonic discourses, and the very complex ways these values combine intersectionally, to construct the characters in the analysed texts. Text and illustrations are seen as interacting parts of a whole and as part of a greater societal context. At the same time, the analysis demonstrates how historical and contemporary discourses influence text content. These discourses create contradictory meanings and identities, as well as certain power relations, within the text as well as in relation to different readers. The preferred reading inevitably transforms the majority’s ways of behaving into a generalised norm. The configuration of characters presented in the textbooks thereby stereotypes and marginalizes characters who differ from majority norms, creating a coding of the world into “us and them”. The focus in this study is on the way certain children presented in the readers are constructed as deviations, who are implicitly contrasted to an unarticulated heteronormative adult Western norm, and therefore inevitably positioned as subordinated in relation to that norm.

Vad är det barnen lär sig i läseböckerna för skolans tidiga år? Förutom att läsa lär de sig också att det är skillnad mellan människor beroende på genus, klass, ålder och etnicitet. Stereotypisering är enligt Angerd Eilard ett bärande element i de böcker hon analyserar.

ATT SKILDRA MÅNGFALD I LÄROMEDEL

Hur en inkluderande intention kan skapa underordning

ANGERD EILARD

I början av 1990-talet upphörde den statliga läromedelsgranskningen och sedan dess konkurrerar skolböcker med varandra på en avreglerad läromedelsmarknad såsom en del av den globala medieproduktionen. Barn och unga formar i dag också sina identiteter och livsstilar utifrån globalt gällande symboler och ideal i det mediebrus som översköljer oss alla. Skolböcker och läromedel bidrar på så vis tillsammans med övriga intryck i barns vardag till att forma uppfattningar om världen, samt om de barn, kvinnor och män som befolkar den och deras mer eller mindre eftersträvarvärda levnadssätt.

Hur människor skildras i pedagogiska texter eller i massmedia hänger i sin tur samman med vilka diskurser som hörs och brukas i det omgivande samhället. Inom skolans väggar framstår diskurserna, liksom allt det som läses och lärs där, vanligtvis som neutral kunskap. I skolan bör emellertid lärandet aldrig betraktas utan hänsyn till hur lärostoffet samverkar med faktorer i elevers och lärares bakgrund, samt med olika nivåer i det omgivande samhället.¹ Interaktionen mellan lärandets subjekt, objekt och kontexter sätter igång konsensusproducerande processer, som för enskilda elever inom skolans ram blir normerande och inkluderande eller motsatsen, det vill säga exkluderande, marginaliserande och stigmatiserande.

Syftet med den här artikeln är att med utgångspunkt i en intersektionell ansats visa hur några barn gestaltas i en läseboksserie som har använts i svenska grundskolor under

början av 2000-talet, vilket samtidigt får utgöra ett exempel på hur läromedelstexter kan granskas med hjälp av en intersektionell analys. Den aspekt som främst lyfts fram är hur genus, etnicitet och generation vävs samman i läseböckernas symboliska konstruktioner av barn samt vilka konsekvenser detta får i relation till det sociala sammanhanget och samhällets övergripande maktordningar. Begreppet

**Barn och unga formar i
dag också sina identiteter
och livsstilar utifrån globalt
gällande symboler och
ideal i det mediebrus som
översköljer oss alla.**

generation (eller ålder) belyser i detta avseende relationen mellan barn och vuxna, eller mellan barn av olika åldrar, på samma sätt som genus rör relationen mellan könen och etnicitet den mellan olika folkgrupper, ofta med vit eller västerländsk som utgångspunkt.²

En intersektionell ansats förekommer i analyser av yngre barns läromedel,³ men är för övrigt ännu ganska eftersatt inom svensk skolforskning.⁴ Det som gör läseboksserien i

fråga särskilt intressant är att den debatterades i media och på Internet-blogger under slutet av 2008. Anledningen var att ett par föräldragrupper på olika håll i landet hade reagerat på dess innehåll och man menade att läseboken i vissa avseenden strider mot läroplanens ideal. Tänkvärt är att boken då redan funnits på marknaden och använts i skolorna under tio års tid.

Fostrande texter

Läsebokstexterna kommer i denna artikel att betraktas som (re)konstruktioner av verkligheten, grundade på de normer, ideal och värderingar som råder i det omgivande samhället. Därmed blir böckerna också förmedlare av dessa normer och ideal.⁵ Detta synsätt är i dag allmänt vedertaget inom pedagogisk forskning. Bortsett från uppgiften att lära barn läsa, får alltså läseböckerna i fråga, som en del av det totala mediebruset, även en implicit fostrande funktion. Det faktum att de används i skolan innebär att läseböcker måste betraktas som i högre grad fostrande än annan barnlitteratur.⁶ Kanske förstärks rentav den implicit fostrande funktionen av att undervisningen är individualiserad samt av att den traditionella läseboken i det här fallet har ersatts av det man kan kalla en hybridgenre, det vill säga en kombination av läsebok och modern barnlitteratur?

Diskursanalys är textanalys som lyfter fram samspelet mellan språket, samhället och människors mentalitet.⁷ Kritisk diskursanalys i synnerhet synliggör texters funktion i den samhälleliga (re)produktionen av kunskap, maktdominans och nya ordningar. Norman Fairclough menar att kunskap, sociala identiteter och maktrelationer produceras, återskapas eller förändras i all kommunikation.⁸ Texter betraktas som kommunikationshandlingar, vilka både formar och formas

av sin samtid. Den diskursiva praktiken eller meningsskapandet ingår i ett större samhälleligt sammanhang, i en social praktik där institutionella strukturer och dominerande diskurser sätter gränser för vad som kan uttryckas, samtidigt som många olika diskurser konkurrerar. Läsebokstexterna är således en del i detta ömsesidiga samspel, där texter och diskurser både formar och formas av det sociala skeendet, och samhällsideal skapas ur det komplexa samspelet mellan olika konkurrerande diskurser. Diskursanalysen synliggör både hur det omtalade framställs och positioneras i förhållande till det omgivande samhällets dominansstrukturer och hur olika diskurser konstruerar och interPELLERAR textsubjekten.

Den intersektionella analysen synliggör komplexiteten i texternas subjekt-konstruktioner i förhållande till rådande samhällsordning. Resultatet blir identitetskonstruktioner som i olika utsträckning och på olika sätt är maskuliniserade, feminiserade, sexualiserade, etnifierade, rasifierade, klass- och generationspräglade. En flicka, till exempel, ses inte enbart som en genuskonstruktion, utan samtidigt som en konstruktion av sexuell identitet av en viss generation/ålder och socialgrupp, med ett etniskt och nationellt ursprung, en religionstillhörighet osv. Beroende på situation och sammanhang kan det ena eller andra vara mer eller mindre framträdande och gynnsamt, symboliskt såväl som i den sociala verkligheten. Detta kan tyckas självklart. Icke desto mindre tenderar vi i praktiken att låsa fast betydelser i kategoriseringar, generaliseringar och stereotyper, vilka i olika bemärkelser, oavsett om det handlar om kön, ras, etnicitet, generation eller sexualitet, skapar ett polariserat tänkande och agerande. Då detta (re)produceras i skolan bidrar det till att skapa ett "vi och dom" genom att inkludera respektive marginalisera eller utesluta elev(grupp)er.⁹ Vem som inkluderas eller marginaliseras varierar beroende på hur maktordningarna vid skilda tillfällen på olika sätt skär igenom eller uppgår i varandra i förhållande till samhällets dominerande diskurser.

Intersektionalitetstanken har sitt ursprung i feministisk postkolonial teori.¹⁰ Eftersom teori och metod i princip anses oskiljaktiga i diskursanalys, benämner jag min ansats "kritisk intersektionell diskursanalys", något som då, bortsett från den ideologikritik som alltid finns inbyggd i kritisk (diskurs)analys, indikerar att det handlar om ett samspel mellan bland annat generationspräglade patriarkala, koloniala och heteronormativa maktordningar.

Texter både produceras och begränsas av spänningen mellan å ena sidan den omgivande samhällsstrukturen, och å andra sidan författaren eller läsaren och deras respektive sociala kontexter.¹¹ Denna spänning kommer bland annat till uttryck i form av motsägelser inbäddade i själva texten, vilka också kan härledas till den ständigt pågående diskursiva maktkampen. En diskurs försöker alltid fixera ett begrepp i en viss betydelse. Konkurrensen mellan olika diskurser artikulerar

ständigt nya betydelser, så att vissa begrepp förändras, utvidgas och blir dubbel- eller mångtydiga, medan andra upplöses och försvinner.¹²

Läseböckerna

Den läseboksserie som analyseras är två böcker i *Kom och läs*-serien för årskurs ett och två: *Förstagluttarna B* och *Mer om Moa och Mille B*.¹³ Jag har valt dessa böcker därför att de utgör ett tydligt exempel på hur ett läromedel försöker leva upp till det mångkulturella samhällets läroplan och värdegrund, vilket gör dem intressanta att dekonstruera. I den nuvarande läroplanen för grundskolan kan man exempelvis läsa att skolan ska motverka traditionella könsmönster och bidra till att varje elev utvecklar en förmåga att leva med och inse värdet av kulturell mångfald.¹⁴ I boken möter vi barn som positioneras med varierande etnisk, religiös, kulturell och social bakgrund.¹⁵ I en tidigare artikel har jag dekonstruerat genusrepresentationerna i den förstnämnda boken.¹⁶ I den föreliggande artikeln är syftet alltså att rikta blicken mot texternas mer komplexa konstruktioner, för att illustrera samspelet mellan framför allt genus, etnicitet och generation.

Textinnehållet i fråga analyseras inte bara utifrån en enskild texts inre logik, utan tolkas också intertextuellt, det vill säga i relation till andra texter samt till olika diskurser och till det som sker i skolan och samhället. I en texts stil finns spår av omgivningens språkbruk, retorik och diskurser.¹⁷ Den omgivande kontexten spåras i texterna genom en tolkning som pendlar mellan läsebokstextens språkbruk, andra texter och samhällskontexten, det vill säga mellan det enskilda yttrandet och övergripande diskurser. På så vis synliggörs antaganden, exkluderings-/inkluderings, normer, värderingar, ideal och fördomar som texterna grundar sig i, samt hur dessa i sin tur påverkar konstruktioner av identiteter och relationer i texterna.

För att kunna synliggöra innehållet i vardagliga kategoriseringar och konstruktioner och problematisera det självklara och förgivettagna, krävs ibland att en tolkning dramatiseras.¹⁸ Det innebär att den dras till sin spets genom att på ett kanske ibland oväntat sätt kopplas till företeelser i det omgivande samhället, för att på så sätt framhäva ett annat perspektiv eller en helt annan sida av företeelsen i fråga. De västerländska språken är uppbyggda av metaforiska motsatspar, såsom vuxen/barn, man/kvinna, vit/svart, vilka bär med sig vissa kulturbundna associationer i form av dominerande kategorier. Betydelse skapas inte bara genom ordens bokstavliga innebörd, utan i själva det asymmetriska förhållandet. Språket styr på så vis tänkandet i en viss riktning och i "antingen-eller"-banor, men om strukturen i ordens uppbyggnad ifrågasätts genom att hierarkierna kontrasteras, kan den ursprungliga innebörden komma att förskjutas och förändras. Tolkningar

möjliggörs i det Jan Thavenius kallar för "textens ideologiska tystnader", det vill säga i "tomrum" i de aktuella läsebokstexterna, där det ibland finns en öppning för omtolkning, men också i stereotyper, metaforer och andra dubbeltydigheter, exempelvis i kontraster mellan det som omnämns i texten och sådant som kan antas ha utelämnats ur den, i olika röster (till exempel vuxna och barn) eller i samspelet mellan text och bild.¹⁹ I analysen används både texter och bilder, vilket innebär att text och bild tolkas som en helhet. I båda de aktuella läseböckerna förstärker bilderna generellt textinnehållet, men både genom att komplettera och kontrastera det.

Huvudpersonernas perspektiv som en underförstådd utgångspunkt

Läseböckerna handlar om flickan Moa och pojken Milles första och andra skolår i vad som framställs som en mångkulturell klass. Då huvudpersonerna är en flicka och en pojke, vilka kan uppfattas som ganska ordinära barn, och det i böckerna förekommer barn som positionerats i olika etniska och sociala bakgrunder, kan texterna vid en första anblick förefalla både jämlika och jämställda.

Huvudpersonerna Moa och Mille beskrivs i tredje person, men kommer också ofta själva till tals i tankar och tal, i synnerhet i de frekventa dialogerna. Detta inger läsaren en känsla av att uppleva handlingen utifrån barnens per-

spektiv. Författaren har sannolikt valt att tala genom barnen då hon ju i första hand vänder sig till barn, men i grund och botten är det förstås ett vuxenperspektiv. Hon talar liksom vi alla gör utifrån en position som är färgad av hennes kunskapssyn, kultur, samhällsklass, ålder, kön och barndomsminnen. Skönlitterära barndomsskildringar handlar inte sällan om författarnas föreställningar om hur den ideala barndomen bör eller inte bör se ut.²⁰ Läseboken reproducerar i detta avseende författarens perspektiv och barndomssyn, men inte allenarådande. En läseboksförfattare måste bland annat ta hänsyn till läroplanens riktlinjer och kan också begränsas av förlagets marknadsstrategi.

I det följande citatet ropar fröken, Anna, i boken upp barnen i klassen första skoldagen. Här presenteras för första gången de barn vars subjektsskonstruktioner jag ämnar analysera. Läsaren har redan tidigare blivit presenterad för Moa och Mille, som inte nämns i detta citat, utan tvärtom är det med Moas och Milles blickar vi betraktar de beskrivna barnen. Mycket av det som sedan återkommer i resten av läsebokstexterna reproduceras faktiskt redan i detta enstaka citat varför jag låter det utgöra en ingång till min analys:

Läseböckerna handlar om flickan Moa och pojken Milles första och andra skolår i vad som framställs som en mångkulturell klass.

Anna ropade upp barnens namn. Då fick de svara "ja". Anna ville se hur de såg ut. Det ville Moa också. /.../ Ruben hade fina kläder. Marjam hade en sjal på sig. Victor var kolsvart. Han kom från Afrika. Han kunde inte svenska så bra.²¹

I citatet markeras vissa egenskaper eller detaljer i några barns utseende och beteckning, nämligen de fina kläderna, sjalen samt Victors hudfärg och brytning. I första hand får detta ses som ett sätt att gestalta karaktärerna, vilket sannolikt också fungerar igenkännande. Det visar tydligt hur verkligheten reduceras i kategoriseringar och generaliseringar i våra skildringar, helt enkelt därför att det ju är omöjligt att skriva eller tala om allt. Likhet eller olikhet framhävs i motsatsord eller kontraster som automatiskt kopplas till kulturellt präglade associationskedjor. I kontrasten blir de markerade attributen, eller kategorierna, betydelsegenererande. Normen förblir oartikulerad och omarkerad, medan avvikande och därmed underordnade kategorier markeras och pekas ut. Berättandet sker utifrån ett redan givet perspektiv, det vill säga det Jan Thavenius kallar "textens ideologiska tystnader".²² Det är ju med Moas och Milles ögon som vi betraktar de nya barnen. De kända barnen kommer därför att utgöra en underförstådd jämförelsenorm. I och med att de nya barnen på olika sätt avviker från denna, kommer de att marginaliseras och uppfattas som annorlunda, kanske till och med som udda och lite konstiga.

På så vis skapas det redan här ett "vi och dom"-perspektiv som samtidigt är ett

exempel på hur identitet konstrueras genom motbilder. Som läsare måste vi därför fundera över inte bara vad vi läser eller ser på illustrationerna till en text, utan också över vad som eventuellt har utelämnats ur texten. Vems perspektiv det är som skildras framgår även av vad som inte skildras, och som läsare eller betraktare blir vi automatiskt placerade att ta del av en text eller bild ur någons perspektiv.²³

Med utgångspunkt i citatet ovan kommer jag nu att fokusera konstruktionerna av de tre namngivna barnen ett efter ett.

"Plugghästen" – en subjektsskonstruktion i skärningspunkten mellan genus, klass och generation

Fairclough menar att det är viktigt att vara lyhörd för tonläge och modalitet i en text. Det innebär att man inte bara tar hänsyn till vad som berättas, utan på olika sätt även reflekterar över hur någonting sägs. Betydelseskilnader kan exempelvis uppstå i relationen mellan text och bilduttryck, slang och formellt språk eller såsom redan framgått mellan vuxen- och barnröster.

Då det gäller pojken Ruben i det inledande citatet har nominalfrasen fina kläder en positiv laddning. På illustrationerna visas Ruben däremot i gammaldags skoluniformsliknande kläder, något som inte torde höra till barns och ungdomars klädnorm i dag. Den här kontrasten mellan text och bild framkallar ett slags ironisk underton, som gör innebörden ambivalent. Rubens klädstil kontrasteras alltså först i illustrationerna mot den gängse normen, Milles jeans och gympaskor, så att ironi uppstår, vilket sedan ytterligare förstärks

av att själva bilden i det här fallet faktiskt delvis kontrasterar texten. Det blir ett tydligt exempel på samspelet mellan text och bild i tolkningen.

Bild 1. Mille, Moa och Ruben i Förstagluttarna B, Nilsson-Brännström (1999, s. 20). Illustratör Jonas Burman.

Ruben, som vi mest möter i bok ett, framställs för övrigt i både text och bild såsom en lillgammel "plugghäst". Han tycker inte om att leka som de andra barnen, utan iklädd runda glasögon läser han hellre tjocka böcker och spelar piano: "Ruben kunde läsa tjocka böcker, men han kunde inte leka. Det tyckte Moa och Mille var konstigt."²⁴

Egentligen är det en klassisk plugghäst som beskrivs, vilket också betonas genom metaforen Einstein i ett kapitel där ett par äldre killar retar Ruben.²⁵ Namnet Ruben antyder att pojken är av judisk börd, vilket signalerar att representationen även på annat sätt har en stereotyp underton.²⁶ Därutöver får vi veta att Rubens pappa är urgammel²⁷. Läsebokens Ruben underordnas normen

och feminineras i dubbel bemärkelse. Dels konstrueras han som avvikande i förhållande till kamratkulturens pojkideal, dels i förhållande till den normerande svenska skolkulturen. I detta avseende har på senare år pojkars skolsituation uppmärksammats

Plugghästen tycks ändå ur ett vuxenperspektiv framstå som ett eftersträvansvärt ideal i det svenska mångkulturella samhället.

i forskningen i Sverige såväl som internationellt.²⁸ Att vara studiemotiverad och "bäst i klassen" tycks inte vara något som rankas högt inom pojk- eller skolkulturer någonstans i världen, och i synnerhet inte i den svenska kulturen, där "lagom-normen" råder och det länge har varit tabu att sticka ut eller framhäva sig kunskapsmässigt.²⁹ Snarast är studiemotivation något som associeras med "mesigt flickbeteende" och i viss mån, som här, med klass.

Plugghästen tycks ändå ur ett vuxenperspektiv framstå som ett eftersträvansvärt ideal. I den första läsebokens sista kapitel spelar Ruben piano medan hans mamma sjunger Den blomstertid nu kommer på skolavslutningen:

Nu skulle hela skolan sjunga in
sommarlovet.
De hade samlats i stora hallen. /.../
Ruben skulle spela piano för alla. /.../
– Vad modig han är, viskade Mille.

– Ja-a, suckade Moa.
/.../ Han började spela *Den blomstertid nu kommer*. Det lät vackert! Ännu vackrare blev det när Rubens mamma dök upp och började sjunga.³⁰

Psalmen kan här ses som en metafor för svenskhet och den svenska kulturen, vilket då skulle kunna tolkas som inkludering. Om även svenskheten inkluderas i mångfalden, i motsats till det första citatet, undviks polarisering i ”vi och dom andra”. Det kommer då i stället att handla om ”vi alla tillsammans”. Samtidigt förmedlas härigenom ett klasspräglad vuxenideal. Ruben utgör i detta avseende en lyckad och välanpassad förebild enligt majoritetskulturens vuxennormer, ett exempel på ”den önskvärda eleven”. Det kräver emellertid att man anstränger sig. Ruben har metaforiskt uttryckt ”pluggat sig till” en värdig plats i det svenska kunskapssamhället och har, kanske tack vare sin uppenbara medelklassbakgrund, blivit accepterad och integrerad. De som lyckas tycks också i verkligheten många gånger – oavsett om det handlar om överskridande av etnicitets-, köns- eller klassgränser – ha anpassat sig till en vit heterosexuell manlig medelklassnorm.³¹

”Den svärande invandrarmachon” – en identitet konstruerad av genus, klass och etnicitet

Victor är kanske det tydligaste exemplet i det inledande citatet på hur betydelse (re)produceras med hjälp av kontraster, i det här fallet svart/vit. Victors hudfärg markeras i citatet som *kolsvart* och jämförs då automatiskt med den oartikulerade

västerländska normen vit hy. En associationskedja av kulturellt präglade värderingar kopplas till de båda kategorierna. Den vite västerländske mannens position betraktas ännu som norm, vilket inkluderar privilegiet att definiera både sig själv och andra.³² Den västerländska civilisationen anses vara överlägsen, högt utvecklad och det självklart eftersträfvärdiga samhällsidealet, medan svart kultur ofta förknippas med mer primitivt beteende, fattigdom och underutveckling, kropp och rytmik. Underliggande är dikotomin kultur/natur. Kopplingen mellan vithet och modernitet har historiskt sett skapat universella ideal i fråga om rationalitet, intelligens, utseende/skönhet osv.³³ Huruvida sådana föreställningar är relevanta eller inte har i detta avseende ingen egentlig betydelse, eftersom de som åtråvärda ideal i vilket fall som helst får reella konsekvenser både för vita och icke-vita människor.

Bild 2. Victor i *Förstagluttarna B*, Nilsson-Brännström (1999, s. 120). Illustratör Jonas Burman.

I citatet nedan dyker Victor och Mille upp när två äldre pojkar retar Ruben. Moa försöker försvara honom. Victor uppvisar i kontrast till den handfallne Ruben stort mod när han i enlighet med en klassisk schablon ger sig på de båda äldre elaka pojkarna som också avbildas som fysiskt mycket större. Hans mod i kombination med att han som svart pojke ställer upp för en vit flicka, som i sin tur försökt hjälpa en redan utsatt/stigmatiserad pojke i knipa, kan tolkas som ett i olika bemärkelse solidariskt mångfaldsbudskap, både klass-, köns- och etnicitetsöverskridande:

Mille och Victor var på väg mot fotbolls-planen.

De stannade. Victor blåste upp sig och försökte se stark ut.

– Kaxar du med min brud va?

Måns såg paff ut. Joel började skratta.

– Din brud? Jag trodde det var Einsteins.

– Nej, det är min tjej, och den som kaxar med henne åker på stryk. Fattar du? ³⁴

Underliggande här finns dikotomierna äldre/yngre och medelklass/arbetarklass, vilket framkallar ett språkspel som för associationerna till ”stora elaka pojkar” respektive ”små snälla pojkar”.

Relationen mellan Victor och Moa sänder signaler om vänskap och kärlek över gränserna. I föregående kapitel har vi fått veta att Moa har ”blivit ihop” med Victor och sedan dess till sin mammas förtret börjat svära. Victor svär mest i klassen och Moa tycker att det låter gulligt. Utifrån denna vetskap i kombination med vad vi fick veta om Victors språk i det inledande citatet och det förra citatet, där Victor talar om Moa som *min brud*, kan vi karaktärisera Victors språk som ovärdad och närmast sexistisk slang. Det är en jargong som förekommer på många skolor i dag och även kan associeras till begreppet ”förortssvenska”.³⁵

Därmed framkallas en stereotyp bild av en tuff och på bruten svenska svärande pojke som positioneras som invandarmacho, vilken förstärks i bok två där Victor framställs som ”tjejtjusare” och en duktig discodansare. Förmodligen ska Victor endast föreställa en ”vanlig” invandrapojke i berättelsen, men denna gestalt riskerar att reproducera en redan förekommande fördomsfull bild av invandrapojkar i allmänhet. I Victor förkroppsligas stereotyp utländsk maskulinitet såsom avvikande, okontrollerad och problematisk, i kontrast till det likaså stereotypa ”nya mjuka svenska” jämställda maskulinitetsidealet, som pojken och huvudpersonen Mille, Victors främsta motbild, står för.³⁶

Bilden av svart maskulinitet har enligt Stuart Hall sina rötter i en kolonial diskurs, där svarta män infantiliserades på grund av att de av de vita männen ansågs hypermaskulina och därmed var både fruktade och avundade.³⁷ I protest

började svarta unga män anamma en aggressiv machostil, vilket gjorde att det uppstod två konkurrerande versioner av samma diskurs, nämligen svarta män som å ena sidan infantila, å andra sidan våldsamma och översexualiserade. I detta antyds en diskursiv komplexitet som dels blir en förklaring till varför Victor i den här berättelsen framstår som både macho och barnslig, dels synliggör den självuppfyllande potential som återfinns hos alla stereotyper.

I citatet nedan berättar Victor för Moa och Mille om varför han kommit till Sverige. Han skickades hit till sin pappa, men bor numera hos sin dagisfröken:

- Ja, sa Victor. Min pappas fru gillade inte mig. Hon slog mig. Så då fick jag flytta hem till Eva i stället. Det är mycket bättre.
- Men din riktiga mamma då?
- Hon är kvar i Uganda med mina andra syskon.
- Varför bor inte du där då?
- För min mamma trodde att vi skulle få det bättre här.
- Ja, men varför kom hon inte med?
- Hon har ju en annan man och andra barn. Det var bara jag och syrran som fick komma hit till Sverige eftersom farsan bodde här.³⁸

I citatet ovan, såväl som i läseböckernas helhetsperspektiv, kontrasteras Victors situation mot en förgivettagen jämlik och jämställd civiliserad svensk vardagstillvaro. I denna vardag ingår en osynlig mjuk pedagogisk diskurs, som bland annat inkluderar den kollektiva barnomsorgen och i kontrast till barnmisshandel betonar barns demokratiska rättigheter. Kontrasterna förstärks av samspelet mellan text

och bild. I ett par illustrationer i den första boken anas ett primitivt och outvecklat land, med koloniala undertoner. Hyddkonturer och vilda djur skymtas, och Moa iförd tropikhjälm och kikare. Ur dessa kontraster och synen på Sverige, som en överlägsen och högt utvecklad nation, uppstår en solidarisk, men moraliserande, underton, präglad av en

Victor slutar göra sina läxor och blir klassens utagerande bråkstake som slåss med äldre pojkar på skolgården.

postkolonial ”stackars dom”-attityd.³⁹ Den vite mannen skulle rädda kolonierna, men den bestående paradoxen och alltsedan dess ”den vite mannens börda” var att de befriade förblev underlägsna.⁴⁰

I läseböckerna är det ”den vite mannen” i form av det svenska demokratiska samhället, och inte minst barnomsorgen, här representerad av Victors dagisfröken, som ”räddar” Victor och erbjuder honom en trygg och stabil uppväxtmiljö. Detta i kontrast till det stigmatiserande utanförskapet som betonas i bok två när Victors

mamma kommer till Sverige och i väntan på uppehållstillstånd hamnar på en flyktingförläggning. Victor slutar göra sina läxor och blir klassens utagerande bråkstake som slåss med äldre pojkar på skolgården. Krisen löser sig eftersom mamma inte får stanna, utan återvänder till Uganda. Det framhålls att Victor trots allt har det bättre hos den svenska fosterfamiljen och att detta också är hans egen åsikt.

Den beslöjade invandrarflickan – en diskursiv konstruktion i gränslandet mellan det symboliska, individuella och strukturella

Sjalen i det inledande citatet är ännu ett tydligt exempel på hur kontraster skapar betydelse. Också den markeras ju som ett attribut som inte tillhör den svenska klädnormen, vilket signalerar olikhet och avvikelse. Dessutom kopplas den explicit till en negativ attityd eller värdering i citatet nedan, då huvudpersonen Moa menar att Marjam är sötare utan sjal:

Marjam duschade inte med flickorna efter gymnastiken och på fredagarna hade hon sin sjal på sig. Den kallades *hijab*.

– Måste du ha den? hade Moa frågat.

– Nej, men jag vill.

Det tyckte Moa var synd. Hon tyckte att Marjam var mycket sötare utan sjal.⁴¹

Bild 3. *Marjam och Moa i Mer om Moa och Mille B, Nilsson-Brännström (2000, s. 55). Illustratör Jonas Burman.*

Olikheten betonas även i illustrationerna, som visserligen i första boken är ganska sparsamma, men desto tydligare i den andra. Slöjan eller huvudduken har kommit att symbolisera kontrasten mellan oss och dem samt ”de andras” oförenlighet med det moderna jämställda svenska samhället.⁴² I kollektiva tankefigurer förvandlas den till ett hämmande objekt. Den slöjbärande kvinnan, i det här fallet Marjam, ses som ett offer för patriarkalt förtryck. Detta intryck förstärks i både text och bild i bok två:

På fredag eftermiddag såg Marjam ledsen ut. /.../ De visste precis varför hon var ledsen. Hon fick nämligen inte komma på Moas fest. Det hade inte hjälpt att mamma ringt och pratat länge med Marjams pappa /.../.

Marjams pappa tyckte inte att discon var lämpliga för flickor. Åtminstone inte för hans dotter. De skulle säkert spela fel sorts musik, sånger med fula ord i, och så skulle det vara killar med. Marjams pappa ville att hon skulle koncentrera sig på skolan och hjälpa till att ta hand om sina småsyskon i stället.⁴³

Scenariot som sedan utspelar sig är det att Moa och hennes pappa innan festen åker hem till "stackars" Marjam med en present, godis och läsk. Eftersom pappan inte är hemma låter mamman då Marjam följa med hem till Moa. Den västerländska normen segrar. Den utländska kvinnan framställs liksom barnen vara i behov av den vite mannens hjälp, medan den utländske mannen stigmatiseras som en ojämsställd förtryckare.

Visserligen jämför Moa Marjams situation med en något äldre muslimsk flicka, som får lov att gå på disco. Familjen förefaller mer sekulariserad. Det handlar alltså om ett samspel mellan ålder, religion och patriarkal struktur, men ger i texten sken av att vara en auktoritär och traditionsbunden muslimsk mans befängda idé. I en tid då vuxna ibland förefaller ha retirerat kan det dock med tanke på åldern på barnen i boken såväl som de tänkta läsarnas ålder, den ökade sexualiseringen av samhället och exploateringen av unga flickor, finnas anledning att reflektera över det Marjams pappa uttrycker i citatet. I samhällsdebatten hörs också röster som menar att barn i dag hetsas att bli vuxna i förtid i ett infantiliserat samhälle, där ett tonårsideal har blivit norm för alla.⁴⁴

Det framgår också i det första citatet att Marjam inte duschar med de andra flickorna efter gymnastiken, vilket sannolikt kan fungera igenkännande. Att markera denna skillnad i texten kan även associeras till orenlighet och bristande hygien. Duschandet kan då ses som en metafor för en normerande välfärdsstatlig (skol)hälsovårdsdiskurs, som i förlängningen har sina rötter i själva civilisationsdiskursen samt en modern individualistisk vetenskaplig och avsexualiserad syn på kroppen, i kontrast till kollektiva kulturers syn på sexualitet.⁴⁵

En del forskare menar att det finns en paradox inbyggd i den svenska välfärdsmodellens jämlikhetsideologi, orsakad av mötet mellan den gamla homogena och nya individualistiska svenska kulturen, vilket bara ger utrymme för ett sätt att vara och leva på, det vill säga en korrekt livsstil.⁴⁶ Sättet att här markera Marjams beteende som avvikande, kan således ses som ett exempel på hur något som närmast bör betraktas som ett individuellt beteende etnifieras eller kulturaliseras i mötet med den svenska jämlikheten. Fairclough använder begreppen intertextualitet och interdiskursivitet för att synliggöra relationen mellan en text och andra

texter respektive diskurser.⁴⁷ En koppling till orientalismen är av sådan art. Västerlandet har under århundraden framställts som överlägset och högt utvecklat, vilket har positionerat andra delar av världen som mer eller mindre underlägsna och efterblivna.⁴⁸ Västerlänningar betraktar sig som upplysta, rationella och moderna i enlighet med ett gammalt upplysningsideal, i kontrast till det som uppfattas som gammalmodiga patriarkala och religiösa diskurser i många andra länder.⁴⁹ "De andra" finns i bortersta änden av en tidsaxel bestående av två motpoler, där *tid* och *rum* blandats samman, så att *vi* och *här* har blivit identiskt med *nu*, medan *dom* och *där* associeras med *då*.⁵⁰ Genom metonymin Marjam, som en representant för utländsk femininitet i allmänhet, kontrasteras i böckernas helhetsperspektiv föreställningen om det traditionsbundna utländska mot det moderna frigjorda och jämställda svenska. Betydelsen genereras ur dikotomin nutid/dåtid och grundar sig på förutfattade antaganden som inbegriper värderingar. Marjam reproducerar på så vis en traditionell stereotyp, som när den används i realiteten inte bara omfattar muslimska flickor, utan används för invandrar-flickor i allmänhet.

Marjam är emellertid inte uteslutande ett "offer", varken för patriarkalt eller västerländskt förtryck.⁵¹ Att hon, som hon säger i citatet ovan, själv vill använda sin "hijab", kan ses som ett exempel på hur unga muslimska flickor/kvinnor i diasporan ibland använder huvudduken i sitt identitetsskapande och som en självständighetsmarkör i förhållande till den globala västerländska masskulturen⁵².

Bild 4. Mille i flickornas omklädningsrum i *Förstagluttarna B*, Nilsson-Brännström (1999, s. 78). Illustratör Jonas Burman.

I förlängningen skulle huvudduken kunna ses som en markering av integritet i ett sexualiserat samhälle, där alternativet till att bli betraktad som "den Andra", tycks vara att bli betraktad som ett objekt för det manliga begärets blick. Kapitlet där följande citat och bilden ovan hör hemma, illustreras med ytterligare ett par bilder av halvnakna tonåriga tjejer.⁵³ Avsikten är förmodligen att skildra ett oskyldigt småpojksperspektiv:

De fick bulta länge på dörren till omklädningsrummet. Inte förrän Danne hade sparkat på dörren, kom någon och öppnade.

Det var en stor tjej. Hon hade bara en handduk på sig.

– Vad vill ni? log hon.

– Öh, sa Mille. Öh...

Han vill hämta sina skor, sa Danne.

Kom in, sa tjejen.
 Rummet var fullt av nakna tjejer. /.../
 Till slut hittade Mille sina skor. De låg
 under ett par trosor. /.../
 Mille sprang ända ut på skolgården.
 Han flämtade efter luft. Benen
 skakade.
 – Wow, vrålade Danne. Såg ni! Vilka
 bröst!
 – Jag har aldrig sett så stora flämtade
 Anton.⁵⁴

Om det kollektiva duschandet grundar sig i en tankefigur om en avsexualiserad syn på kroppen, är dessa bilder från flickornas omklädningsrum i kontrast härtill allt annat än avsexualiserade. På illustrationerna såväl som i texten fokuseras flickornas kroppar, utseende, trosor och parfymdoft. Dessutom präglas kapitlet av en närmast grabbig jargong, som tillsammans med Victors språkbruk skulle kunna kopplas till talet om det råa sexualiserade språket i många av dagens skolor. Jargongen kan även associeras till det ovan nämnda maskulinitetsideal som enligt psykologen Ann Phoenix redan härskar bland skolpojkar, åtminstone i vissa skolmiljöer, och som bygger på tuffhet och fysisk styrka, men nedvärderar och feminiserar skolarbete.⁵⁵ Möjligtvis är detta något som håller på att förändras, då skolsegregationen har ökat och blivit vardag i Sverige sedan början av 1990-talet. Det är främst medelklassföräldrar som gör aktiva skolval, vilket kan tänkas skapa nya ideal i vissa segregerade skolmiljöer.⁵⁶

För att synliggöra vilka ideal som ligger till grund för denna skildring blir åter

Faircloughs intertextualitets- och/eller interdiskursivitetsbegrepp användbara. Med hjälp av dessa kan man då, inte minst i bildmaterialet, finna kopplingar till massmediala texters kvinnoideal. Forskaren och journalisten Anja Hirdman menar att ett dubbelt budskap, som reproducerar förförandets konst, finns inskrivet i reklamens och medias sexualiserade kvinnobilder, och så även i tjejtidningarnas uppmaningar till unga flickor att vara både frigjorda och åtråvärda. Exploatering möjliggörs och legitimeras av kvinnorna själva, såsom aktiva producenter och konsumenter av sådana tidningar.⁵⁷ Detta läsebokskapitel antyder att även skolböcker kan vara en del i detta, vilket i sin tur visar hur också den västerländska individens möjligheter att skapa mening i vissa avseenden begränsas av en patriarkal struktur och ställer frågan om skolans roll på sin spets.

I det här kapitlet anas ett underliggande moraliserande syfte. De ”stackars” invandrarflickorna och deras ”trångsynta” föräldrar ska fostras av den svenska jämställda skolan och upplysas om hur moderna kvinnor bör bete sig. Budskapet är svensk eller västerländsk frigjordhet, i kontrast till föreställningen om utländsk femininitet. Den västerländska feminism som budskapet grundar sig i har dock kritiserats för att vara ett vitt medelklasskvinnoperspektiv.⁵⁸ Ett tydligt exempel på detta, och ytterligare ett exempel på ”den vite mannens börda”, är det scenario som utspelar sig när Marjam först inte får lov att gå på Moas fest. När Moa och hennes pappa åker hem till Marjam med godis och läsk, är det för att hon ska kunna ”ha en egen liten fest med

sina småsyskon”.⁵⁹ I detta uttryck, i valet av substantivet *småsyskon*, döljer sig en subtil inneboende infantilisering. Infantilisering är liksom feminisering exempel på verbala maktmedel som uppstått ur det faktum att vuxenrollen en gång i tiden var förbehållen den vite mannen.⁶⁰ Att tilltala någon i en sådan ton är alltså ett effektivt sätt att positionera personen i fråga som underlägsen.

Avslutande ord

Balansgången mellan att vara inkluderande och exkluderande tycks inte vara lätt, vilket ställer stora krav på läseboksförfattare såväl som på lärare/pedagoger. I vilken mån ska man inkludera, markera, utelämna eller förklara för att det ska bli bra? Språkets inneboende kontraster medför att det uppstår nya hierarkier, motsatser och motsägelser hur man än gör. Frågan är om den ideala framställningen, den ideala läse- eller skolboken, överhuvudtaget är möjlig?

Avslutningsvis vill jag betona att de budskap jag belyser inte behöver vara desamma som när eleverna som läser dessa böcker. Mina tolkningar är i detta avseende en (vuxen)tolkning bland andra möjliga. Här spelar undervisningssituationen i kombination med resten av omgivningen en avgörande roll. Närvaron av socio-kulturella olikheter i de här läsebokstexterna får sannolikt i ett helhetsperspektiv, ur barns synvinkel, en förmodat avsedd klass- och gränsöverskridande funktion. Även om klass på många sätt är närvarande i texterna, är berättelsen som jag föreställer mig det ur barns perspektiv ändå tämligen klasslös.

Icke desto mindre kan det, så som barnen i den här texten presenteras och får komma till tals, finnas anledning att reflektera över det faktum att de båda huvudpersonerna ur ett vuxenperspektiv förefaller vara svenska medelklassbarn och att det är ur deras perspektiv skolvardagen beskrivs.⁶¹ Vad mina tolkningar visar, är att vissa mönster och attityder faktiskt reproduceras i läsebokstexterna, texter som paradoxalt nog riktade till unga läsare sannolikt har skrivits just för att motverka fördomar. Föreställningar inbäddade i kulturella tankefigurer kommer alltså oavsiktligt till uttryck även i de mest välmenande budskap. Det innebär att det skapas motstridiga betydelser samt vissa identiteter och maktrelationer, som om de upprepas tillräckligt ofta, såsom i det överallt närvarande mediebruset, kan påverka relationerna även i den sociala – extradiskursiva – verkligheten.⁶² På så vis kan också en läsebok som denna samtidigt sägas uppfylla och strida mot läroplanens budskap.

**De ”stackars” invandrar-
flickorna och deras ”trång-
synta” föräldrar ska fostras av
den svenska jämställda skolan
och upplysas om hur moderna
kvinnor bör bete sig.**

Noter

- 1 Sven Persson: *Forskning om villkor för yngre barns lärande i förskola, förskoleklass och fritidshem*, Vetenskapsrådets rapportserie 11, Stockholm 2008.
- 2 Leena Alanen: "Explorations in Generational Analysis", *Conceptualizing Child-Adult Relations*, L. Alanen & B. Mayall (red.), Routledge Falmer 2001, s. 11-22; *Den moderna barndomen och barns vardagsliv*, Gunilla Halldén (red.), Carlssons 2007; Ann Runfors: *Mångfald, motsägelser och marginaliseringar. En studie av hur invandrarskap formas i skolan*, Prisma 2003; Katarina Matsson: "Diskrimineringens andra ansikte - svenskhet och 'det vita västerländska'", *Bortom Vi och Dom. Teoretiska reflektioner om makt, integration och strukturell diskriminering*, Paulina de los Reyes & Massoud Kamali (red.), SOU 2005: 41.
- 3 Se Susanne V. Knudsen: "Intersectionality - A Theoretical Inspiration in the Analysis of Minority Cultures and Identities in Textbooks", *Caught in the Web or Lost in the Textbook?*, E. Bruillard, B. Aamotsbakken, S. V. Knudsen & M. Horsley Mike (red.), Jouve 2006; Angerd Eilard: "Barndomsbilder i förändring i grundskolans läseböcker", *Educare* 2009:2-3, s. 157-194; *Modern, svensk och jämställd. Om barn, familj och omvärld i grundskolans läseböcker 1962-2007*, Lärarytbildningen Malmö 2008; "Genus och etnicitet i en 'läsebok' i den svenska mångkulturen skolan", *Pedagogisk forskning i Sverige* 2004:4, s. 241-262; Maj Asplund Carlsson & Johannes Lunneblad: "'När han är arg är han turkisk'. Identitetsskapande i Lin Hallbergs kompirilogi", *Educare* 2008:1, s. 7-25; Anna Lyngfelt: "'Använd språket grabben!' Analys av en läromedelstext för årskurs 4-9 i ämnet svenska", *Nordisk Pedagogik* 2006:2, s. 97-107.
- 4 Paulina de los Reyes: "Intersektionalitet, makt och strukturell diskriminering", Paulina de los Reyes & Massoud Kamali, SOU 2005: 41; Sven Persson, 2008.
- 5 Staffan Selander: "Läromedel - en konstruktion för pojkar?", *Skolbarn* 1996:9.
- 6 Susan Jackson & Susan Gee: "'Look Janet', 'No you look John': Constructions of Gender in Early School reader Illustrations Across 50 Years", *Gender and Education* 2005:2, s. 115-128.
- 7 Teun A. van Dijk: "Principles of Critical Discourse Analysis", *Discourse Theory and Practice. A Reader*, M. Wetherell, S. Taylor & S. J. Yates (red.), Open University Press 2001, s. 300-317.
- 8 Norman Fairclough: *Media Discourse*, Arnold 1995; *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*, Routledge 2003.
- 9 Knudsen, 2006.
- 10 Paulina de los Reyes & Diana Mulinari: *Intersektionalitet - kritiska reflektioner över o(jäm)likhetens landskap*, Liber 2005.
- 11 Fairclough, 1995; 2003.
- 12 Ernesto Laclau & Chantal Mouffe: "Beyond the Positivity of the Social: Antagonism and Hegemony", *Hegemony & Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*, Verso 1999, s. 93-148.
- 13 Moni Nilsson-Brännström: *Förstagluttarna B*, Natur & Kultur 1999; *Mer om Moa och Mille B*, Natur & Kultur 2001. Böckerna är illustrerade av Jonas Burman och finns i olika svårighetsgrader; den första boken i tre (A-C) och den andra i två (A-B). Jag utgår här från B-böckerna beroende på att deras fördelning mellan text och bild passar den analys jag gör av text och bild som en helhet. Jag antar även, åtminstone då det gäller den första boken, att det är den version som flest elever får läsa.
- 14 *Läroplan för det obligatoriska skolväsendet, förskoleklassen och fritidshemmet Lpo 94*, Skolverket 1999, s. 3-4.

- 15 Det som saknas är barn med funktionshinder.
- 16 Eilard, 2004.
- 17 Lennart Hellspong & Per Ledin: *Vägen genom texten. Handbok i brukstextanalys*, Studentlitteratur 1997.
- 18 Carl Anders Säfström: *Makt och mening. Förutsättningar för innehållsfokuserad pedagogisk forskning*, Acta Universitatis Upsaliensis 1994; "Att förskjuta perspektiv: Läsning som omvänd hermeneutik", *Textanalys*, Säfström & Östman (red.), Studentlitteratur 1999; Mats Börjesson: *Diskurser och konstruktioner. En sorts metodbok*, Studentlitteratur 2003.
- 19 Jan Thavenius: "Det avpolitiserade språket", *Utbildning & Demokrati* 2005:2, s. 5-17.
- 20 Peter Hunt: "Children's Literature and Childhood", *An Introduction to Childhood Studies*, M. J. Kehily (red.), Open University Press 2004.
- 21 Nilsson-Brännström, 1999, s. 18.
- 22 Thavenius, 1995.
- 23 Andrew Tolson: *Meditations. Text and Discourse in Media Studies*, Arnold 1996; Stuart Hall: "The Work of Representation", *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, S. Hall (red.), Sage 2002.
- 24 Nilsson-Brännström, 1999, s. 21.
- 25 Nilsson-Brännström, 1999, s. 118.
- 26 Detta blir åtminstone för den vuxne läsaren ännu tydligare i *Förstagluttarna C* där Ruben t. ex. säger: "Jag tror på Gud, sa Ruben. Men inte på Jesus. Det gör inte judar. Så vi firar inte jul." (Nilsson Brännström, 2001, s. 53).
- 27 Nilsson-Brännström, 1999, s. 22.
- 28 Ann Phoenix: "Neoliberalism and Masculinity. Racialization and the Contradictions of Schooling for 11- to 14-Year-Olds", *Youth & Society* 2:2003, s. 227-246; "Skolans krav - och manlighetens", *Pedagogiska magasinet* 2003:4, s. 24-27; Marie Nordberg: "Barn och ungas livsvillkor och identitetsskapande - om kön, sociala ordningar och pojkars maskulinitetsskapande praktiker", *Könsskillnader i målluppfyllelse och utbildningsval*, Skolverkets rapport nr. 287.
- 29 Phoenix, 2003; Åke Daun: *Svensk mentalitet*, Rabén Prisma 1998.
- 30 Nilsson-Brännström, 1999, s. 124-125.
- 31 Ann-Sofie Holm & Elisabeth Öhrn: "Crossing Boundaries? Complexities and Drawbacks to Gendered Success Stories, *Education in 'Multicultural Societies' - Turkish and Swedish Perspectives*", M. Carlson, A. Rabo & G. Fatma (red.), I. B. Tauris, Tsactions Vol 18, Swedish Research Institute in Istanbul 2007.
- 32 Richard Dyer: *White. Essays on Race and Culture*, Routledge 1997.
- 33 Mattsson, 2005.
- 34 Nilsson-Brännström, 1999, s. 119.
- 35 Ingegerd Tallberg Broman: *Pedagogiskt arbete och kön. Med historiska och nutida exempel*, Studentlitteratur 2002; se även Phoenix, 2003.
- 36 Eilard, 2004.
- 37 Stuart Hall: "The Spectacle of the 'Other' ", *Representation: Cultural Representations and Signifying Practices*, Hall (red.) 2002.
- 38 Nilsson-Brännström, 1999, s. 110-111.
- 39 Se Catharina Eriksson, Maria Eriksson Baaz & Håkan Thörn: "Den postkoloniala paradoxen, rasismen och 'det mångkulturella samhället'. En introduktion till postkolonial teori", *Globaliseringens kulturer. Den postkoloniala paradoxen, rasismen och det mångkulturella samhället*, C. Eriksson, M. Eriksson Baaz & H. Thörn (red.), Nya Doxa 1999, s. 13-56. Marie Carlson: *Svenska för invandrare - brygga eller gräns? Syn på*

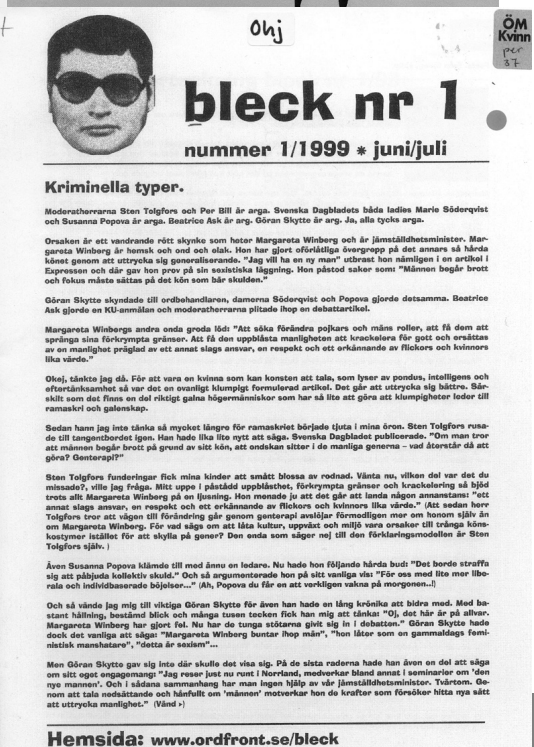
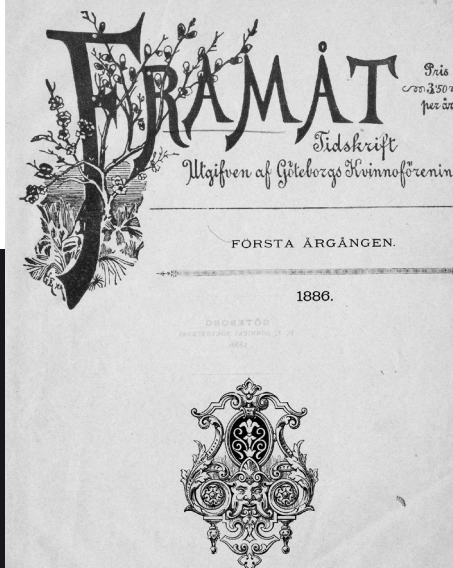
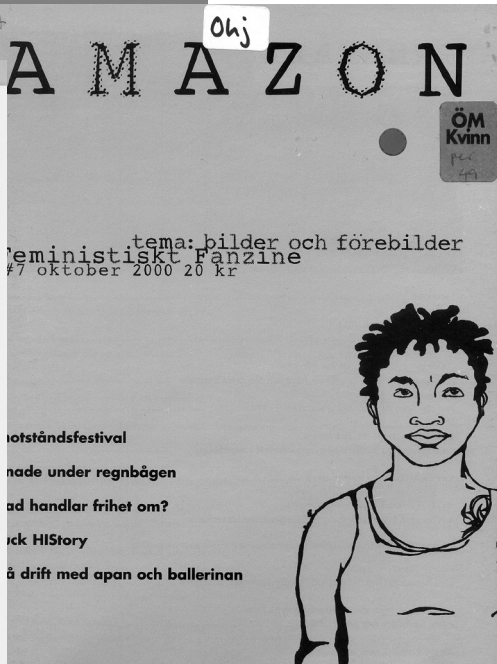
- kunskap och lärande inom sfi-undervisningen*, Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet 2002.
- 40 C. Eriksson, M. Eriksson Baaz & H. Thörn, 1999.
- 41 Nilsson-Brännström, 1999, s. 50–51.
- 42 Beatrice Lindqvist: "Through the Eye of the Needle of the Other", *Reflections on Diversity and Change in Modern Society. Festschrift for Annick Sjögren*, N. Banno Gomes m.fl. (red.), Mångkulturellt centrum, Botkyrka 2002, s. 47–65; Annick Sjögren: *Här går gränsen. Om integritet och kulturella mönster i Sverige och medelhavsområdet*, Arena 1993.
- 43 Nilsson-Brännström, 2001, s. 54–55.
- 44 Eilard, 2009.
- 45 Johan Lunneblad & Maj Asplund Carlsson: "Utevistelsen som kulturbärande tecken i den förskole-pedagogiska kontexten", Paper presenterat på konferens med Barnomsorgsnätverket, Göteborg 2003; Sjögren, 1993.
- 46 Daun, 1998; Sjögren, 1993.
- 47 Fairclough, 1995, s. 61; 2003, s. 35ff.
- 48 Edward Said: *Orientalism*, Ordfront 1997.
- 49 Kerstin von Brömssen: *Tolkningar, förhandlingar och tystnader. Elevers tal om religion i det mångkulturella och postkoloniala rummet*, Acta Universitatis Gothoburgensis 2003.
- 50 Klas Grinell: *Att sälja världen. Omvärldsbilder i svensk utlandsturism*, Acta Universitatis Gothoburgensis 2004.
- 51 Sids orientalism har bland annat kritiserats för att framställa orientalen som ett tyst offer för väst såväl som för att utgå från en hegemonisk västerländsk manlig blick (se t.ex. Torgny Nordin: "En stolt orientalist slår tillbaka", SvD 2006.08.18).
- 52 Selya Benhabib: *Jämlikhet och mångfald. Demokrati och medborgarskap i en global tidsålder*, Daidalos 2004.
- 53 Detta kapitel har tagits bort ur en senare reviderad utgåva av boken *Förstagluttarna*.
- 54 Nilsson-Brännström, 1999, s. 76–79.
- 55 Phoenix, 2003.
- 56 Jan-Eric Gustafsson: "Lika rättigheter likvärdig utbildning? En sammanfattning av studien Barns utbildningssituation – bidrag till ett kommunalt barnindex", Rädda Barnen 2006.
- 57 Anja Hirdman: "Tilltalande bilder. Den mediala kroppen i två veckotidningar", *Locus* 2:2002, s. 19–31; *Tilltalande bilder. Genus, sexualitet och publiksyn i Veckorevyn och Fib Aktuellt*, Atlas 2002.
- 58 Chandra Talpade Mohanty: "Med västerländska ögon. Feministisk forskning och kolonial diskurs", C. Eriksson, M. Eriksson Baaz & H. Thörn (red.), 1999, s. 195–214.
- 59 Nilsson-Brännström, 2001, s. 56.
- 60 Nick Lee: *Childhood and Society. Growing Up in an Age of Uncertainty*, Open University Press 2001.
- 61 Observera att det i läseböckerna varken talas om svenska medelklassbarn eller invandrarbarn. Det är benämningar som jag använder, dock med försiktighet medveten om att jag genom att använda dem riskerar att reproducera kategoriseringar som jag egentligen vill motverka.
- 62 Med *extradiskursiv* avses de förhållanden som råder utanför texterna och diskurserna, dvs. den sociala och materiella verkligheten. Se t.ex. Maragaret Wetherell: "Debates in Discourse Research", *Discourse Theory and Practice. A Reader*, M. Wetherell, S. Taylor & S. J. Yates (red.), Open University Press 2001, s. 389.

Nyckelord

Läseböcker, läromedel, kritisk intersektionell diskursanalys, grundskolans tidiga år.

Angerd Eilard

St Clemens gata 39 D
252 34 Helsingborg
Angerd.Eilard@lut.mah.se

Den svenska kvinnotidskriften, eller feministiska tidskriften som vi säger idag, firar 150 år! Det började med *Tidskrift för hemmet*, som utkom med sitt allra första häfte 1859, och har sedan fortsatt med bland annat *Dagny*, *Framåt*, *Hertha*, *Idun*, *Rösträtt för kvinnor*, *Morgonbris*, *Tidevarvet*, *Vi människor*, *Kvinnobulletinen*, *Rödhättan*, *Lila perspektiv*, *Ful*, *Bleck*, *Lilith*, *Amazon*, *Darling*, *Bang*. Bland akademiska tidskrifter är *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, som idag heter *Tidskrift för genusvetenskap*, en samtida aktör i denna fram till idag obrutna tidskriftstradition.

FRUNTIMMERSPRESS – EN TIDSKRIFT FÖR KVINNLIGA LÄSARE

ANNA NORDENSTAM

Som pionjären Margareta Berger visat i *Äntligen ord från kvinnohopen* fanns det under 1700-talet en kvinnopress.¹ De så kallade fruntimmerstidskrifterna utkom i små upplagor under begränsade tidsperioder. Vem som har skrivit dem är svårt att identifiera. Catharina Ahlgren är den mest kända tidskriftsmakaren med sin *Brefväxling emellan twänne fruntimmer*, men tidskrifter som *Fruentimmers nöjen* och *Fruentimmers-Tidningar* kan alltså ha skrivits av män. Det finns en kvinnlig ton i 1700-tals-tidskrifterna, men problemet är att det är svårt att avgöra vem som skrev vad i en tid där pseudonymer och signaturer var mer regel än undantag.²

Dessa fruntimmerstidskrifter hade ett tydligt fokus på hur kvinnor skall uppfostras och formas. Ulrika Carlsson poängterar att det inte finns några artiklar om politik och samhällsfrågor i dessa tidskrifter.³ Detta skulle kunna vara en avgörande skillnad från de kvinnotidskrifter som växer fram under 1800-talet. De senare var mer politiska, samhällsorienterade och kvinnofrågan var central.

Pionjärtidskriften – en tidskrift om, av och för kvinnor

Den första regelrätta kvinnotidskriften i Norden är *Tidskrift för hemmet*. Bakom pionjärverket stod Sophie Leijonhufvud, senare gift Adlersparre, välkänd som Eselde och mentor för en rad kvinnliga författare som Selma Lagerlöf. Det började med att en artikelserie publicerades nyåret 1857/58 under signaturen ”Din redlige vän K” i *Svenska Tidningen*. I artikeln pläderades det för vikten av en tidskrift av, för och om kvinnor:

En dylik tidskrift, utgifven af sven-skorna för svensorna [...] skulle enligt min öfvertygelse just bli en sådan förberedande kurs, som svenskan behöfde för att göra sig till tankarne myndig, innan hon blir det till handlingarne... (5.1.1858)

Pennan bakom artikeln var Adlersparres. Med list och lust övertygade hon sin väninna Rosalie Olivecrona (f. Roos) till att starta en tidskrift, en ”själens högskola”, men utan att avslöja att det var hon som gömde sig bakom signaturen ”vännen K”. Med hjälp av Olivecronas makes stöd, pengar och kontakter kunde *Tidskrift för hemmet* utkomma med fyra nummer per år, under de första åren anonymt. I tidskriften finns artiklar om kvinnors bildning och arbete, diskussioner om lagförslag, rapporter från utländska möten och händelser, naturvetenskap, författarporträtt, litteraturkritik, reseskildringar, poesi, kåserande berättelser. Redaktörerna Adlersparre och Olivecrona skapade en viktig arena för kvinnor i en tid då de inte var

myndiga. På så vis blev tidskrifter en plats där gränserna mellan den privata och offentliga sfären överskreds. *Tidskrift för hemmet* blev ett betydelsefullt organ för den oorganiserade borgerliga kvinnorörelsen i Sverige och en del av det liberala upplysningsprojektet. Den stod på religiös grund.

Kvinnors bildning var en central punkt i *Tidskrift för hemmet*, där ordet hem skall betraktas metaforiskt som en bild av samhällets mitt. Enligt undertiteln var däremot tidskriften ”tillagnad den svenska qvinnan”. Titeln var en kompromisslösning. Olivecrona ville betona den kvinnliga läsesekretsen, ”fruntimren”, medan Adlersparre ville ha förändring och i denna ville hon även inkludera mannen. Precis som för de flesta kommande tidskrifter var ekonomin ett återkommande bekymmer. Prenumeranterna var visserligen 1 000 stycken, vilket måste anses som många på 1860-talet, men staben sviktade. I mitten av 1880-talet, då Fredrika Bremer-förbundet bildades, övertog förbundet tidskriften och gav ut den som *Dagny*. År 1914 blev tidskriften den välkända *Hertha*. Namnet knyter an till Fredrika Bremers roman med samma namn och precis som författaren betonade förbundet och tidskriften kvinnornas roll som samhällsförbättrare och en tro på jämlika individer.⁴

Tidskrift för hemmet, *Dagny* och *Hertha* bildar en unik, obruten kvinnotidskrifts-linje också sett i ett internationellt perspektiv. Kvinnliga redaktörer avlöser varandra: Sophie Adlersparre, Ellen Kleman, Kaj Andersson, Eva Moberg, Ying Toijer-Nilsson med flera och en rad kända författare och skribenter har medverkat genom åren i dessa tidskrifter.

Viktiga frågor under debatt

Som opinionsbildare spelade kvinnotidskrifterna en central roll i kampen för rösträtten vid sekelskiftet 1900. I *Dagny*, *Idun* och *Rösträtt för kvinnor* debatterades och bevakades rösträttsfrågan. Det fanns intervjuer med och porträtt av kända rösträttskvinnor. Elin Wägner skrev regelbundet i *Idun* och rapporterade som delegat från fredskongressen i Haag 1915. Kontakterna med utlandet var stora. Under 1920-talet, efter det att rösträttskampen var vunnen, skedde en omorientering till medborgarskapsfrågan.⁵ Kvinnor hade nu rösträtt och 1925 fick de arbeta vid statliga verk genom behörighetslagen, men fortfarande var steget långt till att kvinnor kunde medverka på lika villkor som män i offentligheten. I Fogelstadskvinnornas radikala, politiska och kulturella tidskrift *Tidevarvet* (1923–1936) drevs frågan om kvinnors rättigheter. Här diskuterades folkhälsa, sexualpolitik (av Ada Nilson), kvinno- och fredsfrågan (av Elin Wägner), jordfrågan (av Elisabeth Tamm), undervisningsfrågor (av Honorine Hermelin) och sociala frågor (av Kerstin Hesselgren). Som Gunilla Domellöf konstaterar lade Tidevarvsgruppen ”grunden för en vänsterradikalisering av liberalismen och skapade möjligheter för en helt ny feminism”.⁶ För övrigt innehåller *Tidevarvet* många olika sorters texter: kåserier av Klara Johanson, följetonger av Wägner, information om riksdagsarbetet, recensioner, skönlitteratur.

Recensioner och litteraturförmedling är ett stående inslag i kvinnotidskrifterna från *Tidskrift för hemmet*, där Sophie Adlersparre var en viktig kritiker och smakdomare under 1870-80-talen till de senare kvinnotidskrifterna. I socialdemokratiska kvinnors tidskrift *Morgonbris* (1904), som 1909 blev medlemstidning och som fortfarande utkommer, finns det åtskilligt skönlitterärt material. Under 1930-talet publicerades till exempel 40 noveller av författare som Ingeborg Björklund, Marit Palmær och Gunhild Tegen.⁷ Överlag är skönlitteraturens roll i kvinnotidskrifterna ett intressant men föga utforskat ämne.

År 1947 börjar *Vi kvinnor* att ges ut av Svenska kvinnors vänsterförbund. Under 1950-talet fördes en kamp mot kärnvapenindustrin och under 1960-talet blev tidskriften också ett forum för kvinno- och jämställdhetsfrågor. År 1968 bytte den namn till *Vi människor* och tillsammans med *Kvinnobulletinen* var tidskriften den svenska kvinnorörelsens språkrör under den andra vågens kvinno-kamp. Omslaget till första numret 1970 av *Kvinnobulletinen* är talande. Det är en bild där arbetarkvinnans rygg tyngs av både den manlige arbetaren och ovanpå denne den manlige kapitalisten. Det är det dubbla förtrycket som illustreras.⁸

Som opinionsbildare spelade kvinnotidskrifterna en central roll i kampen för rösträtten vid sekelskiftet 1900.

I *Kvinnobulletinen* ställdes radikala krav på fri abort, daghem åt alla barn, sextimmars arbetsdag, och protester mot kvinnan som sexobjekt infördes. Likaså debatterades våldet mot kvinnor. En mångfald kulturartiklar rymdes i *Kvinnobulletinen* och fina illustrationer, av bland annat Helga Henschen. Här gavs utrymme åt både ursinne och befriande skratt. Vid konferensen "150 år med svenska kvinnotidskrifter" (Göteborgs universitet i samarbete med Kvinnohistoriska samlingarna i november 2009)⁹ fick Birgitta Neys beskrivning av signaturen "Vaksamma Vendelas" inslag i *Kvinnobulletinen* publiken att fullständigt vrida sig och tårarna flödade. Ironin är en välkänd taktik för att förhålla sig till förtryck och det är därför ett återkommande inslag i såväl de äldre kvinnotidskrifterna som i de nyare, både i text och bild.

I tidskriften *Rödhättan* kritiserade arbetarrörelsens kvinnor Grupp 8 för att könsanalysen tagit överhanden på bekostnad av klassanalysen. Ideologiska skiljelinjer är tydliga också inom vänstern. Kvinnorörelsen har olika infallsvinklar. Tidskriften *Lilith* var betydelsefull för den lesbiska kvinnorörelsen, liksom *Lila perspektiv* och *Häxpressen* under 1980-talet.¹⁰ På 1990-talet startade en rad nya feministiska tidskrifter som *Bang* (1991) och så kallade fanziner: "ett magasin för fans".¹¹ I Sverige utkom flera fanziner som *Bleck*, *Amazon*, *Radarka*, *Lilith*, *Tigerskott i brallan* och *Killed by Beauty*. Tidskriften *Bleck* började som en enkel fanzine på 20 exemplar (1998) för att tre år senare bli en tryckt tidskrift med en upplaga på 7 000. Fanzinerna utkom i små upplagor, gavs ut i mycket enkla former, hade ofta en collage- och klipp- och klistrateknik. De var radikala och drevs av några få eldsjälar. Precis som för de tidigare kvinno/feministiska tidskrifterna var de materiella och ekonomiska villkoren tuffa. I den svenska kvinnotidskriftens historia finns åtskilliga timmar av ideellt och energiskt arbete.

Egna rum

Precis som med *Tidskrift för hemmet*, var en viktig drivkraft till att starta dessa nya tidskrifter att skapa egna rum. Ett exempel är *Amazons* hemsida (20040727): "Det handlar om att uttrycka sig, om att skapa en egen plats, ett eget rum. Ingen kommer att ge oss det utrymme vi vill ha, därför tar vi det själva."¹² Avstånd togs från den så kallade dampressen och tjejtidningar. Stark kritik riktades mot den ökade utseendefixering som framför allt unga tjejer utsätts för via stereotypa könsideal och reklam. Så kritiserades exempelvis *Darling* för sina kommersiella annonser. Men den senare har också många gånger hyllats. Krönikören Linda Skugge lyfte fram i *Dagens Nyheter* att "[t]illsammans har Darling, Fittstimm och Linna Johanssons tidning Bleck gjort att alla 14-åringar kallar sig feminister idag."¹³

Spännvidden inom fältet kvinnotidskrifter/feministiska tidskrifter är stor. Det som aktualiseras är vad som ska betraktas som feminism och vilka de viktigaste frågorna för dagen egentligen är. Men *en* övergripande fråga har varit avgörande genom åren och så också idag: kvinnors yttranderätt. I *Bangs* nummer "Fria ord" (nr. 3 2009) är just rätten att tala temat, vilket exemplifieras med översättningar av utländska feministiska tidskrifter. Som redaktionen skriver i sitt förord saknas yttrandefrihet fortfarande i många länder och "[u]tan möjlighet att tala om det egna livet, om relationer och omgivningen, om samhället och idéer, blir kvinnors röster inte räknade."

Kvinnovetenskaplig tidskrift/Tidskrift för genusvetenskap

I slutet på 1970-talet bildades fora för kvinnliga forskare vid flera universitet i Sverige och ett flöde av mindre forumtidskrifter utkom. I dessa skrifter fanns åtskilliga artiklar om kvinno-genusforskning vid universiteten och många recensioner. Den viktigaste tidskriften inom området var *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, som startades i Lund av Anita Göransson och Anna Lena Lindberg 1980. I denna förmedlades ny kvinnoforskningsteori, forskares projekt, vetenskaplig debatt och information. Genom denna fick de kvinnliga forskarna ett eget rum att publicera sina vetenskapliga artiklar i och åtskilliga av dessa har varit kurslitteratur på universitet och högskolor. Något citeringsindex finns inte, men det skulle utan tvekan bli stort! Tidskriftens betydelse för att föra in viktig internationell forskning på svenska genom artiklar

av Ulrike Prokop, Sandra Harding, Evelyn Fox Keller, Toril Moi, Beverly Skeggs, Judith Halberstam är ännu inte utforskat, men i en framtida kartläggning av det genusvetenskapliga fältets utveckling spelar *KvT* samt *Tgv* en väsentlig roll.

Kontakterna med internationell forskning och kvinnorörelser har alltid varit centralt. Det finns en uppenbar linje från den allra första *Tidskrift för hemmet*, som var starkt influerad av *The Woman's Journal*, såväl i form som innehåll, till idag. Likaså har recensionsverksamheten varit betydelsefull från *Tidskrift för hemmet* till dagens tidskrifter, liksom betydelsen av att sprida information. Under många år fungerade *Kvinnovetenskaplig tidskrift* som anslagstavla för kommande aktiviteter. Häri fanns upplysningar om konferenser och seminarier, nyhetsbrev och artiklar om våra förmödrar. Här fanns också konstnärliga inslag i form av bilder, vilket är ovanligt i vetenskapliga tidskrifter och inslag av skönlitteratur. När *KvT* bytte namn till *Tgv* 2007 gjordes formatet om, bland annat för att återanknyta till tidskriftens tidigare illustrationstradition. Redaktionen för *KvT/Tgv* har varit rullande sedan starten 1980 och med detta nummer lämnas nu stafett-pinnen över till Linköping. Nya brännande frågor står för dörren. Vad kommer kraven på Open access-publicering att innebära för vetenskapliga tidskrifter och vad innebär det ökade trycket på internationalisering (läs publicering på engelska) under nästa decennium? I vilka fora kommer debatterna att föras? Det är angeläget att tidskriftstraditionen både bevakas, bevaras och utvecklas.

Noter

- 1 Margareta Berger: *Äntligen ord från qvinnohopen! Om kvinnopress under 1700-talet*, Akademilitteratur 1984.
- 2 Lisbeth Larsson: "Min kiära syster och oförlikneliga Wän! Om 1700-talets svenska press och dess fruntimmerstidskrifter", *I Guds namn*, Band 1, *Nordisk kvinnolitteraturhistoria*, Bra böcker 1993.
- 3 Ulrika Carlsson: "'Till alla ädla fruntimer' och 'Mankjönet'. En undersökning av synen på kärlek, vänskap och kvinnors bildning i det sena 1700-talets fruntimmerstidningar", opublicerad D-uppsats i idéhistoria vid Institutionen för Idéhistoria och vetenskapsteori, Göteborgs universitet.
- 4 Anna Nordenstam: *Begynnelse. Litteraturforskningens pionjärvinnor 1850-1930*, (diss), Symposion 2001 och "Internationella influenser. *The English Woman's Journal* och *Tidskrift för hemmet* pionjäråren 1858-1859", *Kritikens dimensioner. Festskrift till Tomas Forser*, red. Åsa Arping & Mats Jansson, Symposion 2008.
- 5 Anita Widén: "Andliga turbiner - tidningar som förändrar världen", *Hertha*, 150 års jubileumsnummer, utgiven av Fredrika-Bremer-Förbundet, nov 2009.
- 6 Gunilla Domellöf: "*Tidevarvet*. En historisk bakgrund och introduktion", Kulturföreningen Fogelstad, Småskrift nr. 8, bilaga till medlemsblad nr. 45, 2008, s. 30.
- 7 Eva Ekstrand: *Kaj Anderssons Morgonbris. Kvinnopress, trettioal och längtan efter fri tid*, diss, Institutionen för kultur och medier, Umeå 2007.
- 8 Emma Isaksson: *Kvinnokamp: synen på underordning och motstånd i den nya kvinnörelsen*, diss, Atlas 2007.
- 9 De äldre kvinnotidskrifterna *Tidskrift för hemmet*, *Dagny*, *Hertha*, *Framåt*, *Idun*, *Morgonbris* och *Rösträtt för kvinnor* finns tillgängliga i fulltext. Se vidare på webbadress: www.ub.gu.se/kvinn/digtid/ Digitalt arkiv över äldre kvinnotidskrifter, vid Kvinnohistoriska samlingarna, Göteborgs universitetsbibliotek.
- 10 Hanna Hallgren: *När lesbiska blev kvinnor. Lesbiskfeministiska kvinnors diskursproduktion rörande kön, sexualitet, kropp och identitet under 1970- och 1980-talen i Sverige*, (diss), Kabusa böcker 2008.
- 11 Jenny Gunnarson Payne: *Systerskapets logiker. En etnologisk studie av feministiska fanzines*, diss, Institutionen för kultur och medier/Etnologi, Umeå 2006.
- 12 Gunnarsson Payne, s. 49.
- 13 www.ub.gu.se/kvinn/fragelada/2002/darling.xml

Anna Nordenstam

Universitetslektor Litteraturvetenskap

Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion

Box 200

405 30 Göteborg

anna.nordenstam@lit.gu.se

Tidskrift för genusvetenskap flyttar till Tema Genus, Linköpings universitet

Från 2010 ligger redaktionen för TGV på Tema Genus, LiU. Nya redaktörer är Amelie Björck och Anna Lundberg, ny redaktionssekreterare är Emma Stollo.

Vårt första nummer har tema *vithet*. Välkommen att inkomma med artikelmanus till framtida nummer!

Kontakt: Tgv@liu.se.

RECENSIONER

- 1** Leif Wegerman: *Försörjd av sin hustru. Genus, folklig praktik och medborgarskap.*
Recensent Susanna Hedenborg
- 2** Hans W. Kristiansen: *Masker og motstand. Diskré homoliv i Norge 1920-1970.*
Recensent Arne Nilsson
- 3** Helena Tolvhed: *Nationen på spel: Kropp, kön och svenskhet i populärpressens representationer av olympiska spel 1948-1972.*
Recensent Katarina Mattsson
- 4** Lisbeth Larsson: *Hennes döda kropp. Victoria Benedictssons arkiv och författarskap.*
Recensent Kristin Järvstad

Leif Wegerman
Försörjd av sin hustru.
Genus, folklig praktik
och medborgarskap.
 Atlas Akademi 2008.

1

Män tjänar mer än kvinnor. Enligt SCB hade män i 2007 års Sverige en medelinkomst på nära 300 000, medan kvinnor hade en årsinkomst på cirka 200 000. Det skulle alltså behövas ett löneyft på 30 procent för att kvinnor skulle komma ikapp män lönemässigt. Förra året ökade mäns löner med 2,1% och kvinnors med 1,2% – så lika lön är fortfarande långt borta. Kvinnor jobbar också mer deltid.

Män har alltid haft högre löner än kvinnor. Eller nej, inte alla män och alla kvinnor, en kvinna som arbetar som bankdirektör tjänar mer än en man i bilindustrin, men jämförelsen brukar göras inom likartade grupper. Dessutom finns det förstås skillnader även inom gruppen kvinnor, eftersom andra maktstrukturer skär igenom genusordningen. Varför det är så har diskuterats av forskningen. Förutom att kvinnor och män arbetar med olika saker där de arbeten män utför generellt sätt har värderats högre än de arbeten kvinnor utför, har ett vanligt argument varit att män har en familj att försörja (oavsett om så varit fallet, och

oavsett om det funnits många ensamstående kvinnor som försörjt en familj).

Historikern Yvonne Hirdman har i boken *Med kluven tunga* visat att LO under 1950-talet diskuterade lönesättning utifrån en tanke om försörjarlön när man fackligt verkade för olika löner mellan könen. Skilda lönelistor för män respektive kvinnor fanns fram till 1960-talet. Empiriska belägg för att gifta kvinnors förvärvsarbete på många sätt hindrats har varit framträdande i den svenska genusforskningen, där arbete och en egen ekonomi setts som viktiga i en medborgarskapskonstruktion. I avhandlingen *Försörjd av sin hustru* visar ekonomihistorikern Leif Wegerman att bilden är något mer komplex. Fokus ligger på mellankrigstiden – en tid som utmärkte sig genom den djupa ekonomiska kris som ledde till hög arbetslöshet på många håll i världen. I historieforskningen har perioden även pekats ut som en krisperiod för konstruktionen av manlighet, eftersom denna varit nära förknippad med försörjningsansvar. I en tid då mäns arbetslöshet varit hög har detta försörjningsansvar inte kunnat axlas och därmed har en grundläggande förutsättning för konstruktionen av manlighet ifrågasatts. Konstruktionen av kvinnlighet har vilat på omsorgsplikt.

Syftet med avhandlingen är ”att undersöka hur statlig politik utformats i förhållande till kvinnors rätt till arbete och möjligheter att förvärvsarbete”. Platsen är

Stockholm. Genom att studera arbetslöshetshjälpen utifrån fyra dimensioner – lagstiftning, politiskt tal, folklig praktik och socialpolitisk praktik – visar Wegerman att bilden av vem som ska vara försörjare måste kompletteras. Det var inte bara män som förväntades vara familjeförsörjare. Av lagstiftningen framgår att det fanns en försörjningsplikt mellan makarna och att både man och hustru skulle bidra till familjens försörjning. Familjeinkomsten skulle dessutom vara ett viktigt verktyg för behovsprövningen av arbetslöshetshjälpen. När det politiska talet i stadsfullmäktige studeras visar det sig att hustrun ansågs ha en moralisk plikt att bidra till försörjningen av familjen (borgerliga partier), och att man ansåg att det var helt nödvändigt att även hustrun förvärvsarbetade i de fattiga familjerna (arbetarpartierna). Den folkliga praktiken handlar om hur människor faktiskt gjorde för att försörja sig och en studie av denna visar att ett starkt ökande antal gifta kvinnor kom att förvärvsarbeta under mellankrigstiden. Att hustrun förväntades förvärvsarbeta framkommer även i den socialpolitiska praktiken. Om hustruns förvärvsinkomster översteg en viss summa skulle nämligen mannens arbetslöshetshjälp minskas. Dessutom förväntades hustrun att aktivt söka arbete.

Wegerman intresserar sig för medborgarskapskonstruktionen och diskuterar vad som utmärker medborgarskapet under denna period. En viktig slutsats är att medborgarskapet var familjebaserat. Giftnor tillskrevs både försörjningsplikt och arbetsplikt i arbetslöshetens Stockholm. Hur stark arbetsplikten egentligen var är dock inte

belagt med antal fall. Plikten var gentemot en familj, men kom att stärka kvinnors rätt till förvärvsarbete, menar Wegerman. Att bara se kvinnligheten konstruerad genom omsorgsplikt blir därför felaktigt. Lika fel blir det att bara se manligheten konstruerad genom försörjningsplikt. Wegerman visar att trots att fler gifta kvinnor förvärvsarbetade kom inte ett ökande antal barn till barnstugorna (dåtidens daghem). Av detta drar han slutsatsen att det var troligt att de arbetslösa männen tog hand om barnen när hustrurna arbetade. Denna slutsats beläggs dock inte empiriskt – vi vet därför inte om män verkligen tog hand om några barn. Kanske var det andra kvinnor (eller äldre syskon) som tog hand om de barn vars mödrar arbetade?

Det är svårt att förstå varför författaren så starkt kritiserar tidigare forskning som jag menar inte varit fullt så enkelspårig som görs gällande i forskningsgenomgången. Flera av de svenska genusforskarna har visat att kvinnor alltid arbetat i städer och på landsbygden, inte minst i de fattiga familjerna. Att det skulle ha funnits hemmafruar i arbetarklassen under denna tid förefaller otroligt. Att kvinnors arbete har hindrats är väl heller inte något som går att bortse från. Det dröjde ända fram till 1983 innan kvinnor hade samma rätt till alla arbeten som män (det sista hindret som avskaffades var yrken inom försvaret). När det gäller mellankrigstiden måste man komma ihåg att det var först 1939 som rätten att avskeda kvinnor på grund av giftermål och havandeskap avskaffades. Historiken Silke Neunsinger har i boken *Die Arbeit der Frauen* dessutom visat att många tolkade

kvinnors ökade försvarsdeltagande under mellankrigstidens kris som en orsak till männens massarbetslöshet. Det måste väl ändå ses som uttryck för att gifta kvinnor förväntades göra andra saker än gifta män? I Wegermans eget material framkommer ju dessutom att kvinnors förmåga att försörja ska undersökas – när det gäller männen tas denna förmåga för given. Invändningarna gör dock inte boken mindre intressant, eftersom den nyanserar bilden av försörjningsansvar som manligt kodat. Och det räcker långt.

Susanna Hedenborg

Professor, Idrottsvetenskap
Malmö högskola

2

Hans W. Kristiansen
*Masker og motstand. Diskré
homoliv i Norge 1920-1970.*
Oslo Unipub 2008

Den här boken har som syfte att problematisera den homosexuella frigörelseberättelsen. Kristiansen ser, med John Howard, den berättelsen som en förstörd komma-ut-berättelse enligt vilken en förtryckt och osynlig minoritetsbefolkning levde i isolering och förtvivlan på 1930-, 1940- och 1950-talen och som först genom den lesbiska och homosexuella frigörelsekampen från slutet av 1960-talet fick möjlighet att leva goda och fullvärdiga liv. Kristiansen problematiserar berättelsen genom att visa på kontinuiteter mellan dessa perioder samt genom att tala om *diskretion*, som han menar överskrider dualiseringar som öppen-dold eller synlig-osynlig.

Boken baserar sig på material från två forskningsprojekt, ett om äldre homosexuella mäns livsförlopp och ett om homosexualitetens villkor och uttrycksformer i Norge 1920–1980. Det är frågan om ett sextiotal livsberättelseintervjuer med äldre homosexuella män och kvinnor samt intervjuer med ett tjugotal äldre heterokvinnor och –män om deras kännedom om homosexuella personer och samlivsformer under deras uppväxt på landsbygden. Därtill kommer bland annat nedskrivna minnen som samlats in av etnologer.

Enligt Kristiansen tycks det på norska landsbygden under 1920-, 1930- och 1940-talen ha funnits kvinno- och manspar

av det slag som vi i dag kallar lesbiska och homosexuella, par som blev "viskande godtagna" av omgivningen. En anledning till att de inte blev utsatta för allvarliga sociala sanktioner kunde vara, menar han, att de upprätthöll en aura av tvetydighet genom att använda olika döljandetekniker. Det verkar även som att social integrering skyddade, något som Kristiansen kommer fram till genom att jämföra med fall av skandalisering. Integreringens betydelse antyds även i belysningen av en krets homomän i en småstad om vilka "alla" "visste". De var enligt Kristiansen skyddade genom att de tillhörde "de fina" i staden, men också för att de hade skarpa tungor och hade varit ihop erotiskt med många män i staden, vilket gett dem skandaliseringsmakt. Diskretion präglade även Oslos manliga erotiska frirum och homosexuella vänskapsnätverk under 1940-, 50- och 60-talen.

I behandlingen av 1950- och 60-talens humorörelse lyfter Kristiansen fram motiv till olika slags diskretion och avhållsamhet från offensiv kamp och problematiserar därmed frigörelseberättelsen ytterligare. Viktigt var här de slutsatser man drog av vad som hände i grannländerna Sverige och Danmark. I Sverige följdes avkriminaliseringen 1944 paradoxalt nog av mer negativt uppmärksammande av homosexuella nätverk och mötesplatser, påståenden att prostitution ökade och att unga män drogs in i förfall, presskandaler, misstänkliggörande av de nya bräckliga homoorganisationerna och deras ledare. Bruket av pseudonymer gav handlingsutrymme i den offentliga debatten.

Kristiansen problematiserar som sagt frigörelseberättelsen även genom att visa på

kontinuitet snarare än brott mellan dessa och senare decennier. Så rekryterades män från pissoarer och parker ute på stan i Oslo till vänskapsnätverk i hemmiljöer, vilka utgjorde en grogrund för bildandet av en nationell homoorganisation på 1950-talet. Vidare föregreps och förbereddes under dessa decennier många förändringar vad avser synlighet och öppenhet som skulle komma senare, till exempel kom fackböcker med andra perspektiv än sjukdom och avvikelse, och det skedde en "homosubjektivering" i den norska offentligheten: homosexuella började tala med egen röst.

Problematiseringar av frigörelseberättelsen och konceptualiseringar liknande det diskretionsbegrepp som Kristiansen använder förekommer även i tidigare nordiska studier av ungefär samma period. Det särskilda med den här boken är att de utgör huvudteman som håller samman boken. Det ger den ett särskilt värde. Den bidrar dessutom med ny kunskap om homoliv och dess villkor på landsbygd och i småstad liksom om den tidiga homoorganisationen och dess villkor i Norden under decennierna kring mitten av 1900-talet. Den ger en förståelse av diskretion i såväl vardagliga som sexualpolitiska sammanhang. Den ger vidare en bild av organisering och förståelse av manligt homoliv i storstad i linje med en som getts av tidigare studier i olika nord/västländer under ungefär samma period.

Jag uppskattar Kristiansens sambruk av olika slags material, såsom heterofolks erinringar av några få kvinno- och manspar från ett par utvalda fylken tillsammans med etnologiska minnesnedteckningar med bredare geografisk täckning. Kristiansen lyckas

vaska fram och tolka en hel del utifrån detta. Jag uppskattar hans metodmässiga medvetenhet, som bland annat ger sig till känna i diskussioner om vad slags skevhet eller olika material, såsom muntlig erinring respektive skriftliga källor, kan tänkas ge i studier liknande denna.

Ändå undrar jag om inte materialet kunde ha använts än mer för att problematisera frigörelseberättelsen. Jag tänker framförallt på att de (själv)förståelser (män som sågs som homo och män som sågs som normala) som tycks ha dominerat det manliga homolivet i Oslo var annorlunda än de som skulle komma att dominera senare. Detta ifrågasätter det i mina ögon underförstådda antagandet i frigörelseberättelsen om stabilitet över tid i (själv)förståelse. Materialet finns där men det används inte som argument i den övergripande tematiseringen. Detsamma gäller detta att homosexualitet och homosexuella länge inte tycks ha existerat i tal och skrift på landsbygden, däremot förståelse av samkönat begär i termer av könsavvikelse, såsom män i kvinnokroppar.

Kristiansen vill med boken driva ett slags mothistoria, en historia utifrån förlovarnas eller undertryckta minoriteters synpunkt, i motsättning till förhärskande berättelser. Jag tycker att boken är en sådan historia utifrån ett generationsperspektiv. Men ser vi på social klass kompliceras bilden. Kristiansen visar att rekryteringen av medlemmar till de nätverk som skulle komma att utgöra grundval för den tidigare organiseringen och den direkta rekryteringen till organisationen favoriserade diskreta män från medelklassen. Vad kan detta ha

betytt för homokampens inriktning? Vad kan det exempelvis ha betytt för försvaret av umgängesplatser ute i staden, miljöer till vilka arbetarklassmän betydligt oftare än medelklassmän var hänvisade? På samma vis kan man fråga sig vad den tidiga homorörelsens mansdominans (som man enligt Kristiansen tidigt försökte bekämpa) betydde för kampens inriktning?

Boken uppmärksammar främst män. Kristiansen säger att en anledning till det är att det var svårt att få kontakt med kvinnor som var lika gamla som män och att det därför skulle vara svårt att jämföra kvinnor och män. Men material om kvinnor kan användas i andra syften; jag tror att en belysning av kvinnors homoliv i till exempel Oslo hade kunnat belysa diskretionstemat ytterligare. I Göteborg kring mitten av 1900-talet ägde kvinnors homoliv i hög grad rum i hemmet, en plats som till skillnad från föreningar och klubbar inte definierades som "homoplats".¹ Var så fallet även i Oslo?

Att Kristiansens bok väcker frågor av det här slaget hindrar inte att jag anser att den är ett betydelsefullt bidrag till nordisk forskning om homoliv och dess villkor decennier kring mitten av 1900-talet.

Arne Nilsson

Docent i sociologi

Göteborgs universitet

1 Margareta Lindholm, Arne Nilsson (2002): *En annan stad. Kvinnligt och manligt homoliv 1950-1980*, Alfabetica Anamma.

Helena Tolvhed
Nationen på spel:
Kropp, kön och svenskhet i
populärpressens represen-
tationer av olympiska spel
1948-1972.

h:ström 2008

Helena Tolvheds avhandling är en bok som jag, utan att veta om det, länge har längtat efter. *Nationen på spel* är nämligen en bok som tar sig an den våg av nationalism som vart fjärde år tar sitt grepp om svensk media och gör oss alla till måltavla för en okritisk hyllning av Sverige och det svenska, som en slags självklar grund för identitetsskapande i idrottsliga sammanhang.

Tolvheds studie behandlar populärpressens skildringar av de olympiska spelen under perioden 1948-1972 och utgör därmed ett tidsdokument över hur föreställningar om svenskhet och kön formas under en period när det svenska samhället genomgår genomgripande förändringar. Genom att både lyfta fram kontinuitet och förändring lyckas Tolvhed grunda sin analys i det historiskt specifika sammanhanget utan att för den skull fastna i det. Tolvheds text är detaljrik och materialdriven, och den intersektionella ambition som präglar hennes avhandling genomförs genom att skilda teoretiska perspektiv nogsamt förs samman och bit för bit formar ett pussel av överlappande läsningar. Genom att ta fasta på kroppen och kroppslighet och nationsskapande som noder i analysen, visar hon hur de olympiska spelens "banala

nationalism" vävs samman med för tiden dominerande konstruktioner av maskulinitet och feminitet.

I de teoretiska läsningarna växer konturerna av de mer generella aspekterna av nationsskapande och genusgörande fram i det material som har undersökts. Medan idrottens kroppsliga ansträngningar och disciplinering förstärker och fyller manliga atleters maskulinitet med innehåll och symbolik, står kvinnliga atleters idrottsutövande i skarp kontrast till konventionella konstruktioner av feminitet. Medan manliga atleter framställs på ett sätt som betonar deras träningsvardag och viljestyrka, beskrivs kvinnliga atleters idrottsutövande som en slags "lek" eller spel. I reportage om kvinnliga OS-deltagare har deras utseende också en framträdande plats, oavsett om det är till deras fördel eller nackdel.

Det idrottsliga fältet beskrivs ofta som en möjlighet för människor att mötas i en rättvis kamp bortom nationella och etniska gränser, i en slags romantisk idé om en sfär fri från makt och ojämlikheter, men är i själva verket fullt av maktordningar och gränsdragningar. Det internationella mötet på OS-arenan framstår snarare som fyllt av rasifierade diskurser och hierarkier. I den internationella idrottssfären är det nationella vi:et både en självklar utgångspunkt och ett resultat av den diskurs som träder fram. Det är ett "vi" som knyter samman och skapar relationer mellan läsaren, journalisterna och övriga närvarande svenskar, och de individuella idrottsmännen och idrottskvinnorna. Det svenska avgränsas, iscensätts och kontrasteras på en rad olika sätt mot det föreställt icke-svenska.

Intressant nog öppnar OS-deltagandet också för andra konstruktioner av feminitet, då den nationellt uppburna viljan till medaljer och OS-vinster, samt folkhemsdiskurser om hälsa och ungdom, i vissa lägen öppnar för en muskelburen feminitet. Idrottssammanhanget, skriver Tolvhed, "framstår som möjliggörande för representationer av aktiva och kraftfulla kvinnokroppar" (s. 226). Det är ett internationellt sammanhang, skriver Tolvhed i samma stycke, där nationen "sätter betydelsen av kön *ur spel*" (min kursivering).

Jag fastnar länge i denna mening med en stilla undran om de kvinnliga atleternas utmaning mot rådande könsnormer verkligen sätter kön *ur spel*, eller om det snarare, för att låna avhandlingens fyndiga titel, sätter könsgörandet *på spel*. Det kan tyckas som en petig kommentar, men att sätta något *ur spel* bär på innebörder att något upphör att ha en verkan, medan att sätta något *på spel* snarare för tankarna till någon som äventyrar något genom ett agerande. Det är också den innebörd jag utläser i titeln nationen på spel. Den mer generella frågeställning som här aktualiseras är vilka ord och teoretiska begrepp som kan användas för att mer preciserat analysera *hur*, inte bara konstatera *att*, olika diskursiva maktordningar samspelar och smälter samman.

I Tolvheds arbete är de analytiska begreppen kontrastering, kompensering, harmonisering, sammanlänkning och dikotomisering viktiga verktyg för att uttrycka dessa relationer mellan olika storheter som bildas i texternas och bildernas textuella och visuella tekniker. Nationen

är en överordnad form av identifikation som, sammanfattar Tolvhed, "förutsätter att kvinnor och män positioneras på skilda och komplementära sätt" (s. 312). På det här sättet utsätts relationerna mellan olika maktordningar för en detaljerad granskning i Tolvheds bok, och resultatet är en komplex läsning där diskursiva varianser och motsägelser bevarats och just samspelet i sig står i fokus.

Jag tänker på en bild av Karolina Klüft när jag stänger *Nationen på spel*. Bilden visar Klüft insvept i den svenska flaggan efter något av hennes bragdguld. Var symbolen för den svenska nationen slutar och hennes kropp på bilden börjar är omöjligt att säga. Kombination av idrottslig framgång och kroppslig råstyrka och uthållighet och flaggan som böljar kring atletens kropp tycks oemotståndlig. Det blonda håret och de blå ögonen gör sitt därtill. Nationella symboler staplas på varandra. Könsbetydelser är definitivt *i spel*. Men vad som händer med konstruktionen av kön och svenskhet när många av de mest framgångsrika atleterna är kvinnor är svårare att säga något klokt om. Tolvheds bok ger här en god grund för fortsatta studier i gränssnittet idrott, nationsskapande, rasifiering och genusgörande, och jag kommer på mig själv med att vilja läsa en uppföljare. Hur ska vi egentligen förstå fenomenet Carolina Klüft?

Katarina Mattsson

FD i Kulturgeografi,
Forskare vid Centrum för genusvetenskap, Uppsala universitet

Lisbeth Larsson
Hennes döda kropp. Victoria Benedictssons arkiv och författarskap

Weyler 2008

4

Lisbeth Larssons studie om Victoria Benedictsson tar sin utgångspunkt i exakt det som titeln anger: Benedictssons döda kropp. Läsaren får följa med ända från obduktionsrapporten och de första pressuttalandena om Benedictssons självmord och sedan se hur bilden av en depressiv, undergångsdömd kvinna växer fram – en bild som visat sig synnerligen seglivad, men som Larsson vill nedmontera. Den andra huvudpersonen i Larssons undersökning, dold i titeln, är nära vännen och författarkollegan Axel Lundegård som får de exklusiva rättigheterna till Benedictssons efterlämnade papper. Lundegård utnyttjar snabbt de ekonomiska möjligheter som utgivningen av olika skisser och utkast ger och hos Larsson framstår han som en fullständigt skrupelfri person – en profitör på Benedictssons död, som tjänar en förmögenhet på hennes texter. Den mest dubiösa rollen får Lundegård dock då han lika skrupelfritt bokstavligen skriver in sig själv i de efterlämnade texterna. Här skrädder Larsson inte orden utan talar om hur Lundegård "missbrukade", "parasiterade" och "kastade" Benedictssons författarskap genom sitt agerande.

Paradnumret i Larssons studie är när hon placerar Benedictssons respektive Lundegårds version av den postumt utgivna

novellen "Ur mörkret" efter varandra, en novell som spelat stor roll för feministiska läsare och uttolkare av Benedictssons författarskap. I denna novell berättar en kvinna, enbart framställd som en röst i mörkret, om sitt livs öde – detta att vara född i fel kön – för en manlig åhörare. Larsson visar hur Lundegårds version förvanskar Benedictssons stramt hållna text genom onödiga, känslolösa utvecklingar. I Lundegårds händer får också åhöraren en annan roll menar Larsson – han blir en medlidsam, sympatiserande medmänniska, istället för den visserligen nyfikna, men också ifrågasättande mansperson som Benedictsson skapat (här hårdrar Larsson dock något – även i Benedictssons version uttrycks ett visst medlidande från mannens sida). Som Larsson visar får mansfiguren hos Lundegård drag av honom själv – eller skall vi snarare säga: drag av den roll han vill se sig själv spela? Och den "sjuka punkt" hos den kvinnliga huvudpersonen som det talas om i båda versionerna av novellen, blir hos Lundegård "en bild av själva kvinnligheten" (Larssons ord), medan den hos Benedictsson framstår som något skapat utifrån, av ett skoningslöst patriarkat. Också valet av titeln "Ur mörkret" får stor betydelse eftersom kvinnofiguren härigenom framstår som förlorad i ett ogenomträngligt mörker. Benedictsson hade även arbetstiteln "Clairvoyanten" och om Lundegård istället använt denna, hade kvinnans aktiva roll, som den som skådar in i mörkret, poängterats på ett helt annat sätt, påpekar Larsson.

Larsson visar också att det råder ett komplicerat förhållande mellan Benedictsson och Lundegård, med både schismer

och brytningar. Annars har både äldre och nyare forskning – Birgitta Holms biografi från 2007 är sista exemplet – haft en positiv syn på Lundegårds roll i Benedictssons liv som kamraten och medhjälparen. Larsson understryker istället hur den uppåtsträvande Lundegård, utan något etablerat författarnamn, kan dra nytta av sin betydligt erfarnare kollega. Det är också hennes efterlämnade texter som fungerar som energi- och inspirationskälla för Lundegård genom hela hans författarskap.

Den främsta orsaken till att Benedictssons säkrats en plats i litteraturhistorien är hennes tragiska slut, menar Larsson. Ekvationen lyder: ett olyckligt liv ger stor litteratur. Det är alltså inte det litterära värdet i sig hos Benedictssons texter som varit det primära för överlevnaden i litteraturhistorien. De texter som hållits högst är också de postuma, just därför att här finns en tydlig koppling till Benedictssons liv. Men denna biograferande syn – att närheten mellan liv och verk garanterar texternas kvalitet – vill Larsson inte skriva under på. Även om också hon anser att de postumt utgivna dagböckerna – som hon hellre vill kalla arbetsböcker eftersom de är fyllda med litterära utkast och idéer – är Benedictssons bästa texter, är det av en helt annan anledning: de visar på ett författarskap i utveckling och som sådana har de en särskild lyskraft och vitalitet.

Bilden av den undergångsdömda kvinnan, den som Benedictsson i så hög grad drabbas av, kämpar hon själv emot i sina texter, menar Larsson och lanserar begreppet realistisk utopi som hon finner exempel på i *Pengar* och *Fru Marianne*.

Huvudpersonerna Selma och Marianne går inte under, till skillnad från en rad andra kvinnofigurer, skapade av manliga författare: Anna Karenina, Fröken Julie, Emma Bovary, Hedda Gabler. Inte heller blir de utopiska, som Nora i *Et dukkehjem*. Selma och Marianne får istället finna lösningar inom ett existerande samhälle, utan att fördenskull ge upp sina ideal. Men trots att Larsson ser Benedictssons romaner som inlägg i samtidens debatt om kvinnan, finner vi aldrig Benedictsson i dialog med kvinnliga författarkolleger – dessa lyser helt med sin frånvaro i *Hennes döda kropp*. Laura Marholm finns med som ett enda exempel, men enbart därför att hon skildrar Benedictssons självmord i en av sina noveller. Eftersom Benedictsson trots allt sedan länge tillhör de fåtaliga kanoniserade kvinnliga författarna i svensk litteraturhistoria hade det varit givande att inte bara möta henne som en isolerad kvinnlig företeelse i en värld av män, särskilt som vi idag genom olika undersökningar är väl medvetna om vilka mängder av kvinnor som liksom Benedictsson är verksamma författare under 1880-talet. I detta avseende löper alltså Larssons studie risken att bekräfta en patriarkalt färgad historieskrivning, som just utgår från att kvinnliga författare endast utgör fåtaliga undantag bland idel män.

När det gäller forskningen kring Benedictsson får vi dock en annan, mer nyanterad bild. Här visar Larsson tydligt hur den feministiska kritiken – med början redan 1960 hos Hagar Olsson – protesterar mot den behandling Benedictsson rönt hos manliga kritiker och forskare. Men,

påpekar Larsson, på 90-talet tar en postfeministisk forskning vid som på nytt skuldbelägger Benedictsson. Själv mordet ses nu som en hämndakt mot Georg Brandes, den kände litteraturkritiker som Benedictsson hade ett förhållande med. Det är inte manssamhället som arbetar mot Benedictsson utan hennes personlighet och till och med hennes utseende – hon ses både som lögnare och ful (!), frustrerad författare. Med facit från 90-talet förstår vi behovet av en fortsatt vital feministisk forskning som vill nyansera och fördjupa bilden av Benedictsson som kvinnlig författare i tydligt patriarkala strukturer. Den stora förtjänsten med Larssons studie blir här att hon visar oss att inte ens Benedictssons (postuma) texter fått stå oförvanskade och att detta påverkat bedömningen av dem. På ett djupare plan än vi tidigare kunnat ana är alltså Benedictsson i händerna på mannen även efter sin död.

Kristin Järvstad

Docent i litteraturvetenskap

Genusvetenskap

Malmö högskola

MEDVERKANDE I DETTA NUMMER

Ulrika Andersson

är universitetslektor i straffrätt på juridiska institutionen i Lund och även verksam på Centrum för Genusvetenskap vid Lunds universitet. Hennes forskningsområden rör rättens marginaliserande mekanismer, till exempel i samband med rättslig hantering av sexuella övergrepp och människohandel. Tillsammans med Titti Mattsson arbetar hon för närvarande med ett projekt om straffrättslig och socialrättslig prövning av ungdomars gängbrottslighet.

Åsa Andersson

är lektor i idéhistoria och verksam vid Institutionen för idé- och samhällsstudier samt forskningsprogrammet Åldrande och livsvillkor, vid Umeå universitet. Hennes forskning är inriktad mot historiska och kulturella perspektiv på ålderdomen, samt genus.

Angerd Eilard

är FD i pedagogik och fil. mag. i medie- och kommunikationsvetenskap. Verksam som doktorand och forskare vid Lärarutbildningen, Malmö högskola under åren 2003–2008.

Marita Flisbäck

är universitetslektor i sociologi med inriktning genusfrågor vid Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet. År 2006 disputerade hon på en avhandling om betydelsen av kön och klass i samband med konstnärliga karriärer. Hennes pågående forskningsarbeten handlar om konstnärliga yrkeskarriärer och familjebildning, hur människor i så kallade lågstatusyrken upplever vardag, yrkesidentitet och andras bemötanden, samt hur kön, klass och etnicitet konstrueras i yrkesbeskrivningar och karriärvägledning.

Evelina Johansson

studerar genusvetenskap på masternivå vid Lunds universitet. Hennes masteruppsats kommer att behandla relationen mellan det etiska och det politiska tänkandet med utgångspunkt i feminismens självförståelse som ett post-politiskt projekt i kris. För närvarande är hon bosatt i Stockholm, där hon läser filosofi vid Södertörns högskola.

Maria Jönsson

är FD i litteraturvetenskap och postdoktor vid Umeå centrum för genusstudier. Hennes nuvarande forskning handlar om förhållandet mellan genus/sexualitet och ålder i Kerstin Thorvalls författarskap och den är delvis knuten till deltemat "Challenging Emotions" i forskningsprogrammet *Challenging Gender* vid Umeå universitet. Hon har tidigare publicerat bland annat "Byrackan vs knähunden: tankespill från arbetet med ett feministiskt författarskap" i *Genus och det akademiska skrivandets former* (Studentlitteratur 2007), och är medförfattare till ungdomsböckerna *Ett hjärta i jeans* (Alfabeta 1997) och *Uppror pågår* (Alfabeta 1999).

Anna Nordenstam

är universitetslektor i litteraturvetenskap på Göteborgs universitet. Hennes avhandling *Begynnelse* från 2001 handlade om hur kvinnor träder in på det litterära fältet och började skriva om litteratur och könsproblematik. Hon har även forskat om 1800-talsbrev, redigerat en rad antologier som *Brevkonst*, *Feministiska litteraturanalyser 1972–2002* och *Moderniteter: text, bild, kön*. För närvarande arbetar hon med ett forskningsprojekt om kvinnolitteraturens framväxt i Sverige 1965–1985, med utblickar i Norden.

Maria Jönsson Tantförvandlingen – om kroppens längtan, skam och exotisering i Kerstin Thorvalls reseromaner

Ulrika Andersson Vara till salu. Utsatthet vid människohandel – individer, strukturer och diskurser

Åsa Andersson Från fula gubbar och liderliga gummor till vitala casanovor och glada änkor? Om 1900-talets förändrade synsätt på äldres sexualitet

Evelina Johansson Hélène Cixous och havet

Marita Flisbäck Familjebildning och konstnärskapets fria vingar

Angerd Eilard Att skildra mångfald i läromedel – hur en inkluderande intention kan skapa underordning

Anna Nordenstam Fruntimmerspress – en tidskrift för kvinnliga läsare

tgV-nästa nummer

Om vithet som ett sätt att välkomnas av rummet. Om hur svenska kvinnor upplever sin egen vithet utomlands. Om svart litteratur och vita kvinnor. Om vithetsstudiernas möjligheter och fallgropar som intersektionellt forskningsfält. Om vithet som en pågående och oavslutad historia.

TIDSKRIFT FÖR GENUSVETENSKAP

www.tegeve.se